

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

2007

5-сон

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Абдулла Орипов –
таҳрир ҳайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Омон Мухтор
Минҳожиддин Мирзо
Тўлан Низом
Хайриддин Султонов
Ибройим Юсупов
Пиримқул Қодиров
Ўткир Ҳошимов

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов
Туробжон Жўраев
Алишер Каримов
Бахтиёр Кубеев
Фатҳиддин Муҳиддинов
Ботир Парпиев
Неъматилло Худойберганов
Ислом Шоғуломов
Омонулла Юнусов
Рустам Қосимов
Қаҳрамон Қуронбоев

БОШ МУҲАРРИР

Сирожиддин Саййид

Бош муҳаррир ўринбосари

Икром Отамурод

Масъул котиб

Муҳаммаджон Аҳмедов

Наср бўлими мудир

Асад Дилмурод

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ

... сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур
ва кўнгул мазҳаредурким, жомии маонийи
жузв ва куллдур. Андоқки, дарёдин гавҳар
ғаввос воситаси била жилва намоиш қилур
ва анинг қиймати жавҳариға кўра зоҳир бўлур.
Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафиға
соҳиби ихтисос василаси била гузориш
ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати ҳам
мартабаси нисбатиға боқа интишор
ва иштиҳор топар.

Алишер НАВОИЙ

Шукур
Холмирзаев

Ҳожи бобо

Видеофильм
учун сценарий

БИРИНЧИ ҚИСМ

Шафтолилар гуллаган боғ оралаб барваста, аммо камсуқумлиги билиниб турган бир йигит келмоқда. Каттакон, ўймакор дарвозани оҳиста очиб, ҳовлига қиради. Сўл томонда узун кетган ҳашаматли иморат. Ўнг томонда – ошхона, тандирхона ва молхона. Молхонада уч-тўртта семиз-семиз новвослар пишиллаб ўт ейишяпти. Ўт яқинда ўриб келинган. Охурдан берироқда тагин бир тўп ўт-печак бор.

– Ҳамдам ака! – деб қичқирди келган йигит. Жавоб йўқ. Шунда эшикларнинг зичлаб беркитилганига эътибор қилди у. Ва қалашиб ётган асалари қутилари ёнидан ўтиб, иморатга туташ қилиб қурилган эса-да, ундан хийла паст, эшиги ҳам илгакли ва алоҳида айвончаси бор хужра қошига боради.

Айвонча тўсиғига бир қўлтиғ атиргул суяб қўйилган ва уйчанинг эшиги очиқ.

Йигит аста ичкарига мўралади.

Бу хужрада ёлғиз-бева чол яшаши жиҳозларданоқ кўриниб турибди. Ва жиҳозу турли асбоблар қариянинг касб-коридан хабар беради. Чунончи, пойтеша, арра, ранда ва андава ораста қилиб қўйилган. Улар теласидаги қўлбола тоқчада – тоққайчи, омбир ҳамда салафанга солинган ҳар нав уруғликлар. Деворда қоқилган миҳда – пўстин, чопон, салла.

Уй ўртасида жайдари сандал бўлиб, ундан ҳали кўрпа олинмаган ва кўрпа устидаги патнисда ҳар хил мева-чева: туршак, олмақоқи, ёнғоқ ва табиий, чойнак-пиёла турибди.

Сандалнинг чап томонида ғоят новчалиги яққол билиниб турган дўппили қария – жойнамозда намоз ўқияпти. Унинг орқасида – унга ўхшаган ўсмир йигит ҳам белбоғни жойнамоз қилиб чўкаллаб ўтирибди.

Чол:

– Ассалому алайкум, раҳматулло, – деб ўнг томонига қарайди.

– Салом, раҳматулла, – дея йигитча ҳам ўша томонга қарайди.

Чол сўл томонга қараб ҳам ушбу тўлиқ саломини беради. Ва ўсмир ҳам ўша ёққа қараб, яна чала саломини беради.

Ниҳоят, чол қўлини дуога очиб:

– Ёшларнинг умрини бер, қарияларнинг иймонини, – дейди.

Йигитча:

– Бизга умр бер, бобомга имон бер, – дейди.

Қария юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан туради.
– Дуони бузасан-да нуқул.
– Тўғрисиям шу-да, – дейди йигитча ҳам белбоғ-жойнамозини йиғиштириб оларкан.

Шунда эшик оғзида чўнқайиб ўтирган меҳмон йигит ҳам ўрнидан туради.
– Асалом алайкум, уста бобо.
– Э, сенмисан, Рамазон? Биров келганини сезгандай бўлувдим... Ке-ке.
Улар қўл бериб кўришадилар.
– Шу Ҳамдам акани сўраб келувдим. Қўшма корхоналаридан ҳам томолмадим,
– дейди Рамазон.

– Тоққа кетдилар, – деб ўзича жавоб беради ўсмир. – Асалариларни обчиқиш учун жой танлагани кетдилар... Нима, яна шопирликка қайтдингизми, ака?

– Йўғ-е, отанг мошин олмоқчи. Ўшани ҳайдаб юраман. – Жилмайиб давом этади.
– Уста бобо, биз ҳам асалчи бўламиз энди.

– Бўлинг-бўлинг, – деб тўнғиллайди қария қозикдан чопонини олиб кияркан. – Лекин Ҳамдамга ўхшаб пана-пана жойларга наша экиб юрганингни эшитсам, ўзим мелисага бориб хабар бераман.

– Отам экмайдиган бўлди. Бу йил экмайдилар, – деб илова қилди ўсмир ҳам қозикдан кичкина чопончасини олиб кияркан. – Йўғасам оқ қиламан, дедилар бобом.

– Ҳа, – деб тўнғиллайди қария. – Унга нима етмайди энди? Худога шукр, шундай иморати бор. Ана ундай боғи бор. Уч-тўртта наввос боқаяпмиз. Мана, ғишт заводиям очмоқчи...

– Ҳа. Сизнинг саъи ҳаракатингиз билан бўлди-да булар бари, отахон, – деб тасдиқлайди Рамазон. – Сизга раҳмат. Бир ота бўлса, шунчалик бўлар-да.

– Хўш, ўғлим, биз қабиристонга борамиз ҳозир. Наврўз яқин. Момонгди қабрини бир зиёрат қилиб келайлик.

– Кўп яхши-да, – деб маъқуллайди Рамазон ва тили каловланиб давом этади:
– Мен ҳам отамди қабридан бир хабар олмоқчи эдим. Сизлар билан бирга бора қоламан-да...

Ҳаво тундлашиб – осмонни қора булутлар қопламоқда. Учовлон – ўсмир йигит, яъни Ҳабибулло олдинда, гулдастани қўлтиқлаб жадал кетаётир. Орқада Исҳоқ чол ва у кишидан бирон қадам кетинда Рамазон гангир-гунгир гаплашиб, адирдан

Адиб боғидаги гуллар

Ёз фаслининг яқшаба кунларидан бирида дадамдан хабар олгани дала-ҳовлиларига ўғилларим билан бордим. Боғлари ям-яшил жаннатнинг ўзи: турш-гуман гуллар очилган, олма, гилос, олча, шафтоли, олхўрилар пишиб ётибди. Бир томонида эса помидорлар, болгар қаламширлари, кўкатлар, хатто ўсмагача экилган. Болалар дарҳол аргамчикка ёпишипти. Қачондир боболари улар учун атайлаб ўрнатган эдилар. Бизни ҳар галгидек қувониб кутиб олган дадам: “Юр, боғни айланамиз, кизим”, дедилар. Мен келгларидан эргашдим. Дадам боғда қилган ишлари ҳақида гапирга туриб: “Мана, энг чиройли олма, сенга атаб кўйган эдим”, деб қўлдилар. Сўнгра кагга кизини олмани дарахтдан узиб олдилар ва “Зулфия онанинг олмаси бoshкача-да” деб, менга узагдилар.

Ўша дарахт меваларини дадам “Зулфия онанинг олмалари” деб атагдилар. Чунки, кўчатиши Зулфия она берган эканлар. Умуман, дадам боғларидаги ҳамма дарахт ниҳолини ўз қўллари билан экканлар.

Боғ айланиб чиққач, ош қилишга уриндик. Шунда дадам бир неча кун аввал бир тележурналист йигит келганини ва гап орасида ота билан фарзанд муаммоси ҳақида видеофильм учун сценарий ёзиб беришга кўндирганини айтиб қолдилар. “Майли, сўзи ерда қолмасин, ўзи шу борада ўйлаб юрган фикрларим бор”, дедилар сўзлари якунида.

Шундай қилиб, ўша йили дала-ҳовлида муштарийлар эътиборига тақдим этилаётган “Ҳожибобо” адабий сценарийси қозғага тушди. Асарни тугатиб, таҳрир қилиб, хатто икки нусхада тайёрлаб кўйдилар. Кейин у йигит ўз ташвишу муаммолари билан банд бўлди чамаси, умуман кўринмай қолди, дарағи бўлмади. Асар эса стол торғмаларидан бирига ташлаб кўйилди, гўё унутилди. Тонг

ошаётлар. Адирни яшил майсалар қоплаган ва улар орасида бултурдан қолган сариқ янтоқлар ҳам бор.

– Қабрга гул қўйиш, рост айтасан, энди расм бўлди, – деб сўзида давом этади чол. – Аммо лекин бу одат жуда қадим замонларда ҳам бўлган экан. Марҳум умидвор, арвоҳ умидвор дейдилар. Шу дегин, биринчи чечак очилганда ҳам марҳум умид қилар экан. Ёки қовун пишганда... Шу қовунни қабр тепасига обориб есанг, ўзингга савоби тегаркан. Бундан бошқа гаплар ҳам бор: биринчи ёмғир, биринчи қор ёққанда ҳам, арвоҳ умидвор бўп тураркан. Хуллас, тирикликдаги ҳар бир ўзгаришни марҳум билан баҳам кўриш лозим экан.

Йўлакай бу гапларни эшитиб бораётган неvara кескин бурилиб гап қотади:

– Бу одатлар исломдан бурунги динлардан қолган бўлиши керак!

– Ҳе, болам-е, – деб кўяди чол. – Бурунги динлар ҳам ўзимизнинг динлар бўлган.

– Ҳаққат рост айтасиз, – деб қолди Рамазон. – Ҳозир зардуштийликни ҳам эслаб қолдилар.

– Энди, исломгачаям яшаб келганмиз-да, – дейди чол адир ўрқачидан энишаркан.

Сой соҳили – қабристон. Атрофда қари ёнғоқлар. Адоқдаги қийғос гуллаган наъматаклар яқинида бир неча пастак-пастак уйчалар кўзга ташланади.

Аксари қабрлар тепасига замбилсимон тобутлар қопланиб ётибди. Уларнинг ҳар биттаси алоҳида рангдаги ип-қийғим билан боғланган. Айрим гўрлар устида ҳайкалсимон мрамартошлар ҳам кўринади. Қадимий қишлоқ қабристони бу.

Чол билан неvara бахмалгуллар кўқарган қабр қошида – ёнғоқ гўласида ўтирибди. Гулдаста гўр устига ётқизиб кўйилган. Чол маҳзун, боши эгик. Неvara унинг юзига, тўғрироғи, лабларига қараб-қараб кўяркан:

– Чол Куръон ўқийсиз энди? – деб сўрайди.

Чол уйчалар томонга манглайи остидан қарайди.

– Шайх бизни кўрди. Ҳозир келади... Ҳабибжон, мен намоз ўқишни бошлаганимга нихояти беш йил бўлди, – деб давом этади. – Унгача пана-панада намоз ўқиган бўлсак – ўқигандирмиз... Сен шўро замонини билмайсан.

– Нега билмас эканман! Эски қабристоннинг устидан йўл солдирганлар ҳам шўрочилар-да, – дейди неvara. – Уликка жаноза ўқиганниям обориб тиқиб кўяр экан-ку!

чоғи машинкаларининг “чик-чик” овози эшитилиятими, демак, энди хаёллари бошқа асар билан банд, бу балки “От йили”дир, балки, “Ўзбек бобо”...

Ҳозир 4-йиллари – эсселари тўнлами босмага тушди. Уни нашрга тайёрлаш жараёнида 1968 йилда ёзилган Шукур Бурҳонов ҳақидаги эсселарини қайта ўқир эканман, дадам саҳна ёки экран асарини яратишининг ўзига ҳос қонуниятлари, сир у асрори ва йўлларини ўша пайтлардаёқ хис қилганликларини англадим. Талабалик йиллари университет саҳнасида бир нечта бош ролларни ижро этганликларини ҳам эслаш мумкин. “Қора камар” пьесалари Давлат мукофотига сазовор бўлиб, бежиз юқори баҳоланмаган, “Зиёфат” драмалари “Ёш гвардия” театрида бежиз бир неча йиллар қўйилмаган. Иш столларининг тортмалари худди хазинага ўхшайди, у ерда чоп этилмаган қанчадан-қанча янги асарлар бор. Шулардан бири “Қор ёғаётир” деб аталган сценарийнинг мазмуний баёни бўлиб, бир пайтлар режиссёр Темуралик Юнусов таклифи билан тарихий мавзуда ёзилган. “Бўлут тўсган ой” ҳикоялари асосида ёзилган 2-кисмли сценарийлари ҳам шу ерда. Демак, саҳна асарларининг ўзи ҳам бир жилд бўлиши мумкин. Майли, бу ёғи бир гап бўлар. Омон бўлсак, кўраверамиз.

“Шарқ юлдузи”да даданин “Ҳожин бобо” кино асарлари чоп этилаётгани мени икки қарра қувонтирмоқда. Дадам бир неча йиллар ана шу журнал наср бўлишини бошқарганлар, демак, журналнинг сифатли, ўқилишли бўлишида алоҳида ўрнилари бўлган. Ҳозир журнал таҳририятида у киши бошлаган ишнинг ҳамкасблари, дўстлари, шогирдлари давом эттирмоқда ва устозларини ёдга олиб, руҳларини шод қилмоқдалар.

Сайёра Холмирзаева,
филология фанлари номзоди

– Ҳа. Бўлган бундай ишлар ҳам, – тасдиқлайди чол.

Қабрнинг у томонида ориқ, қотма, сурп белбоғни салла қилиб ўраган чол ўзи билан олиб келган бир қаричлик курсига ўтириб олиб, бошини чайқатганча тиловатни тугатади:

– Васаломин мурсалиман ва алҳамдулиллаҳи роббил оламин. Овмин!

Булардан анча наридаги қабр бошида чўнқайиб ўтирган Рамазон ҳам:

– Раҳматга ё-ёр, – деб юзига фотиҳа тортади.

Шайх унга ижирганиб қараб кўяди-да, Исҳоқ чол билан ҳол сўраша кетади:

– Қалайсиз энди, устажон? Дамлигина юрибсизми? Рангингиз дуруст. Фақат толғин кўринасиз?

– Қарилик-да, Чаққонбой, – деб жавоб беради бизнинг қария. – Ахиратни ўйлайдиган муддат ҳам етиб келди. Ўйлаб қарасам, жуда кўп номаъқулчиликлар қилган эканман. Гуноҳкор бандамиз-да, тақсир. Энди у гуноҳларни ювай десанг, илож йўқ.

– Сиз ҳажга боришингиз керак, ҳажга! – деб бирдан уқтиради Чаққон шайх. – Каъбатуллога! Маккаи мукарама, Мадинаи мунавварага! Бунинг учун катта имконият бор сизда, Исҳоқбой! Давлатингиз етарли. Мол-ҳолингиз бор. Одам ҳавас қилудек боғингиз ҳам бор... Ўғлингиз ҳам ўзини тутиб олган тадбиркор! Ана, “Тико”сини “Нексия”га алмаштирибди. Хулласи калом, икки-икки ярим минг доллар – сиз учун пул эмас.

– Икки ярим минг доллар пул эмас?! – деб юборди Ҳабибулло. – Ахир, бу миллион-миллион сўм дегани-ку!

– А, нима бўпти, – дейди шайх. – Каъбатуллога бориш учун милён доллар сарф-ласалар ҳам арзийди!

– Шундайми, бобо? – деб сўрайди невара.

– Ҳа, арзишга арзийди, – деб жавоб қайтиради бобо. Сўнг ўйланиб, ғамгин жилмаяди. – Тақсир, гуноҳлардан фориғ бўлиш учун шунча сарф-харажат қилиб Маккага бориш – қандайдир таъмагирликка менгзаб кетмайдими дейман? Мен-ку гуноҳни кам қилдим. Шундоқ бўлса-да, гуноҳқорман деб кўп изтироб чекиб юрибман эндиликда... Шу изтиробларим, тавба-тазарруларим оллоҳга етмасмикан? Савр қилинг... Бундан ташқари, мен мана шу қўлларим билан меҳнат қилдим. Туманимизда қурилган учдан бир иморатга кўлим теккан: ғиштини терганман. Эгамга шукрлар бўлсинки, фақат раҳмат эшитганман. Бундан ташқари, айтганингиздек – боғ қилдим. Олти хонали иморат қурдим. Ўзим лой қориб, ўзим ғишт ташиб, ўзим тердим. Миннат бўлмасин, шундоқ ўғлимга бериб, ўзим бир каталак хужрага кўчиб чиқдим. Ҳамон емак-ичмагим ўз бўйнимда. Ўғлимнинг қозоқидан умидвор бўлмайман.

– А, қақриб туришар! – дейди шайх жаҳл билан. – Иссиқ-совуғингизга қарамаса, кир-чирингизни ювиб юермаса, ёстиққа бошингиз етганда, телангизда турмаса...

– Ҳай-ҳай. Худога шукр, улардан нолимайман, – дейди Исҳоқ бобо. – Фақат таъма назари билан қарамайман ҳам... Мени тўғри тушунинг, мана – неварам гувоҳ.

– Ҳа, биз – бобом икковимиз ўзимизга қозон қайнатамиз. Намозниям бирга ўқиймиз. Молларга ўтниям бирга ўриб келамиз боғдан, – деб илова қилди Ҳабибулло.

– Бобом – жуда мағрур одам. Сиз билмас экансиз, тақсир.

– Бобонгни ҳалол, мағрур одам эканларини сендан яхшироқ биламан, – дейди шайх. – Аммо беайб парвардигор деганларидек, бу банданинг ҳам билиб-билмай қилган гуноҳлари бор, албатта. Ўзлари ҳам иқрор бўлиб айтдилар... Мен демоқчиманки, Исҳоқбой ана шу гуноҳларидан ҳам батамом фориғ бўлишлари учун ҳажга боришлари шарт!

Буларга яқин келиб ўтирган Рамазон ғижиниб гап қотди:

– Нимага энди “шарт!” деб туриб олаяпсиз, Чаққон бобо? Ахир, Исҳоқ отам шунча савоб ишларни қилган эканлар, шулар-шулар бари бир ҳаж сафарига арзимасми?

– Мен шу нарсани яхши биламанки, – дейди шайх чертиб-чертиб, гарданида заррача гуноҳи бўлмаган мусулмон учун ҳам ҳаж сафари фарзур!

– Ҳа, энди, фарзликка – фарз, – дейди уста хўрсиниб.

– Ана шундоқ! – деб таъкидлайди шайх. – Устам таъма тўғрисида гапирдилар. Мен ишонаманки, қилган яхши амалларини пеш қилиб, шулар ҳажнинг ўрнини босар, дейишлик ҳам таъмадан бошқа нарса эмас. Мени афу этасизлар...

Исҳоқ чол ўйланиб қолиб:

– Буниси ҳам ҳақ, биродар, – дейди.

Бу гапдан қаноатланган Чаққон бобо кўлини фотиҳага қолибона очиб:

– Овмин. Шу ерда ўқилган Қуръони каримани марҳума синглингизнинг руҳларига бахшида этдик, – дея пичирлайди-да, сўнг: – Омин, ҳар бандаи мўминга муқаддас ҳаж сафари насиб этсин, – дея юзига фотиҳа тортиб юборади.

Ўринларидан туришади. Исҳоқ чол шайхнинг кафтига пул қистиради. Чаққон шайх пулни чўнтагига солмаёқ тагин юзига фотиҳа тортади-да, Рамазонга ижирганиб қараб кўйиб, уйи томон буриларкан, бизнинг қария узун кўлини узатиб, унинг тирсагидан ушлайди. Ва неварасига шу ерда туришни кўз қараши ила англади, шайх билан уч-тўрт қадам нарига боради.

– Ўзингиздан қолар гап йўқ, – дейди шивирлаб, – бизнинг ҳам келадиган жойимиз шу ер. Марҳума кампиримнинг ёнида ётсам, маъқул бўлади. – Сўнг қабрга кўз ташлайди. – Уни қаранг, икки томонидан ҳам гўрлар қисиб келибди.

– Шундоқ. Мана шу ораликдаги бир газ ер ҳам эгалик бўлади ҳисоб, – дейди шайх. – Бошда айтиб қўйсангиз бўларкан-да...

– Ақл кеч кирган бўлса, нима қилай, биродар... Энди нима бўлсаям шу жойни олиб кўясиз.

– Тўғрисини айтсам, Исҳоқбой, бу мумкин-у, битта андишали тарафи борда, – дейди шайх. – Бунинг ҳақи тўлаб қўйилган... Мени тўғри тушунинг, уста. Гўрковларнинг маоши – номига маош. Ҳозир маҳаллаларга катта имтиёзлар бериляпти-ю, қабристонга етганича йўқ. Зиёратчиларнинг ҳам кўли калта...

Исҳоқ чол кўйнидан талай пул чиқариб, шайхга тутқзади.

– Камлик қилса, яна оласиз.

Шайх бу гал юзига фотиҳа тортмайди, албатта. Балки кўйнига қўл юбориб, пулни яширади.

– Энди бизга жавоб, – дейди Исҳоқ чол.

– Шундоқ қадам ранжида қилиб туринг. Ҳаммамиз ҳам меҳмонмиз, – деб уқтиради Чаққон шайх. Сўнгра ўйланиб, илова қилади: – Масжидда кўринмайсиз-а? Яхши эмас, уста. Мени афу этинг... Имом-хатиб жаноблари сизни бир-икки марта йўқладилар ҳам. Ҳатто “ҳолидан хабар олмоқ лозим», дедилар.

– Қуллуқ, қуллуқ, – дейди Исҳоқ чол сезиларли мамнун бўлиб, – Бироқ, кўлингдан келадиган ишни қилолмай қолганидан кейин ўзингни ортиқча сезиб қолар экансан, киши... Ҳа, чўкиб, хонанишин бўлиб қоларкансан. Хайрият, боғ бор – ўшанга қарайман. Тагин мол-қолга... Менинг ҳамхонам ҳам, ҳамсуҳбатим ҳам мана шу неварам.

– Бунақада кунингизни қисқа қиласиз, мен сизга айтсам, – дейди шайх ишонч билан. – Чойхонага чиқмасангиз ҳам, албатта масжидга бориб туришингиз лозим!

– Рост айтасиз, биродар, – дея рози бўлади чол.

Учовлон қайтиб келишяпти.

– ... Чойхонага кирсаям, бозоржойда ҳам “ҳажга боринглар” деб шаққилайди бу маддоҳ шайх, – дея гапини давом эттиради Рамазон. – Иложи бўлсаки, шу гапи учун ҳам чўтал олса.

– Жуда наҳал экан бу бобой! – деб гапга кўшилди неварам. – Тиловат қилгани учун пул олади – хўп, майли. Бир метр ер учун пул сўрагани нимаси энди?

– Кимдан пул сўради? – деб ўсмоқчилайди бобо.

– Сиздан олди-ку! – деб зарда қилди йигитча баттар аччиқланиб. – Кўрдик-ку! Гапларингизга эшитиб турдим... Талмовсираманг, бобо. Ўзингиз фақат рост гапир, деб насиҳат қиласиз... “Таъма, таъма” деб гапирдинглар. Энг катта таъмагир ўзи экан-ку! Рамазон ака, рост гапиряпманми?

– Сен ҳамма вақт рост гапирсан, – дейди Рамазон.

Чол неварасини суюб кетиб:

– Сен ана шу жиҳатинг билан отанга ўхшамайсан, худога шукр, – дейди. Сўнг гапнинг бўлиб давом этади: – Отанг сендайлик вақтида интернатда яшарди. У ерда ҳар хил қаланғи-қасанғи болалар ҳам бор эди. Ёлғон гапиришни, шафқатсизликни ўшалардан ўргандими – билмайман. Отасизлик ҳам унга таъсир этган бўлса керак...

– А, сиз қаерда эдингиз? – дея чимирилиб сўрайди Ҳабибулло.

Исҳоқ чол ўша ғамгинликда синиқ жилмаяди.

– Бир кўшиқ бор, радиода айтиб қолишади: “Мен нону насиба деб йироқларда юрардим...” – Овози титрай бошлади. – Мен пул топаман, боболаримдек бой бўламан, деб районма-район изғиб юрардим. Қаерда қурилиш бор – ҳозир нозир эдим.

– Уста бобо, боболарингиз кулоқ бўлиб кетган-а? – деб сўрайди Рамазон.

Чол мискинлик ила бош ирғайди.

– А, момом ўшанда ўлган эдими? – деб сўрайди неварара ҳам.

Бобо лабларини қимтиб:

– Ярамни янгилама, – дейди.

Улар ўша кимсасиз адир оша қишлоққа эниб кетишади.

Эски масжиднинг хос хонаси. Бир нави таъмирланган. Ўнг тарафда ёғоч панжарали дарча-дераза борки, ундан ғоят новча ва шикаст емаган минора кўриниб туради.

Меҳроб яқинида масжиднинг имом хатиби Аҳадуллохон билан Исҳоқ чол ўтирибди. Ўртада – чоғлиққина хонтахта. Ундаги мис патнисда куз неъматларидан анор, олма ва улар устига ёйиб қўйилган узум ҳам бор. Чапроқда тўрт қиррали миз-курси, унда очиқ лавҳа ва ҳадис мажмуалари. Миз ёнидаги баландроқ курсида Ўзбекистон байроғи-байроқчаси.

Аҳадуллохон – қотма, эчкисоқол, кўзлари ғамгин қария. Эғнида қора жун камзул.

У деразага ишора қилиб:

– ...Ўшандоқ масжиддан шу минора омон қолган, – дея гапини давом эттиради.

– Айтишларича, қизил аскарлар учун наблюдательний вишкани ёндиришган ҳам. Верешагин деган рассом буни ўз кундаликларида ёзиб қолдирган экан...

Исҳоқ чол маъқуллаб бош ирғаганча:

– Ўрисча сўзлар оғзингиздан беихтиёр чиқиб кетади-я? – дейди.

– Ҳе, Исҳоқжон, Магаданда ўн йил ёғоч кесиб юриб, тилимнию эътиқодимни сақлаб келганимни айтмайсизми, – деб жавоб беради имом хатиб табассум билан. – Аммо хулқимизда хийла ўзгаришлар бўлди ҳам... Ўзингиз кўргансиз, лагердан келганимдан кейин қоровуллик қилдим. Ўша кезлар – тунлари вино сотганларимни эсласам, бошимни кўтаролмай қоламан.

– Э, вино нима, ундан кучлиларини ҳам бас дегунча ичганмиз... ёшлиқда. Йигитликда ҳам, – деб бош чайқатади Исҳоқ чол. Кейин синиқиб кулади. – Эҳтимолки сиздан вино олгандирман ҳам.

Аҳадхон ҳам кулади.

– Кейин, бир тонгда тушимга пирим кириб: “Энди бас. Бу ишга ўрганиб қолмасингдан бурун “кетган жойингга кет” дедилар. “Кетган жойим қаер бўлар экан?” деб хўб бошим қотди. Вино, сигарет сотишни бас қилдим-у, қишлоқда тентираб юра бошладим. Туғилган гўшамга ҳам бордим. Мусофир муаллимлар туришарди. Бу ердан қаерга кетган эдим? Масжидга – шу даргоҳга. Дорулфунуннинг тўртинчи курсида ўқишни ташлаб, шу ерда дарвешона ҳаёт кечирадиган домлага шоғирд тушган эдим. У киши дунёвий илмлардан ҳам бохабар зот эдилар, ҳатто ой, кун тутилишини ҳам астронимлардан олдирноқ айтиб берардилар. Шу ерга келдим-у, бошим деворга тақ этиб теккандек бўлди. Ахир, мени шу ердан олиб кетишган эди-да. “Урушдан қочган дизиртир”, деб айб қўйдилар-у, урушга боришимни айтсам ҳам, кесиб юбордилар. Кейин билдим гап нимада эканлигини.

– Пирингизнинг “кетган жойингга кет” деганларини...

– Ҳа-ҳа. Уни ҳам дарҳол тушуниб, анову дарвоза ёнидаги хужрани созлаб олдим. Ўшанда масжидга деярли одам кирмас эди... Гдильян “Ўзбеклар ўғри”, деб қилган бадкирдорликларни биласиз? Балли... Русиянинг пахтасини кўтарар эканмиз... Тавба. Оламда бир ҳақиқат бор, Исҳоқжон. Инсоннинг оёғи ердан, кўли осмондан узилганда, оллоҳни эслайди. Унинг уйига мадад истаб келади... Ана ўшандан кейин масжидга одамлар кела бошлади. Мен истибоднинг вақт-вақти билан “чистка” қилиб туришини яхши билганим учун ночор, боши гангиб қолган кишилар кўнглини

кўтара бошладим. Бир кун келиб адолат тантана қилишига ишонч уйғотишга уриндим. Мана, оллоҳга ҳамду санолар бўлсин, ватан озод, мустақил бўлди.

Исҳоқ чол кулимсирайди.

– Пахта ҳам ўзимизники эканини билдик.

– Балли, – деб давом этади имом хатиб. – Оқибат, нимамиздир фуқарога маъқул бўлган экан; унинг сўровига кўра бизни бу ерга имом хатиб қилиб кўйишди.

– Тақсир, – дея сукут сақлаб давомини айтади Исҳоқ чол, – бундан кейин ҳузурингизга тез-тез келиб турсам...

– Бе, Исҳоқбой, оллонинг уйи ҳамиша очиқ! – деб мамнун хитоб қилади Аҳадхон. – У ёғини сўрасангиз, ўзим сизни бир-икки марта йўқловдим... Мана, янги масжид қурмоқчимиз. Ҳиммати баланд инсонларимиз, ҳар хил ташкилотлар, маҳкамалар хайрия қила бошлади. Ҳадемай қурилишни бошлаб юборамиз. Қурилиш учун эса сиздек кўли гул устанинг маслаҳати бизга сув билан ҳаводек зарур.

– Мен хизматга тайёрман, – деб кўлини кўксига қўяди уста. – Бироқ қора ишга ярайман, холос... Тақсир, ёшлиқдаги айрим бебошликлар туфайли вақтлироқ қаридим дейман. Қолаверса, мен ўзимни сира аямасдан ишлаганман. Тавба, хайрон қоламан баъзан: киши бир манзилга чунон интилса, унга етганидан кейин у ёғининг қизиғи қолмас экан. Афтидан куч-қувватингни ҳам сарфлаб бўлар экансан... Энди, бошдаги гапга қайтсак: ҳаж масаласидаги андишамга нима дейсиз?

– Мен фикрингизни дарҳол тушунган эдим, иним, – дейди имом хатиб теран бир тарзди. – Ҳадиси шарифда ҳам айтиб кўйилганки, ўзингда бор бўлса – ҳажга бор.

– Менда бор: давлатим етарли, – дейди Исҳоқ чол. – Фақат ҳаж йўлидаги сарф-харажат таъмага ўтмасмикан?

Имом хатиб унга жиддий тикилади.

– Сиз жаннатга тушишни орзу қилмайсизми мабодо?

– Ҳай-ҳай, – дея кўлини кўксига қўяди чол. – Мен ўзим учун, гуноҳларимдан фориғ бўлиш учунгина борсам девдим. Бу фикр ҳам кейин пайдо бўлди-ю, кўнглимга ўрнашиб қолди. Аммо таъма ҳақида илгаритдан мулоҳаза қилиб юрардим... Шунча ишлаб, фақат берганини олганман. Шу ҳам менга етиб ортди...

Аҳадхон узун тин олиб:

– Сиз – комил мусулмонсиз, – дейди сезиларли ҳаяжон билан. – Ўзингиз учун ҳеч нарсани аяманг: оллоҳ ўзингизда... Энди у ёғини айтсам, ҳаммамиз ҳам инсоний ожизликлардан холи бўлмаган бандалармиз, холос. Беайб парвардигор, энг мукаммал зот ҳам танҳо ўзидир...

Исҳоқ чол ҳам масрурлик, ҳам тангрига тобелигини идрок этиш ҳисси босимида кўзлари ёшланади. Имом хатиб ҳам унинг аҳволида, балки бир қатлам баландда экан:

– Э, суҳбатга берилиб, чойни совутибмиз-ку, – дейди-ю, шошиб дастурхонга қараган меҳмонга: – Иним, шундай неъматларни ўзингиз учун харид қилишдан ахчангизни аямайсиз-а? – деб сўрайди. Чол кулимсираб, “албатта” сўзини эгилиш ила англатади. – Балли, – деб давом қилади Аҳадхон, – ҳаж сафари ҳам ўзингиз учун экан, ахчангизни аяманг.

Исҳоқ чол собитлик ила бош эгади.

– Мен тушундим, тақсир. Моддий озиқ билан маънавий озиқ ёнма-ён бўлмоғи лозим.

– Отанга раҳмат, – дейди мезбон.

Чол тағин таъзим қилади.

Шунда ушбу хонага кириладиган ўймакор эшикнинг қия очиқ табақаси панасида донг қотиб ўтирган Ҳабибулло ҳушёр тортиб кетиб, ичкарига илкис назар ташлайди.

Масжид ҳовлисидаги томига яшил шифт қопланган, баланд айвонда қалаб ташланган қурилиш ашъёлари ёнидан оҳиста ўтган Исҳоқ чол билан неварара оҳак-ганч ва ғишт ушоқлари тўкилиб қолган кўчага чиқади.

– Суҳбатимизни эшитдингми, болам? – деб сўрайди қария.

– Ҳа-да. Жуда зўр экан у бобой! – деб жавоб беради неварара.

– Эсингда бўлсин: одамни билмай туриб, унга баҳо берма. Билиб шу гапни айтганинг учун сендан розиман... – Сўнг ўйланиб, кўшимча қилади: – Холбуки, ана шу тақводор инсонни ҳам ғийбат қилиб, бадном қилиб юрадиган одамлар бор...

Невара унга анқайиб қарайди.

– Бобо, сиз – жудаям яхшисиз, – дейди.

Чол қулиб юборади.

– Ҳажга борасизми, а, борасизми? – қистаб сўрайди невара.

– Иншооллоҳ, – дейди чол.

Ҳаво очилиб кетган, кўкда паға-паға парқув булутлар. Олмалар-да гулга кира бошлаган боғда асаларилар базми авжида. Чопонини бар уриб олган Исҳоқ чол дарахтлар остида югуриб-елиб, ўзи кесган – қуриган шох-шоҳчаларни бир ерга тўпламоқда. Сўнг, уларни улкан боғ қилиб, чилвир билан белини боғлайди-да, ерга ўтириб олиб орқалайди. Аммо кўтара олмай хўп овора бўлади. Ниҳоят, чилвирни у елкаси ва бу елкасидан ўтказиб, эмаклаб юра-юра қаддини кўтариб олади. Ва шитоб билан пилдирай кетади.

Чол дарвозадан ҳовлига кириб, ошхона биқинидаги тандир қошига келади ва хиёл майишиб, ўтинни деворга тақайди. Сўнг яна ўтириб олади-да, елкаларини чилвирдан халос қилади.

Аммо ҳориган. Шунинг учун қўлларини яна ерга тираб, ўрнидан туради.

Узун нимчали жувон қўлида чойгум билан илдам кела бошлайди. У иболи: боши ҳам, елкаси ҳам қисикроқ.

– Ҳе, она қизим, келдингми? Қудаларим эсон-омонмилар? – деб қарши олади уни чол.

– Ассалому алайкум... Кўп сўраб қолишди қудаларингиз, – дея қария қўлига сув қуя бошлайди.

– Раҳмат, қизим, – қайнота қўлини чайиб, келин узатган сочиқни олади. – Онангиз оёққа туриб кетдиларми? Ёки мен айтганимдек соғингани учун касалман деб чақирган эканларми?

– Шундай десаям бўлади, – кулимсирайди келин, сочиқни қайтиб оларкан.

Шу он қария уйга тикилиб қолади-да:

– Кичкинанинг овози келяпти, – дейди. – Ҳабибжон ҳали-замон мактабда келади. Неварамни олиб чиқсин ҳужрага... Мен намозимни ўқиб олай. Чойгумни қўйиб кетинг. Раҳмат, келинжон... Бошқа янгиликлар йўқми, айтмоқчи?

Келин бурилган ерида айтади:

– Ўғлингиз “сепсиз келинсан” деб таъна қилдилар. Биласиз... Дадам ўн беш сотих ер олиптилар бизга. Ўзлари биргаллашиб обод қилишаркан. Кичкина неварангизга атаб терак экишяпти.

– Ў-ў, – деб юборди Исҳоқ чол. – Ҳаммаларига раҳмат... Сеп-пеп деган нарсаларни тушунмайман мен. Аммо шу ишнинг ўзи кони савоб-да, болам.

Олди очиқ оғилда новвосларнинг сузишиб мўрашгани эшитилади-ю, Исҳоқ чол шошиб у томонга йўл олади. Ва биз бир зумдан кейин кўрамизки, чол белкурак билан моллар тагини курамоқда. Ҳаракатлари чаққон, бироқ ҳансираб нафас олади.

Бўрдоқига боқилаётган новвослар жуда етилган. Ўзлариям голланд зотидан.

Мактабдан қайтиб келган Ҳабибулло тандир қошидаги ўтин-чўпга тикилиб қолди. Сўнг оғилга илдам бориб, четда тўплаб қўйилган шиптирга тикилади. Кейин жаҳл била қўл силтаб уйга йўналади. Ва эшик оғзида онасининг ковушини кўриб:

– Опа! Келдингизми? – деб бақариб юборади. Сўнг эшикни ишонч билан очиб ичкарига киради.

Сандал кўзида ўтирганча пешонасини танча қиррасига қўйиб мизғиётган Исҳоқ чол боланинг товушидан сергак тортиб, эшикка қарайди. Кейин яна танчага эгилади.

Чол чой қайтараяпти. Танчанинг бу ёқдаги кўзига кирмасдан чўкалаб ўтирган невара нонни ушатади-да, каттакон косани бобоси олдига суриб қўяди.

– Асалдан енг, бобо, қувват бўлади. Тоза асал бу. Сотиладиганидан эмас.

– Отангни уч-тўрт хил асали бор дейман-а?

– Ундан ҳам кўп. Одамига қараб берадилар, – дейди Ҳабибулло. Кейин чимирилиб зарда қилади: – Сиз сўзингизда турмаяпсиз: ваъда бўйича бирга ишлашимиз керак! Бир орқа ўтин обкелибсиз, эшак кўтаролмайди уни!

Чол “маъкул” дегандай бош ирғаб кавшанаркан:

– Мактабда нима гаплар? – деб сўрайди.
Ҳабиб бирдан қизишиб:
– Қандайдир ваҳоби деганлар Наманганда қабр тошларини уриб синдиришибди!
– дейди. – Тошда нима айб? Тўғрими, бобо?
– Маст эмас эканми улар?
– Қаёқда! Биз тенгли йигитлар эмиш!
– Ахмоқ-да, – деб кўяди чол. Кейин ўйланиб гапира бошлайди. – Маккаи мукар-
рамада ҳам улкан қора тош бор. Зиёратчилар уни айланиб, тавоф қилишади. Насиб
этса, Маккадан қайтиб келсам, момонгди қабригаям тош кўяман.
Қадам товушлари эшитилиб, эшик очилди. Ҳамдам катта қадам ташлаб киради.
– Салом алекум, ота. – Кейин ортига қарайди. – Ке, ке. Ўзинг кириб юрган уй-ку
бу!

Рамазон ҳам киради.
– Ассалом алайкум, усто бобо.
– А-алекум. Келинглр. – Кўзгалмоқчи бўлади чол. – Ҳабибжон, буларга жой
бер...

Рамазон:
– Кўзгалма, жиян, – дея сандалнинг эшикка қараган томонига тезгина чўқади.
Ҳамдам – отасидек новча йигит. Чехрасида ҳаргиз ташвиш аломати зоҳир бўлиб,
пешонаси ҳам тез-тез тиришиб туради. Овози йўғон, бунинг устига дўқ қилаётгандек
гапиради. Оёғида этик, бошида танкчилар шлёми бор.

У кирган ердаги қутига ўтириб қўлини фотиҳага очади-да, Ҳабибга:

– Қани, бир дуо қил-чи, ҳаваскор чол, – дейди.

Ҳабибулло бамайлихотир дуо қилади:

– Омин. Ёшларнинг умрини бер, қарияларнинг имонини бер. Олло акбар!

Ҳамманинг чехрасида бир жилмайиш зоҳир бўлади. Ҳамдам отасидан
сўрайди:

– Ҳеч қаерингиз оғримаяптими, ота? Камчилик йўқми? – Чол бош чайқайди. Ўғил
давом этади: – Вақтида бирон бевага уйлантириб кўяй дедим. Кўнмадингиз. Иссиқ-
совуғингизга ярар эди. Гангир-гунгир қилиб зерикмас эдингиз...

– Э, болам, зерикшига қўл тегмайди, – деб кўяди чол. – Ҳа, жой танлаб келдингми
ариларингга?

– Бултурги жойиги обораман, – дейди Ҳамдам. – Рамазон, шундай гул очилган!
Ўт десанг одамнинг кўкрагига уради... Айтмоқчи, новвосларниям ҳайдаб кетаман,
ота! Сизгаям энгил бўлади... – Чол ўйланиб қолади. Эшик тақиллайди. Ҳабибулло
ирғиб туриб чиқади ва икки коса овқат олиб киради. – Бизлар тикка туриб ичиб ол-
дик. Аччиққина мастава экан, – деб ёнидан сигарет чиқаради Ҳамдам. Ва отасининг
бунга эътибор этганини кўриб: – Бу сигарет! – деб силкитади. – “Беломор” эмас!
Жингонни беломорга тиқиб чекадилар. Кўрардингиз-ку? Ҳозир беломорим ҳам йўқ,
жингоним ҳам. Барини Рамазонга сийлов қивордим. – Рамазон бошини эгади. –
Уялма, – дейди Ҳамдам. – Сотмасанг, уйда сақламасанг, бўлди-да.

Исҳоқ чол маставага қошиқ солиб кавлар экан, ўғлининг бошидаги қулоқчинга
қараб кўйиб:

– Кўпқарига кирдингми? От қалай? – деб сўрайди.

– Бойлоқда ётавериб семириб кетган экан ёмонлагур, – деб тўнғиллайди Ҳамдам.
– Тез бурилолмайди. Ердан улоқни узиб, жуловни бурсам, ағанаб кетса бўладими,
Рамазон... Ўзимнинг улоқ бўлишимга сал қолди.

Чол қошиқни кўйиб, ўғлига жиддий боқади.

– Эса отни сотайлик.

Ўғил сергак тортиб кетади.

– Нима учун? Пули керак бўлиб қолдими сизга?

– Ҳа, – дейди чол.

– Нима учун?

– Ҳажга бораман.

– Ҳажга?

– Ҳа, дедим-ку.

Чол овқатдан ҳўплайди. Ҳамдам Рамазонга кўз қирини ташлаб олиб, ҳаяжонини
босиб гапиради:

– Отни Рамазонга бериб қўйсақ, бир ҳафтада суробини тўғирлаб, аслига қайтаради. Ахир, ҳар йили тўй мавсумида кўпгаридан ўнталаб гилам, ҳатто мебелни-ям айириб чиққан от бу! Шундай отни сот дейишга қандай тилингиз боради, ота?

– Мен ҳажга бораман, – деб такрорлайди чол.

– Ҳажга?... – бўғилиб ғулдирайди Ҳамдам. – Қандайдир бир ҳафталик саёҳат учун бир мошинадан қиммат отни қурбон қилиш ақлимга сиғмайди, ота.

– Менинг ақлимга сиққани учун айтаётирман, – дейди чол. – Иккинчидан, мен саёҳатга эмас – зиёратга бораман, ўғлим. Зиёратга. Кўнглим шуни тилаб қолди.

Ҳамдам кинояли жилмаяди.

– Ҳожи бўлмоқчимисиз?

– Бачканалик қилма, – дейди чол.

Шунда Ҳабибулло гапга қўшилади:

– Бобом гуноҳларидан пориғ бўлиш учун ҳажга бормоқчилар.

– А-аа, – дея аччиқ жилмаяди Ҳамдам. – Энди тушундим, ўғлим. Аммо лекин бобонгни гуноҳлари бир эмас, бир неча отга юк бўлади... Ота, ўн марта ҳажга борсангиз ҳам, онамни тирилтириб-соғайтириб келолмайсиз. Шунинг учун у кишининг қабрига бориб, тавба-тазарру қилишдан қолманг. Шу фойдалироқ бўлади. Ундан кейин Чаққонбойга ўхшаган гўрковларнинг гапига кўпам қулоқ солаверманг. Улар – сизнинг олдингизда нўл одам... Масжид хазинасини тўлдириб туриш учун одамларни ҳар балога даъват этаверади. Гапим тўғрими, Рамазон?

– Ҳа, энди масжиднинг югурдаги-да у, – дейди Рамазон.

– Масжиднинг ҳам эма-ас, имом хатиб Аҳадхоннинг гумаштаси у! Аҳадхон яқин-яқингача ким эди-ю, хизматкори ким бўларди... Ҳе, отагинам-е, ўзбекнинг соддаси.

Ўзини тутиб ўтирган қария теран ишонч билан дейди:

– Ана шу содда одамнинг шу гапи ёдингда бўлсин: Аҳадхонларга тил тегизма. Улар кўрган-кечирган ишларнинг юздан бирини ҳам кўрмагансан.

– Ҳа, одамни билмасдан ёмонламанг, дада! – деб қолди шунда Ҳабибулло.

– Э, сен нимани биласан, – деб қўяди Ҳамдам. – Рухоний, эскиликка берилган деб қамашган бўлса уни, меҳнат, тадбиркорлик орқасида бой бўлган менинг боболаримни зулмкор деб қулоқ қилишган!

– Сенинг ақлинг калта бўлсаям тилинг узун бўлиб қолибди, ўғлим, – дейди чол. – Менга, отанга қараб гапир: қайси ҳалол меҳнатинг билан бой бўлаётисан? Эгам мени кечирса кечирсин-у, энг катта зулмкор сенсан. Сен (неварасини кўрсатади) мана бундай навқирон йигитларни ҳам, (Рамазонни кўрсатади) мана бундай Ал-помишларниям қийнаб-эзиб ётибсан! Одамларнинг ожизлиги ва заифлигидан фойдаланаётисан! Тагин кариллайсан: бизлар – тадбиркор, ҳалол одамлармиз деб... Бунақа манмансирагандан кўра, ўзинга қарагин. Мен қилган шу давлатга нима кўшдинг – шуни айт... Ҳаром йўл билан келган пул ҳаром йўлга кетади. Сеники шундай бўлаётибди.

Ҳамдам Рамазонга алам билан шивирлайди:

– Эшитяпсанми отамнинг гапларини? – Сўнг овози кўтарилади. – Шу одам – менинг отам-а?

– Қилган гуноҳларим учун бир муқаддас маъвога бориб-сиғиниб келишни истаб эканман, сен оқ йўл тилаш ўрнига кафтнинг кирини аяб ўтирибсан. Шу билан менинг зурiedadим, ҳаётимнинг давомчиси бўла оласанми?

– Мендан бошқа кимсангиз йўқ, – деб уқтиради Ҳамдам. – Сизнинг барча нуқсонларингиз ҳам, яхши жиҳатларингиз ҳам менда жам бўлган. Мана, сизга ота-бола фалсафаси!

Чол ўйланиб жавоб қилади:

– Шуни билар экансан, нега мендан яхшироқ бўлишни ўйламайсан, болам?

– Мен сиздан уddaбуронроқман. Сиз тер тўкиб қилган ишларни мен қўл учида қила оламан.

– Нималар қилдингиз, дада? – деб сўраб қолди Ҳабибулло. – Ўтган ҳафта қиморда буқачани ютқазиб келдингиз.

– Эвазига янгича ғиштнинг технологиясини ютиб олдим-ку, нодон, – дейди Ҳамдам. – Бу ғишлар – сенинг бобонг қуйган, пиширган, терган ғишлардан минг марта афзал.

– Шошма, – деб қолди шунда Исҳоқ чол. – Ўша ғишларингдан беш-ўн минтасини мачит қурилишига юборсанг. Пойдеворда гап кўп, ўғлим. Ўзим тепасида туриб тердирардим

– Ота, сизни динчилар захарлаб қўйишибди, – дейди Ҳамдам. – Бас. Гапни шу ерда тўхтатамиз... Сиз мана – азиз неварангиз билан молларга... Йўқ, молларни мошинангга ортиб кетамиз, а, Рамазон? Сизлар, ота, боққа қаранглар. Дарахтлар тагини юмшатиб, ҳозироқ дори сепишни бошланглар... Мен боғнинг ҳосилини бегона қилмайман, ота. Завод қошида озиқ-овқат цехи очяпман. Қайта ишлов бериб, фойда кўрамиз, насиб бўлса.

– Айтмоқчи, ҳаж ҳақидаги гапимиз чала қолди, – дейди ота. – Отни сотмасанг, новосларни сотайлик.

– Новосларни? – ҳайратда сўрайди Ҳамдам.

– Ҳа-да, – хотиржам дейди ота. – Ўшаларнинг пулиям икки минг долларга етиб қолар.

– Ота, сизга нима бўлди? – Чолга сумрайиб тикилади ўғли. – Мен озиқ-овқат цехи очаман деяпман-у, сиз мени гўштан... мосуво қилмоқчимисиз. Шундайми?

– Болам, мен ҳажга бораман, деб ният қилдим, – дейди Исҳоқ чол бамайлихотир.

Ҳамдам бир муддат донг қотиб туради-да:

– Сиз ҳеч қаёққа бормайсиз! – деб ўшқиради. – Икки минг доллар тугул икки капек ҳам бермайман!

– Нима, бобомнинг бутун бисоти сизга ўтиб кетдими? – деб қолди Ҳабибулло.

– Нодон, шундай қиламанки, мендан сенга ҳеч нарса ўтмайди, – дейди Ҳамдам.

– Оллоҳ, ўзинг гувоҳсан, – деб пичирлайди Исҳоқ чол.

– Нималар деяпсан? – деб ўшқиради ўғил.

– Худога солдим, – деб жавоб беради ота.

Ҳамдам:

– Худоингиз билан ўтираверинглар, – дейди-да, Рамазонга “кетдик” ишорасини қилиб, эшиқдан чиқади.

Рамазон иттифоқо жиддий тортиб:

– Усто бобо, кўнглингизга олманг, – дея таъзим қилиб чиқади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Масжиднинг бизга таниш хос ҳужраси. Ўша жиҳозлар. Ўша дераза ва новча минор.

Имом хатиб Аҳадхон ҳам ўша жойида ўтирибди. Исҳоқ чол ҳам ўша жойида ва деярли ўша алфозда, фақат боши эгик. Чуқур қайғуда экани, баайни имом хатибдан мадад-маслаҳат излаб келгани қиёфасидан билиниб туради.

– Шундай гаплар бўлди, тақсир, – дея баттар мунглиниб давом этади: – Қаддимни ҳам, қадримни ҳам тиклаб оламан, ўғлимга мерос қолдираман деб баҳоли қудрат давлат тўплаган эканман-у, бошқа муҳимроқ нарсаларни унутган эканман. Ўғилга меҳр-оқибат, иззат-ҳурмат ва андиша бобларида ҳам ибрат бўлиб, айна ана шу фазилатлардан ҳам мерос қолдиришни ўйламаган эканман... Тўғрисини айтсам, ўзим ҳам бу сифатларнинг қадрига кеч етдим. Айниқса, бугун ўғлим менга ўзининг ким бўлиб етишганини ҳам, менинг ким бўлиб қолганимни ҳам кўрсатиб қўйдик, тилим пол, хаёлим паришон.

– Кўнглингизни кўтармаёқ бир жўн ҳақиқатни айтиб қўйишим лозим, Исҳоқбой. – дейди имом хатиб теран-самимий оҳангда: – Экканингни ўрасан, деганлари шу бўлса керак.

– Ў, айна кўнглимдаги гапни айтдингиз, – деб Аҳадхонга боқади қария. – Фарзанд билан орамизда чоҳ пайдо бўлди, тақсир. Балки ҳаж сафари ҳақидаги сўровларим-у, унинг жавоблари бу чоҳни яққол кўрсатиб қўйди. Унинг билан муносабатларимиз энди қандоқ кечади – тасаввур этолмайман.

– Исҳоқжон, бу йўриғда ҳам жўн бир ҳақиқатни айтаман, – дейди имом хатиб. – Мураса-мадора лозим. Илло у ким бўлмасин, сизнинг зурйедингиз.

– Лекин, тақсирим, – дея имомга бирдан шивирлайди чол, – унга кейин раҳмим келди. Гап молу дунёда эмаслигини билмаслигига ачиниб кетдим.

Аҳадхон бир муддат ҳайратда қолиб:

– Бу энг ноёб ҳолатдур, азизим, – дейди. Ва руҳланиб кетади. – Қанийди, бу ҳолатингиз амалга айланса! Яъники, ўғилга ушбу даражадан қараб муомала қилаверсангиз.

– Шундайми? – дея тек қолади Исҳоқ чол. – Лекин бир куни портлаб кетсам-чи?

– Унчаликка боролмайсиз энди, – дейди Аҳадхон. – Тўғри, уни жазолашнинг йўли бор.

– Масалан?

– Шароит тақозо этганда уни ўзингиз топасиз... – шундай деб эшикнинг қия очилаётганига эътибор қилади. – Нима, неварангизни яна йўлақда қолдириб келибмидингиз?

– Ҳа, шу мактабдан бўшадими, мендан орқада қолмайди, – дейди чол чайна-либ. – Аммо лекин, тақсир, ўзим ҳам уни ёнимдан ажратгим келмайди. Фақат мана шу қутлуғ даргоҳга кирганимда ҳовлида қолдираман. Аҳадхон қизиқиб, унга савол назари-ла тикилади. – Ўзингиз жуда яхши биласизки, дин арбоблари – домлалар орасида ҳалигидай мазҳабпарастлар ҳам бор...

– Ў, аттанги, бор! – деб хитоб қилди Аҳадхон. – Ва жоҳилликлари учун анчайин андишанинг ҳам юзига тупурадилар... – Сўнгра майингина жилмаяди. – Кузатган-мисиз шундай ажиб бир ҳолатни, Исҳоқжон: ақлли-фозил одамлар бировлар ила баҳслашаётган вақтда ўз фикрлари нечоғлиқ тўғри бўлмасин, барибир "фикримда хатолар бўлиши мумкин", деган андишада иккиланиброқ сўзлайдилар. Жоҳиллар эса... иккиланиш нималигини билмайдилар!

Чол вазмин-вазмин бош ирғаб қолади.

– Ана ўшандай бетгачопар жоҳиллар каминага ҳам ташланиб қолади баъзан.

– Ундайларни масжиддан ҳайдаб юборишнинг иложи йўқми? – деб сўрайди Исҳоқ чол.

Аҳадхон табассум қилади.

– Бизда ҳам демократия бор, – дейди яна эшикка тикилиб.

Бундан Исҳоқ чол андак хижолат тортиб:

– Фикрингизни чалғитяпти, шекилли, – дейди. – Мен ҳозир...

– Йўқ, йўқ, йўқ, – Аҳадхон ўрнидан илдам кўзғалади. – Мен ўзим бир кишини кутмақдаман. – Дераза олдига бориб, ташқарига қарайди. Кейин: – Ҳа, майли. Андак расмиятчилик бор жойда кечириш, кутиш бўлади, – дея жойига қайтаркан, у кишининг ҳурмати учун кўзғалиб улгурган Исҳоқ чолга "ўтиринг" ишорасини қилади. – Энди мен сизга боядан буён айтмай турганим бир хушxabарни айтаман.

Исҳоқ чол дарҳол чўкалайди ва имомга интизорлик ила тикилади.

– Ҳаж хусусидами, тақсир?

– Албатта. Ҳали: "Руҳингизни тушурманг. Аллоҳнинг карами кенг" деб гап бошладим-ку.

– Худди шундоқ дедингиз. Шу боис кўнглимда бир умид ҳам туғилиб эди, – дея кўксига қўл қўяди чол. – Қулоғим сизда, тақсир.

– Саудия Арабистони подшоҳи юртимиздан бир неча минг муслим ва мусли-маларнинг ҳаж сафарига бориб келиш харажатларини ўз хазиналаридан тухфа қилаётганлари ҳақида эшитгандирсиз?

– Қулоғимга чалинган, – деб жавоб беради Исҳоқ чол. – Аммо ўзимизнинг маҳалладан шу йўл билан ҳажга бориб келган киши ҳақида эшитганим йўқ.

Аҳадхон киноя ила жилмаяди.

– Иншооллоҳ, бизга ҳам навбат етиб келади... Аммо юртбошимиз ҳам бир неча минг фуқарога ҳаж сафарини адо қилишлари учун имконият даражасида мурувват кўрсатдилар. Яъниким, уларнинг сўмларини Амиқо долларига давлат баҳосида алмаштириб олишларига рухсат берилди. Бу дегани – йўлга ва ўзингизнинг сарф-харажатиңизга кетадиган икки мингдан кўпроқ долларни банкдан-сўмга оласиз деганидирки, бу бўлғувси ҳожилар учун катта ёрдамдур. Бозорда эса чайқовчилар долларнинг сўмдаги қийматини ҳаминқадар кўтариб юборадиларки, лоф бўлсаям, тўрт минг долларни сотволишга етадиган сўмингизга икки минг долларни ҳам ололмайсиз.

Исҳоқ чол анқайиб қолади-да:

– Эса Чаққонбой нечун менга икки минг доллардан гапирди? – дейди.

– Мен ҳам шуни гапираётиман, – дейди Аҳадхон. – Ҳақиқатан ҳам ҳажга бориб келиш учун икки минг икки юз доллар сарф бўлади. Аниқроғи, бир минг уч юзга яқин доллар йўлқирага кетса, қолган тўққиз юз долларга яқин пулга совға-салом олинади. – Кейин ғамгин кулимсрайди. – Совға-салом ўйлаб-чўтлаб олинса, дейлик, ўзимизда тақчилроқ моллардан ҳам харид қилинса-ю, кейин шу молларни муҳтож кишиларга оширилса, ишонаверинг, йўл харажатларингиз ҳам чиқиб кетади... – Кейин хўрсиниб бошини эгади. – Анча-мунча ҳожилар шунақа қилишяпти, Исҳоқбой.

Мунглианиб қолган Исҳоқбой:

– Кечирим сўрайман, тақсир, – дейди. – Уларнинг ҳаж сафари тижоратга ўхшаб қолмаётимидими?

– Худди шундоқ бўлаётимиди, – деб таъкидлайди имом хатиб. Сўнг яна хўрсиниб. – Локин қолган ахчага барибир нимадир харид қилинади-да.

– Тақсирим, ҳажга боришдан мақсадим – покланиб, оллоҳнинг уйида тавба-тазарру қилиб келиш, – дейди Исҳоқ чол нафасини ростлаб олиб. – Қолаверса, исломиятда шундай имконият борлигидан фойдаланиб қолиш!

– Исҳоқжон, мен сизнинг кўнглингизни тушуниб турибман, – дейди Аҳадхон бирдан жиддий тортиб. – Ҳали “кўнглим учун...” бормоқчиман дедингиз. Бу чинакам комил мусулмон аҳдидур! Ҳаж сафаридан нафс йўлида фойдаланаётган ўша ҳожилар билан нима ишингиз бор? Сизнинг ниятингиз бошқа экан, шуни амалга оширишни ўйланг... – Бироз сукут қилиб, хаёлчан давом этади: – Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбандий тариқатларида бир дастур бор. “Ватан – дар ватан” дейилади у. Бунинг маъноси шундаки, сиз бир тўда таҳоратсиз кимсалар даврасида ўтириб ҳам, на-шавану пиёнисталар орасида ўтириб ҳам, жоҳил ақидапарастлар қуршовида бўлиб ҳам, ўзглингизни сақлаб қолишингиз мумкин ва лозимдур.

Исҳоқ чол бир зум анқайиб қолди-да:

– Баҳовуддин ҳазратлари... – дея пичирлайди. – Аҳадхон, афу этинг, мен тушундим. Мен ҳажга бораман, албатта. – Кейин яна бир сония жимиб қолади-да: – Бояги гапингизнинг давомини айтсангиз, – деб мўлтирайди. – Хўш, ҳажга боришдаги ўша имконият ҳақида менга гапиришингиздан мурод нима? Олдинроқ мен ҳатто нимадандир умидвор ҳам бўлиб эдим...

– Гап шундаки, биродари азиз, – деб бошлайди Аҳадхон, – ўғлингизнинг сизга қилган нокаслигини эшитиб хийла мутаассир бўлдим-у, сизни ҳам ўша – давлат банкидан сўммизга доллар харид қилиб ҳажга борадиганлар рўйхатиغا кўшиб қўйиш керак экан, деган қарорга келдим. Зероки, бизнинг маҳалладан ҳам етти-саккиз мусулмон шу алфозда Қаъбатуллога боришлари кўзда тутилибди экан... Шу тобда мен кутаётган кишим ушбу ҳолнинг қўшимча шарту талабларини билиб келмак учун бош бошқармамикимизга кетган. Аммо локин бу қувонч кўнгли пок, Аллоҳнинг йўлини ўз йўли деб билган бандаларга насиб этади.

Исҳоқ чол пешонаси хонтахта четига теккудек эгилиб:

– Сизга қандай миннатдорчилик билдирсам экан, – дейди. Дейди-ю, яна хатибга мўлтираб боқади. – Сиз мени наҳот ўшандоқ мусулмонлардан деб билсангиз?

– Исҳоқжон, мен сизни у қадар яхши билмасам ҳам, ростки, кўнглим шуни тилаб қолди, – дейди Аҳадхон ва мамнуният ила давом этади: – Кейинги мулоқотимиз, хусусан, “ўзим-ўзлим учун бормоқчиман...” деган калимангиз бу қароримни хийла мустаҳкамлади... Уқиб турган бўлсангиз, сўзларимда андак иккиланиш бор. Шунинг учунким, боражак кишиларнинг рўйхатини биз тузиб берганимиз билан бошқармада кўриб чиқишади. Қолаверса, ўзимиздаги уламоларнинг ҳам овози бор... Фикримни англадингизми?

– Албатта англадим, – дейди чол. Ва хатибга яна бақрайиб қолади.

– Нима бўлди? – деб сўрайди имом хатиб.

– Мен барибир ўша пулниям тополмайман-ку? – дейди Исҳоқ чол.

Аҳадхон кулимсрайди.

– Эса нега “албатта бораман”, дедингиз ҳали?

– А-а, ўзим ҳам билмайман, тақсир... Ҳа-ҳа, менимча, сиз Нақшбандий ҳазратларининг ўзликни ҳар қандай шароитда ҳам сақлаш мумкинлиги ва зарурлиги ҳақидаги йўриқларини айтганингизда, дафъатан оғзимдан чиқиб кетди. Йўғасам...

– Демак, боргингиз бор?
– Албатта... Лекин ўғлим менга пул бермайди, тақсир. У жуда қайсар, пулга-бойлик ўч чиқди.

Аҳадхон табассум қилади.

– Беради. Албатта беради.

– Ё, тавба!

– Мен сизга айтган гапларни, – дейди хатиб дона-дона қилиб, – унга айтинг. У албатта кўнади. Ҳатто мамнун бўлиши ҳам мумкин. Чунки, биродари азиз, тўққиз юз доллар – кичкина пул эмас... Менга инонинг, сиз унга ҳаж сафарини ихтиёр қилганингиз ҳақида айтган чоғингиздаёқ ўғлон камида тўрт минг долларни кўз олдига келтиргани шубҳасиздур.

– Ҳа-а, – деб қолади Исҳоқ чол. – Мен дарвиш оламга қўл силтаб, анчайин хизматкорликни бўйнимга олиб юриб, кўп гаплардан беҳабар қолган эканман.

Аҳадхон чойдан ҳўплайди.

– Шундоқ қилинг... Бироқ ёдингизда бўлсин: менинг қарорим ҳали бировларнинг ҳам қарори эмас.

– Тушундим, тақсир.

– Аммо ноумид шайтон дейдилар.

Шу пайт хос ҳужра эшиги ланг очилиб, ўша ҳилпиллаган чопонда Чаққонбой кўринади. У этагини ортига қайирганча сўррайиб турган Ҳабибуллога бир нималарни уқтирар экан, йўлак адоғини кўрсатиб: “Сенинг учун фойдали иш ташқарида!” дейди. Шунда Аҳадхон кўлини кўтарди.

– Бўтам! Бўтам, ҳайдаманг ул йигитчани! Биз ўзимиз унга рухсат берганмиз.

Чаққонбой бирдан таъзим қилиб, ичкарига одим отади-ю, Исҳоқ чолни кўриб:

– Маъзур, маъзур тутасизлар, – дейди. Кейин келиб хонтахта четида тиз чўқади.

Беихтиёр юзларига фотиҳа тортилади. Кейин Чаққонбой табассум билан Аҳадхонга боқиб: – Ўзингизга маълум талабалардан ташқари яна битта талаба бор экан, хос-лос, – дейди.

– Ҳўш?

– Ҳим, рўйхатга кирувчи хослар ҳар қанча художўй, покиза бўлмасинлар, уларнинг оилавий шароити ҳам ҳисобга олинармиш. Чунончи, ўзига тўқ, бадавлат мусулмонлар бу рўйхатга киритилмас эмиш...

Аҳадхон ўйчан тортиб Исҳоқ чолга қарайди. Чол эса ўзича мамнун ҳолда бошини эгиб, кўлларини юваётган каби қимирлатади. Чаққонбойнинг гапи қулоғига кирмаган.

Шу ҳолат орқасида у бирдан кўксини кўтариб:

– Тақсир, мен энди кетай, – дейди.

Аҳадхон бош ирғаб:

– Омин, рўзи Наврўз, муқаддас ҳаж сафари арафасинда кунларимиз бундан ҳам тинч-осойишта ўтсин. Она заминимизни ҳар қандай ғайри кучлардан ўзинг асра... – дея дуо қилади. – Аллоҳи акбар!

Эшик оғзида турган Ҳабибулло ҳам:

– Олло акбар, – деб фотиҳа ўқийди.

Масжид йўлаги. Исҳоқ чол ҳамон табассум қилиб турибди. Имом хатиб, Ҳабибуллонинг кифтини силаб насиҳат қиляпти:

– Бувангни ҳурмат қил, кам бўлмайсан. Сўзларини қулоғингга ол, бу киши кўпни кўрган, дунё ҳақида кўп маъқул фикрларга келган инсондурлар. Тузукми?

– Тузук, – дейди невар.

Қариялар илиқ жилмайиб, ташқарига жилишади. Чаққонбой уларга эргашиб боради. Шу кўйи ҳовлига чиқишади. Ҳовлида иш қайнамоқда: ғишт ташиляпти, қоришма қорилляпти. Ҳар хил ёшдаги одамлар бор.

Новча минор биқинида янги масжиднинг пойдеворига ғишт терилляпти.

– Дарвоқе, Исажон, – дея Аҳадхон чолга мурожаат қилади, – худога шукр, кучдан қолганингиз йўқ. Бундан буёқ мана эл ҳашарига қатнашиб турсангиз савоб бўлади. Ҳалиги масалада танланадурғон мусулмонларнинг ушбу юмушларда иштирокига ҳам қаралади.

– Албатта қаралади! – деб такрорлайди Чаққонбой. – Иложи бўлса, ўғлингиз ҳам келсин. Яқинда ўзим ҳам унга бир йўлиқмоқчиман.

Исхоқ чол кўлини кўксига босиб, бош эгади.

Чолнинг кулбаси. Қария танча кўзида – ўша жойда ўтирибди. Ҳамдам ўша курсида ўтирганча отасига қаттиқ тикилиб турибди. Четдан жой олган Рамазон ҳам, чолнинг яқинида ўтирган Ҳабибулло ҳам қарияга тикилишган.

Тасбеҳ ўгираётган қария:

– Бор гап шу, ўғлим, – дея Ҳамдамга қарайди.

Ҳамдам Рамазонга бургут қараш қилади. Кейин қарс этказиб тиззасига уради.

– Одам экан-ку бу Аҳадхон! Шундай имконият бор экан, ўтган сафар айтса, ўлармиди? А, Рамазон?.. Ота, сизга маслаҳат: хатибнинг этагидан маҳкам ушланг энди! – Кейин ғижиниб давом этади: – Тўғри-и, бир-икки йилдан бери маҳаллалардан шундай сайланма одамларнинг текингами, имтиёзлар биланми Саудияга кетишини билардим. Ҳатто айрим ҳожиларнинг Каъбада товламачилик қилганлариниям эшитганман... Лекин шундай имтиёзни сизгаям тавсия этиш – бу что-то... – Сўнг эгилиб чолдан сўрайди: – Бирон нарса сўрамадимми ҳақиқа?

Чол анқайиб қолди.

– Гапингни тушунолмадим, болам.

– Ахир, текинга яхшилик қиладиган замонми ҳозир? Гапим тўғрими, Рамазон?

– Тўғри-ю, Исхоқ отам яхшиликка арзийдилар. Эшитишимча, имом хатиб – бир замонлар биз билган одам эмас экан.

– Э, барибир унинг ҳам томоғи бор, – деб жеркийди Ҳамдам. – Кимда йўқ нафс балоси?!

Исхоқ чол ўзгашиб, ғазабланиб кетиб:

– Бас қил! – дейди. – Нукул одамларни билмасдан ғийбат қиласан. У киши нафсдан... устун турадилар! Алҳазар. Бас қил. Шу ишга рози бўлсанг, розиман дею кўя қол.

– Розиман, розиман, ота, – деб бирдан товланади ўғил. – Шунчаки гап келгани учун айтдим-да... Розиман! – деб такрорлайди. – Майли мана бу неварангизниям обориб ҳашарга қатнашинг. Мен рухсат бераман бунга.

– Сиз рухсат бермасангиз ҳам бораман, – дейди Ҳабибулло.

– Ҳе, тилинг кесилгур. Мунча бетгачопар бўлди бу... Жим ўтир! Бўлмаса таёқ ейсан! Мен отангман. Шуни эсдан чиқарма. Мана, бобонг. Ҳозир мўмин-мусулмон бўлиб қолган, ҳажга борадиган одам мени қанча хўрлаган.

– Эй, тангрим, – дея бош эгади чол. – Мен фақат сизларни деб елиб-югурган эдим-а.

– Биламиз. Ҳамма нарсани қилдингиз. Уй-жой, том-тош, мол-ҳол. Боғ... Лекин булар бари бизнинг азобларимиз эвазига бўлган. Мени сағир қилиб, интернатларга бериб...

– Ба-ас, – дея чол юраги устига кафтини босади.

– Бас қил энди, Ҳамдам, – дейди Рамазон ҳам.

– Бўлмаса чиқиб кетинг, – деб тиззалайди Ҳабибулло. – Ана, ҳаммаси сизники.

Бу уй эса бобомники!

Тек қолган Ҳамдам:

– Шундайми? – дея кўзғалади. – Дарвоқе, шундай. Бу ҳужра бобомники...

– Ҳадемай буям сизларники бўлади, – дейди чол. Сўнг илтижо қилади: – Фақат келаётган улуғ айём кунлари арафасида бир-биримиз билан айтишмайлик. Эски дардларни кўзгашдан нима фойда? Балки мен эндиликда ўшаларнинг жабрини тортаётгандирман. Хўп дегин, ўғлим. Ичимдан ўтганини ўзим биламан, ахир. Тавба-тазарру қилиб юриб эдим. Бу ҳаж сафари кўнглимга тушиб...

– Все! – деб юборди шунда Ҳамдам. – Мендан ўтган бўлса, кечиринг, ота! Рамазон, кетдик... – Сўнгра ўйланиб, илова қилади: – Айтмоқчи, сизлар ҳашар деб юрсаларинг, моллар оч қолади-ку? Рамазон, сен уларга қараб турасан! Нечево, “Нексия” ҳам дам олади. Грузавойни ўзим минаман. Яшиқларни обориб жойлаш-тирсам бўлди. Икки рейсда тинчитаман.

Ҳамдам билан Рамазон “Нексия”да. Шаҳар хилидаги қишлоқ кўчасидан кетишяпти. Рулда, табиий, Ҳамдам.

– Онам ҳақида ўзимниям гапиргим келмайди, – деб давом этади сўзида. – Ёмон кўриш ёки ранжиш деган гаплар йўқ бу ерда. Аксинча: мен онамнинг дийдорига зор эдим. Ўлай агар, бағрига бош кўйиб ётишни орзу қилардим. Аммо...

– Нима, “аммо?” – сўрайди Рамазон.

– Биринчидан, отам кўймас эди. Иккинчидан, шаҳарда, интернатдайдим... Ке, бошқа гапдан гаплашайлик! – Шу он бирдан тормозни босади. – Эй, бу чол тўққиз юз долларга нима обкелар экан? Хаёли кирди-чиқди бўп қолган. Унутадиган одат чиқарган... – Мошинани тўхтатиб, дўстига юзланди. – Айт, нималар харид қилиб кела олиши мумкин у ёқдан?

– Энди-и, ёзиб берсанг... – деб чайналди Рамазон.

– Барибир обкелолмайди. Хайр-садақа қилиб йўқотворади... йўлдаёқ. Одамлар қариганда хасис бўларди. Бу чол қариганда қўли очилиб кетди: ана, бутун мол-мулкни гап-сўзсиз менга берди... Тўғри, “ол, сеники” демади-ю, “меники” десам, кўрдинг-ку, миқ этмайди. – Шунда у: – Топдим! – деб юборади. – Ўша тўққиз юзни обқоламан! Йўқ, саккиз юзини обқоламан! Шунинг ўзиёқ икки мингнинг ўрнини босади. Бўлди. Шундай қиламан. – Моторни ўт олдиради. Ва ғудранганча машинани жилдиради. – Бу ҳожилар маза қилишар экан-да, қисталоқлар. Шунинг учун ҳажга боғувчилар йил сайин кўпайиб кетяпти...

– Сен, Ҳамдам, ўзингникини тўғри, деб биласан, – дейди дўсти. – Мисол учун ҳажга чин кўнгилдан...

– Унақалариям бор! – деб юборди Ҳамдам ва тезликни бирдан оширади.

Машина йироқлаб кетади.

Масжид ҳовлиси. Меҳнат майдони. Энди ҳашарчилар орасида шляпали зиёлилар ҳам кўринади.

Исҳоқ чол олтита ғиштни олдида кўтарганча кўзлари дўлайиб, янги масжид пойдевори томонга пилдираб бораётир. Ҳабибулло унинг ортида – унинг-да қўлида бир талай ғишт. Бора-бора у бобосидан олдинга ўтиб кетади-да, ғиштни тегишли жойга тўкиб, дарҳол изига қайтади ва бобосининг йўлини тўсиб, зўрлик билан юкни ундан олади. Чол унинг ортидан мамнун қараганча, чопони ўнгири билан пешона терини артади.

Чолнинг ҳовлиси. Рамазон хирмон қилиб уюлган ўтдан кучоқ-кучоқ олиб бориб новвослар олдига ташлаб келмоқда. Бир четдаги кути устига дастурхон ила чойнак-пиёлани кўйган бека – Ҳамдамнинг хотини уй томонга қайтаётир.

Дарвозадан кирган Ҳамдам бошидан шлёмини олиб, ушбу ҳолатни манглайи остидан кузатади-да:

– Ҳорманглар! – дея олға босади.

Хотини тўхтаб қолиб, дам эрининг қўлидаги шлёмга, дам дарвозага қараб олиб:

– Салом алайкум, дадаси, Отда келдингизми? – деб сўрайди.

– Темир отда, – дея бепарво жавоб беради Ҳамдам ва оғилдан чиққан Рамазон томонга, аниқроғи, новвосларни кўргали жадаллайди. Ва дўсти билан тўқнашиб, оғилга рўпара бўлади. Молларга бир қур зеҳн солиб:

– Буларниям тоққа олиб кетамиз, – дейди. – Хўжаликларнинг молиям тоққа ўралаб қолди.

– Мен ҳам шуни айтмоқчийдим сенга, – деб уни қувватлайди Рамазон.

Иккилана-иккилана буларга яқин келган аёл:

– Ҳеч бўлмаса биттасини қолдирасиз? – дейди эрига. – Ўзим ўт юлиб бериб бўлсам боқаман.

– Сен ҳам онангникига кетишинг керак, – дейди Ҳамдам кескин. – Отанг бизга олган жойни текислаб кўчат экяпти. Ҳеч қурса сен ўша ерда бўл!

Аёл аста бош ирғаб бурилади-ю, яна эрига авайлаб гап қотади:

– Отангиз билан ўғлингиз овқатсиз қолишади-ку!

– Улар худойи ошини еб-тўйиб келишади, – деб кесатади эр. – Мачитда ҳар қуни икки маҳал қозон қайнар экан. Мен ҳам бир қўй, бир синтир гуруч юборадиган бўлдим.

– Мачитга кириб ўтдингми? – деб сўрайди Рамазон.

– Ҳа, бизнинг инженер ҳам ҳашарга борган экан, қисталоқ... – У қути қошига келиб, пиёлага чой қуяди.

– Мен ҳам боришим керак-да, – дея унинг қўлидан пиёлани олади Рамазон.

Ҳамдам тиржаяди.

– Сен ҳам ҳажга борасанми?

– Бе. Кўнгил учун-да!..

Қурилиш майдони. Тўкилиб-сочилиб ётган қумли шағални белкуракларда суриб тўплашаяпти.

Исҳоқ чол ҳам зўр бериб ишлаяпти. Хушбичим, шляпали йигит келиб, чолга мурожаат қилади.

– Отахон, менга беринг. Беринг, беринг. – Белкуракни олиб, тўкилмани сура кетади.

Бу ҳолни кузатиб турган Ҳабибулло бир оздан сўнг бориб, шляпалининг тирсагидан ушлайди.

– Акахон менга беринг. Беринг, беринг!

Акахон унга белкуракни узатади ва белбоғини ечиб бўйинларини арта бошлаган Исҳоқ чолнинг ёнига келади.

– Уста бува, менимча, бу ишлар сизга тўғри келмайди, – дея анча наридаги ҳавоза устида қўлларида энли қоғоз ила гаплашиб туришган кишиларга ишора қилади. – Сизнинг жойингиз, ана, инженерлар орасида эмасми?

Чол кулимсирайди.

– Хоразмлик бир халфа жўрам бўларди. Ўшандан бир ҳикмат эшитиб эдим. Яъни: “Овулда мулла бўлсанг, Хивада – талабасан”.

– Қандоқ-қандоқ? – завқланиб дейди шляпали. – Демак, овулда-қишлоқда “мулла” бўлсанг, Хивага тушгач, бори-йўғи – “талаба” бўла оласан, холос.

Чол бош ирғайди ва иккиси яйраб кулишади. Сўнгра шляпалик сўрайди:

– Сизнинг ҳавоза устида эмас, бу ерда ишлашингизга нима дахли бор бу ҳикматнинг?

– Дахли шулки, ўғлим, – дейди чол, – биз жайдари уйлар қуриб юрган уста эканмиз, холос. У ёғини тушуниб олаверинг... Қолаверса, шу ерда туртинмай-суртинмай қўлимиз ишга тегиб юрганигаям шукр. – Сўнгра тўхтовсиз сўрайди: – Сиз мени танийсизми?

– Бизнинг жайдари уйимизни сиз қуриб бергансиз, отахон... Эслолмаяпсиз-да.

Чол унинг эғнидаги плашу бошидаги шляпага зеҳн солиб:

– Ким бўли ишлайсиз? – деб сўрайди.

– Адвакат, – деб жавоб беради йигит. – Масалан, мулк жанжалларини ҳал этиш-да иштирок этамиз. Адолат нуқтаи назаридан... Мисол учун, сизнинг ёшингиздаги оқсоқол баъзан “тож-давлатим сеники” дейди бир ўғлига. Иккинчиси эса ўша мол-мулкни ўзига хатлаб олган бўлади. Оқибат, иккинчиси ютади.

– А, шунчаки васият қилиш камлик қиладими? – дейди чол ҳайратланиб.

– Камлик қилади, – дея табассум этади адвокат. – Васият адвокатлар томонидан тасдиқлангандагина кучга киради... Шунақа, отахон. Энди шунақа бўлади. Нимагаки биз қонун устивор бўлган жамиятни кура бошладик.

– Тўғри-тўғри, – деди чол. – Шунинг учун экан-да, кампирим қазо қилганда, “Бунинг закиси қани?” деб кўп ўсал қилишганди мени.

– ЗАГСдан ўтмовдингларми?

– “Шарт эмас” деб ўйлаганмиз-да, болам... Ишонинг-ишонманг, мурда уйда ётибди-ю, мен бориб заксадан ўтиб келдим. Бошпуртимга печат урдириб келдим-да.

– Ҳе, отахон-е, отахон! – деб хўрсинади адвокат. – Сизлар учун кўнгил тўғрилиги биринчи ўринда бўлган... Ажаб замонлар ўтган. Муслмончиликда шунақа бўлган-да аслида: лавз – қонун кучига эга бўлган... Ажабо...

Шу пайт Рамазон келиб қолади.

– Ассалому алайкў-ўм!

Булар кўришишга улгирмаёқ четдан Чаққонбой бақиради:

– Исҳоқ ака! Ҳў, устажон! Боғ тарафгаям ўтсангиз бўларди-да! Кўчат экиляпти. Ахир, боғнинг ҳам пирисиз-ку!

– Хўп, хўп, – деб қўл қовуштиради Исҳоқ чол.

Ўша кўрган боғимиз. Дарахтлар япроқ ёзиб, довучча тугиб қолган. Ўртасидан трактор юргудек олмалар орасидан Ҳабибулло чошиб келаяпти. Ва ҳар тарафга қараб қичқиради:

– Хў-ў бобо! – Тўхтаб-тўхтаб чақиради: – Исҳоқ бобо!

Боғнинг хилват бурчагидаги атрофи жўхори поялари билан яхшилаб ўралган, томига шифер босилган, мўъжазгина чайла-кападан Исҳоқ чол чиқиб, кафтларини манглайига қўйиб қаранади.

Ҳабибулло, ниҳоят, уни кўради.

– Э, шу ердამидингиз, бобой? – Етиб келади. – Мачитга чақиришяпти!

– Хўп, хўп. Борамиз албатта, – дейди чол. Ва капага қайтиб кириб, ичкарига зеҳн солади. Ўйлаш мумкинки, “ҳамма нарса жой-жойидами?” Шунин билмоқчи.

Шунда биз ҳам чайладаги жиҳозларни кўрамиз: ёғоч кат, эски кўрпачалар тўшалган. Деворларда ҳар хил гиёҳларнинг қуриб қолган боғлари осиб қўйилган. Битта ошқади билан эски сават ҳам бор. Тагин диққатни тортадиган матоҳ: бурчақда илиғлиқ эски паранжи.

– Бобо, момом шу ерда ўлгани ростми? – деб қолади неварар. – Онам шундай дейдилар-у, мен ишонмайман. Нима учун шунча уй туриб, бу ташландиқ чайлада ўларканлар?

Чол унга ўйчан тикилиб қолади-да, астагина кат-сўрига ўтиради. Кейин ёнига шап-шап уриб, неварасини ўтиришга ундайди ва узоқ ўйга толиб:

– Сен... сен ҳамма нарсанинг ростини билиб олишинг лозим, – дейди.

– Хўп! – дейди неварар.

– Бувинг раҳматли сил эди, – дея сукут сақлайди чол.

– Сил? Нима у – сил?

– Ўпкаси чириган эди.

– Вай-й.

– Шунақа, болам, – деб яна жимиб қолади қария. – Шунинг учун уни рўзгордан айирган эдик. Айниқса, охирги ойлар шу ерда ётди... – Кейин бирдан ўртаниб чайқалади. – Уни тузатиш мумкин экан. Мен ҳаракат қилсам, тузата олар эканман. Аммо... – Яна чайқалади. – Аммо бизда қадимдан қолган бир жоҳилона нодонлик бор: силлар, пеллар, моховлар тузалмас касал ҳисоблаб келинган. Шунинг учун уларни элдан ажратиб, алоҳида бир жойларга обориб ташлашган. Тўғри, силларга бошқачароқ қарашган. Аммо, сил касал чиққан оиладан ҳамма ҳазар қилганки, ўша оила аъзолари бемор жигарларини яшириб асраганлар... Бу нодон бобонг ҳам шу удумга амал қилган: ўша ҳужрамда момонг кўп йил яшади. Раҳматлига опаси қарашарди. Мен ундан умидимни узиб, ишга берилиб кетган эдим...

– Устачиликка, – деб тўнғиллайди Ҳабибулло.

– Ҳа,

– Бадавлат бўлиш учун... – Кейин бидиллаб кетади неварар. – Уй-жойни янгилаш учун! Молни кўпайтириш учун! От олиш учун! Қулоқ бўлган боболаримиздай бўлиш учун... Шундайми? – Йигитчанинг кўзларида ёш кўринади.

– Рост-рост, – деб бош ирғайди чол.

– А, нимага отамни момонга яқинлаштирамансиз? Ахир, отам момонни яхши кўрар эканлар-ку!

– Момонг ўзи истамас эди, – дейди чол. – Биринчидан... Иккинчидан, ўзим ҳам – рост, қўймас эдим.

– Нимага? Нимага-а? – деб бақариб юборади бола.

Чол уни бағрига тортади.

– Касали юқиб қолиши мумкин эди-да. Билдингми? Шундай гаплашиб ўтирсанг ҳам юқиб қолиши мумкин эди. На чора, болам? Ана шу эҳтиёткорлик туфайли отанг тирик қолган десам, бўлади... Лекин, – дея мунгли хўрсинади у, – отанг буни тан олгиси келмайди. Атайин қилади. Менга азоб бериш учун қилади...

– Отам шунинг учун интернатларда...

– Шу-шу. – Иккиси ҳам жим қолишади. Кейин чол давом этади: – Аммо лекин унинг ўлимига мен ўзимни айбдор деб биламан. Йигитлик завқу шавқига берилмай, бойвачча бўламан демасдан... дунёнинг ўткинчилигини бўйнига олиб инсонлар

бир-бирига фақат меҳру оқибатли бўлишлари кераклигини батамом қалбимга жойлаб яшасам, умрим охирида пушаймонлар, изтироблар қуршовида қолмас эдим... Мен кўп гуноҳлар қилганман, болам. Уларни битталаб санаб беролмайман. Лекин биламан...

– Шунинг учун ҳажга бормоқчисиз, а?

– Ҳа-да. Ҳарқалай... тозариброқ келармидим. Покиза, тинч кўнги билан кўз юмиш қандай яхши...

– Бобо, менинг йиғлагим келяпти.

– Мени ҳам.

– Юринг! – Ҳабибулло ўрнидан туриб, чолнинг тирсагидан тортади. – Ахир, маҷитга чақришяпти... Чаққонбой ота айтиб кетди! Ҳаж тўғрисида “гап бор” эмиш!

Қария гангиб қолади.

– Эҳ, муддати ҳам етиб қолди. – Бармоқларини букиб санаган бўлади. – Наврўзнинг ўтиб кетганига ҳам икки ойдан, йўқ, бир ойдан... Йўқ, адашдим...

Чол невараси ортидан ташқарига чиқади. Невара одатдаги оҳангида сўрайди:

– Мениям оборсангиз бўлмайдими? Нимага кўзингиз пирпирайди?

– Сен... – дея неварани кучиб, манглайдан ўпади чол. – Сенинг гуноҳларинг йўқ ҳали... – Сўнг боланинг кифтидан қўл олмай жилади. – Энг яхшиси, гуноҳ қилмаслик керак. Бойликка рўжў қўймаслик керак. Яқин одамларингга, кейин қавмиқариндошлар, эл-улусга меҳри оқибатли бўлиш керак... – Ўйланиб илова қилади. – Кейин бир касб эгаси бўлиб, ҳалол меҳнат қилишинг лозим. Одамларнинг дуосини олиш керак. Мен кўп дуо олганман. Ҳалол меҳнат қилганман... Шу боғлар гувоҳ!

Шугина меҳнатларим кўнглимга тасалли, холос.

– Бобо, бир гап айтайми?

– Икки гап бўлсаям айт.

– Мен барибир сизни яхши кўраман.

Чолнинг кўзлари ёшланади.

– Аллоҳга шукр.

Масжид. Имом хатибнинг ўша хос хонаси. Хонтахта ёнида ўзлари билан Исҳоқ чол. Тағин: Ҳабибулло, шундоқ даврада ўтиришга ҳақлидек бир қиёфада ўтирибди.

Аҳадхон куйиниб сўзида давом этади:

– ... Масжиднинг очилганига етти-саккиз йил бўлди. Ўша мустақиллик эълон қилинган кундан бери-да! Шунча йил давомида бу муқаддас даргоҳда қорасини кўрсатмаган!

Исҳоқ чол собитлик билан бош эгади.

– Жуда тўғри гап.

– Хўш, “шу йиллар давомида бирон-бир амри маъруфда иштирок этганини ҳам кўрмаганмиз. Ҳатто жанозаларга ҳам бормас эди... – Исҳоқ чол ўтирган ерида ирғилади. – Уйида намоз ўқиши ҳам даргумон эди! – дея чолга тикилади Аҳадхон. Аҳадхон шундай нуқиб гапираётган эса-да, ўзи изтиробда ва асабий. – Шундай одамнинг муқаддас ҳаж сафарини ихтиёр қилишига ишониб бўладими?

– Бўлмайди, – деб шивирлайди чол.

– Яқин икки-уч ойдан буён масжидга қатнаб, ул-бул ишларга қарашиб юрган бўлса, бу – ўзини ёлғондакам комил этиб кўрсатишга ўринишдур.

Исҳоқ чол имомга ялиниш назари-ла боқади.

– Ундой эмасдир, тақсир.

– Баъзилар назарида, шундоқ экан... Биродари азиз, мен сизнинг кўнглингизни тушунаман.

– Қуллуқ.

– Магар сиз ҳаж сафаридан чиндан-да қолсангиз, тўғрироғи қолдирилганингиз рост бўлса, мен бу даргоҳдан анову хонақоҳга жилишга ҳам тайёман.

– Пирим, – деб таъзим қилади чол. – Менинг учун асло азият чекманг. Уларнинг менга қўйган барча айблари асосли, тақсир! Ўзингиз яхши биласиз-ку...

– Аммо улар сизнинг сиртингизни билишади, холос... – Чолга тикилиб ўйланиб қолади. – Алалхусус, биродарим, биз рўйхатда кўрсатган мусулмонлардан уч кишигина қолибди, холос. Рўйхат туман миқёсида тузилибди.. – Сўнгра мийиғида жил-

маяди. – Ўз йўли, ўз пули, ўз ихтиёри билан боришга шай турганлар ҳам чекланган. Бу тўғри, тўғри ҳол. Каъбатулло Тошкентда эмаски, сурувлашиб бораверишса...

– А-а, рост айтасиз.

– Энди, Исҳоқжон, кўнгилни бўлманг. Масжиддан оёғингизни узманг ҳам. Тағин ғанимлар... ўша жоҳиллар “ана, ҳаж илнжида келиб юрган эди-да” деб таъна қилишмасин.

– Албатта, тақсир, – дейди чол. – Бугун десангиз, шу раҳматли аёлимни туш кўриб уйғониб эдим. Тушимда мени чайлага чақириб эди... Сиз билмайсиз, бир чайла...

– Қисман эшитганман Чаққонбойдан, – дейди имом. – У фоже аҳволни қисман биламан.

– Мен айбдор.

– Йўқ, сизда мутлақо айб йўқ... Менимча... Бу қисмат. Қисмат жаҳолат натижаси, холос.

– Тақсир, менга жавобми?

– Ҳа, – дея қўлини дуога очади имом. Худоё худовандо, бандаларингга инсоф бер. Жоҳилларга ақл, фаросат бер. Сенга содиқ чин мусулмонлардан марҳаматингни дариғ тутма. Сен ўзинг ҳамма нарсани кўргувчи ва билгувчи.

Эшик оғзида Аҳадхон Исҳоқ чол ила хўшлашаркан, туйқус уни бағрига тортиб кулимсирайди.

– Ишонасизми бир гапни айтсам? – Жавоб кутмай давом этади: – Мен сиз тўғрингизда далолатни кучайтирган чоғимда бир-икки ақидапарастлар: “Бу имом пора олмаганмикан устадан?” дейишибди. Ҳа-ҳа, эшитган тешик қулоқлар менга айтишди.

– Ё тавба! – деб ёқасини ушлайди чол.

– Ё тавба! – деб юборади Ҳабибулло ҳам.

– Аммо локин айрим вилоятларда, ҳатто туманларда ҳам шундай воқеалар содир бўлган, – дейди Аҳадхон.

Шунда Ҳабибулло бемалол журъат қилиб:

– Хатиб бобо, “ақидапараст” деганингиз ваҳобийларми? – деб сўрайди.

Хатиб жаноблари унга термулиб қолиб:

– Жуда унақа бўлмасаям шунга яқин, – деб жавоб беради.

– Уларни милисага... умуман, давлатга айтиш керак эмасми? Демакратия дейсизлар. Лекин улар ёшларни заҳарлайди. Мен телевизорда кўп марта кўрдим... Бобом телевизорли хонага чиқмайдилар. Лекин тушунадилар.

Аҳадхон ўзича мутаассир бўлиб, Исҳоқ чолга боқади.

– Исҳоқжон, назаримда биз ҳам ўтиш давридамыз. Ҳали сувлар тиниб улгургани йўқ... Насиб этса, иншооллоҳ... Ундайлар ҳақида муфти жанобларига шикоят билан чиқиш ниятим бор. Аммо ҳеч бир йўриқда шошилмаслик лозим. – Туйқус неварарага қарайди. – Омон бўлгин, чироғим. – Кейин Исҳоқ чолга дейди: – Шу зურიёдингиз сизга садоқатли. Шуни сийлайверинг, биродар.

– Рост айтасиз. Айрим ўйлаганларим бор, тақсир.

Чол ўйчан бош эгади.

Қишлоқнинг таниш кўчаси. Чол хиёбонга йўл тартади. Невара хиёл ҳайрон бўлиб эргашади. Бироз юришгач, қария хиёбон ёқасида поялари ерга қоқиб кўйилган ёғоч ўриндиққа оғир чўқади.

– Ҳа? – дейди неварара. – У ердан шу ерга етиб келгунча чарчаб қолдингизми?

– Борамиз-да ўша уйга, – деб жавоб беради бобо.

– Э, ҳафсалангиз пир бўлиб қолганга ўхшайди-ку? Бу йил бўлмаса, келаси йил албатта борасиз дедилар-ку!

– Иншооллоҳ, – дейди чол ва чап ёнига майишиброқ энгашиб ўтиради. —Одамлар бўлмаса, шу ерда жумалаб мизғиб олардим.

– Тузук гапиринг-е! – деб юборди Ҳабибулло. – Ким айтади сизни уста Исҳоқ деб! Туринг, уйга борамиз! Туринг-туринг... Уйда оёқни узатиб, маза қилиб ётасиз.

Чол истамай кўзғалади. Сўнг неварасининг кифтига қўл солиб секин жилади.

УЧИНЧИ ҚИСМ

Исҳоқ чолнинг кулбаси. Танча ўрнига хонтахта қўйилган. Чол тўрда – орқасида тахлоғлиқ бир неча ёстиққа суяниб ва чап ёнига майишиб ўтирибди. Ҳабибулло чолнинг чап қўлини уқалапти.

Рўпарада – пастак-пастак кутиларда Ҳамдам билан Рамазон ўтирибди.

Хонтахтада – беморни кўргали келгувчиларга ҳурматан қўйилган мева-чева: майиз, шафтолиқоқи, сара олма ва ҳокозо. Табиийки, асал ҳам бор.

Ҳамдам шу қадар асабий ва жаҳли чиққанки, нима қиларини билмайди. Шунинг учун унинг ҳолати айрим теран хатти-ҳаракатлари, сўзлаш оҳангида зоҳир бўлиб туради. Рамазон – соме. Ҳабибуллога ички ҳурматда, қарияга ошқора иззатда.

– ... Бу дин пешволарига қойилман, Рамазон, – дея сўзини давом эттиради Ҳамдам. – Отамни мардикордай ишлатишди. Хўп, майли, буниси савоб дейлик. Лекин шуни ваъда бермасдан ҳам қилиш мумкин эди-ку? Ана шуниси менга алам қилиб кетяпти! Мен бойвачча эмишман... Эй, ота, – дея чолга эгилиб тикилади, – ҳозир шундай бойлар чиқяптики, мен уларнинг ёнида ҳеч кимман...

– Ўғлим, кўнглингга оғир олма, – дейди чол хаста овозда. – Бу йил бўлмай қолса, келаси йил бўлар.

– Бўл-май-ди! – деярли дўқ уради Ҳамдам. – Яна бир баҳона топишади. Ҳозир ҳамма нарсанинг онаси – пул, пора бўлиб қолган.

– Ўғлим, ортиқча гапларни кўп гапиряпсан, – дейди чол. – Ундан кўра, ишларинг ҳақида сўзласанг тузук бўларди.

– Ишларим зўр! – дейди Ҳамдам титраб. Ҳатто тоғда наша экиб ўстиряпман! Маъқулми?

– Уят, уят, – дейди чол кўзини хиёл очиб.

– Анувларнинг фирибгарлигидан ҳам уят ишми бу? Мен, ҳарқалай, кимларнингдир ҳожатини чиқараман. Билиб қўйинг, отахон, нашавандлар – энг беғараз хаёлпарастлардир! Мана, мисол учун, Рамазон... – Бирдан чалғиб, унга дўқ қилади: – Обкелсанг-чи ўша исқотини! Бардачоқда турибди.

Рамазон хижолатда: чолга мўлтираб қарайди. Ҳабибулло бемалол айтади:

– Бу ерда ичиш мумкин эмас! Бобомни кўргани келиб туришибди! Ҳиди чиқса, яхшимас.

– Вей, сен ғирт тақводор бўлиб қобсан-ку! – Ўғлига зуғум қилади Ҳамдам. – Ўша келадиганлар ҳам...

Шунда эшик кенгроқ очилиб, остонада жилмайганча шляпали адвокат кўринади.

– Ассалому алайкум. Мумкинми?

Чол кўзини катта очади. Ҳамдам унга илкис қараб, ярим жиддий, ярим шўхчан овозда:

– Э, ўзлари-ку! Марҳама-ат, марҳабо! – дея ўрnidан туради. – Орган одамларига эшигимиз ҳамма вақт очик!

– Мен орган одами сифатида эмас, азизим, отахонни ҳурмат қилгувчи бир кимса сифатида, бир ҳол сўрашиб ўтгани келдим, – дейди адвокат. Ва туфлисини ечиб, ич-қарига киради. Ҳамдам ва Рамазон билан илиқ қўл олишади. Сўнгра Ҳабибуллога: – Сен ҳақиқий неварасан, – дея Исҳоқ чолнинг ёнига ўтади. Унинг ўнг қўлини қўшқўллаб олиб қисади. – Рангингиз санаториядан келган кишининг рангидан фарқ қилмайди. Фақатгина йўлда сал толиққанга ўхшайсиз... Унинг биқинида чўкалаб ўтириб, қўлини фотиҳага очади. Чол ҳам зўрға тикланиб ўтириб, ҳовучини очади.

– Омин, шу меҳр-оқибатларинг болаларингдан қайтсин. – Фотиҳа ўқийди чол. – Овора бўлсиз-да, ўғлим, – дейди кейин. – Шу, бир томоним увишиб ўтириб қолдим. Йўғасам таним соғ, худога шукр. – Кейин жилмаяди. – Мана, ётиб олганим йўқ.

Адвокат қувнаб табассум қилади.

– Сиз ётмайдиган одамсиз. Ҳали насиб бўлса, масжиднинг пардози-андозида ҳам бирга бўламиз!

– Ё насиб!

– Масжидга ўтиб қолган эдим, бир-иккитаси шунақа-шунақа, “уста буванинг сал товлари айнибди”, деб қолишди...

– Кейин келавердингиз, – гўё адвокатнинг сўзини давом эттиради Ҳамдам. Аммо сўз тарзидан унга ғаши келаётгани, балки отасини қизғанаётгани сезилади.

– Келавердик, – дейди меҳмон бемалолгина. – Хўш, сиз яхшими, Ҳамдам жўра? Фишт заводингиз ҳам ишга тушибди экан.

– Ишга тушди-ю, текширувчилар ҳам болалаб кетди, – дейди Ҳамдам. – Уларни камида меҳмон қилиб жўнатиш керак.

Адвокат жиддий тортади.

– Аммо лекин текшир-текширлар тадбиркорларни қийнаб қўяпти. Яқинда бит-таси менга ҳасрат қилди...

Чол меҳмонни дастурхонга ундайди:

– Олинг, ўғлим. Марҳамат. – Кейин неварасига дейди: – Чойинг совуб қолган, янгилаб кел, отам.

– Ташқари исиб кетяпти. Қайтанга яхна чой – айна муддао, – дейди адвокат.

Ҳабибулло чойдан қуяркан, Ҳамдам ўшқириб беради:

– Бобонг сенга нима дедилар? Бу адвокат амакинг шунақа сермулозамат одам...

– Кейин аччиққина кулади. – Бундан ташқари, маъмурларнинг гапига ҳадеб ишонавермаслик керак. “Гулни баҳона қилиб, ёр кўргани келганмиз”, деган ашулани эшитмаганмисан? Ким билади, фақат бобонгни кўргали келдиларми...

– Сиздан биттаю битта илтимосим, мендан заррача шубҳага борманг, Ҳамдамжон, – дейди адвокат. – Бир замонлар жўрачилик қилиб, гап ер эдик. Асалчиликни касб қилгач, мендан торднинг ўзингизни. Бундан мен хижолат бўлиб қолдим.

– Мени сизлардан иғво узоқлатди, иғво! – дейди Ҳамдам атайин қизишиб. – Навшавандга чиқарганларинг – майли. Чекмайман эмас, онда-сонда чекаман. Аммо “наша экиш, уни сотиш?” Алҳазар! Дунё бедарвоза эмас-ку, ошна. Қонунни биз ҳам биламиз... Қонун устиворлик қилаётган даврда...

– Узр, узр, – деб унинг сўзини бўлади адвокат. – Мендан бир оғиз ҳам унақа гапларни эшитмагансиз. Аммо лекин, – деб майингина жилмаяди, – шамол бўлмаса, дарахтнинг шохи қимирламас эмиш... – шундай деб чолга юзланади. Ва орада ҳеч гап ўтмагандек: – Дўхтир келдимиз? Нима деди? – деб сўрайди.

– Э, чироғим, дўхтур чақирганимиз ҳам йўқ, – деб жавоб қилди чол ҳам даврада ҳеч гап ўтмагандек. – У ёғини сўрасангиз, шунча ёшга кириб дориям ичмаганман. Уколдан ўлгудек кўркаман.

Ҳамдамдан бўлак ҳамманинг юзида шўхчан табассум зоҳир бўлади. Ва боядан бери анқайиб қолган Ҳабибулло, ниҳоят, чойнакни кўтариб кўзғолади.

Ҳамдам аламини ундан олади:

– Хайрият-е, сен ҳам хурматни билар экансан. Шундай одам бобонгни кўргани келади-ю...

– Бас қиласанми, йўқми! – деб юборади чол. Кейин, тагин орадан ҳеч гап ўтмагандек адвокатдан сўрайди: – Домла имомни кўрдингизми? Кайфиятлари нечук экан?

– Аъло! – деб бемалол хитоб қилди меҳмон. – Дарвоқе, у киши ҳам сизни кўргани келмоқчи эдилар.

– Қуллук, қуллук, – деб ўнг қўлини кўксига қўяди қария.

Ҳамдам эса:

– Ё, тавба! – деб наъра тортади. – Қайси юз билан келар экан у – бивший сторож? Отамнинг кўнглини олиш учун-да, а? Мен биламан: отам рўйхатдан тушиб қолган куни йиқилган... Хўп, йиқилмасаям мана шу куйга тушган! – Бетоқатланиб ўрнидан ирғиб туради-ю, Рамазонга зарда қилади: – Ҳей, мусулмон, гапга кўшилмаяпсан, битта хизмат қилсанг-чи!

– Боринг, болам. Бунинг ичи куйиб кетяпти. Ола келинг ўша заҳарни, – дейди Исҳоқ чол Рамазонга. Рамазон иккиланиб унга тикилади. Чол бош ирғаш ила гапини таъкидлайди-да, адвокатга қараб гўё суҳбатни давом эттиради: – Аҳадхон менга Баҳоуддин Нақшбандий ҳазратларининг бир ҳикматлари айтиб бердилар. Менга кўп маъқул тушди, болам.

– Қандай ҳикмат экан? – дея дилкашлик билан сўрайди адвокат.

– “Ватан – дар ватан”, – деб хўрсинади чол ва ҳижжалаб баён қилади: – Инсон ўзлиги билан бўлса, кўнгли покиза бўлса, у ҳар қандай нопоклар даврасида ҳам бемалол ўтириши мумкин. Яссавий ҳазратларидек дунёдан воз кечиб, ер остига тушиб ўтириши шарт эмас экан... Мен, ўғлим, бу ҳикматни эшитгунимга қадар ёлғизликни ҳуш кўриб қолган эдим. Бунинг сабаблари кў-ўп...

– Ҳа-а, – дейди мутаассир бўлган адвокат. – Шарқ донишмандларида гап кўп... Отахон, мен ҳам, мана мустақиллик шарофати билан чоп этилган айрим

сўфийларнинг рисолалари билан танишгач, нима дейсизки, масжидга ҳам боргим келиб қолди... Йўғасам, кўлимни кўксимга қўйиб айтаманки, намозни билмайман. Рўза тутмаганман. Ҳажга боришни ҳам унчалик хоҳлаётганим йўқ.

– Нимани “хоҳлаяпсиз” экан? – Ҳамдам тик тургани ҳолда истехзо ила сўрайди.

Адвокат анчайин саволга жавоб бергандай:

– Иложим етган қадар хайр-эҳсон қилишни, одамларга меҳрли бўлишни иста-япман, – дейди.

– Шунинг учун чолни кўргани келдим денг?

– Шундоқ десам ҳам бўлади, – деб жавоб қайтаради у. – Бироқ отангизга илгаритдан хурматим баланд эди.

– Мачитга хайрия ҳам қилдингизми?

– Баҳоли қудрат.

Ҳамдам чимирилганча эшикдан ташқарига қарайди. Анча эзилинқираб ҳолган адвокат чолга илтижо-ла боқади.

– Энди мен турсам, уста бўва.

Чол бир муддат сукут сақлагач:

– Отангизга раҳмат, болам, – дейди ва дуо қилади: – Ҳеч камлик кўрманг. Худо сизни ёрлақасин, сизни...

Ташқарига қараб турган Ҳамдам бирдан чиқиб кетади. Ҳовли. Рамазон дарвоза-хонада турган яшил “Нексия”нинг эшигини ёпиб, бу ёққа йўналади.

– Рамазон, сенда ўзгариш бор, жўра, – дейди Ҳамдам унга алланечук ҳорғин тикилганча. Сўнгра ҳашаматли уйига қараб бақариб юборади: – Хотин, айвонга стол обчиқ! – Уйдан чойнак кўтариб чиқаётган Ҳабибулло ортига қараб, бир нималар дейди. Кейин бобосининг ҳужрасига йўл олади. – Мактабгаям боряпсанми, ҳей бола? – дейди Ҳамдам ўғлига.

– Нимага бормас эканман? – деб тўнғиллайди Ҳабибулло.

– Ишқилиб, диний мактабга ўтиб кетмагин-да.

– Мен Америкага бориб ўқийман.

– Ў-ў, қойил.

Исҳоқ чолнинг уйчаси.

Адвокат бошини ҳам қилиб, андишали овозда гапиряпти. Ўзи чўкалаб олган. Туриб кетмоқчи.

– ... Ҳамдамжоннинг ўзлари гап очиб қолдилар, – дейди у ҳорғин боқиб турган чолга. – Ҳақиқатан ҳам бу кишининг наша сотишини органдагилар билишади. Аммо, қўлга тушмаган – ўғри эмас, деганларидек кузатиб юришибди, назаримда... Шуни, илтимос, уста бува, ўғлингизга айтиб қўйсангиз.

– Биламан. Раҳмат, – дейди чол.

– Аммо менинг сизга бу тўғрида гапирганимни...

– Тушунаман, болам. – Шунда чойнак кўтарган неvara киради. Қария уни чойнакни хонтахтага қўйгунича кузатиб турди-да: – Омон бўл, чироғим, – дейди. – Бир минута чиқиб тургин. Амакингдан сўрайдиган бир гапим бор.

Ҳабибулло қўлини кўксига қўяди, бироз тисланиб, хонада тез чиқади.

– Мен сиздан мерос, ворислик ҳақида сўрамоқчидим яна, – дейди чол. – Демак, қуруқ гап, васият ҳам сизлар тасдиқлайдиган ҳужжатнинг ўрнини босолмайди, а?

– Худди шундоқ! – Адвокат ўзи аъло даражада биладиган мавзуда гап очилгани боис жавоб беришга шайланиб, чолга боқади. – Қулогим сизда, отахон!

– Хў-ўш, Ҳамдамнинг феълини биласиз. Тайёр ошга баковул бўлиб ўсди...

Ҳовли. Ҳамдамнинг айвони. Кичкина стол ёнида – алюминий креслоларда Ҳамдам билан Рамазон ўтирибди. Столга памидор, бодиринг ва бир ликобчада қовурдоқнинг илитмасидан қўйган уй бекаси узоқлашади.

– Сен хатто отангням писанд қилмайсан. Бу, ахир, яхши эмаску? – дейди Рамазон. – Адвокатниям чўқиб ташладинг. У бечора жуда мулзам бўлиб қолди. Ҳарҳолда, меҳмон эди...

– Бунақаларни чет элда нима деб аташини биласанми? Леговий... Искович дегани... – Ҳамдам ароқни очиб пиёлаларга қуяркан: – Гапир, гапир, – деб қистайди. – Ишқилиб, ишимда камчилик йўқми? Ана шундан гапир.

– Асални экспертизадан ўтказмай сота бошладик. Банкарларда адресимиз ҳам йўқ. Анову автокорхонанинг директори: “Ўзларинг отни қашқасидай маълум-у, молларинг номаълум экан-да”, деб кетдики...

– Бизнинг ишимиздан айб топишни у кишига ким қўйибди?! – деб жазаваси тутиб кетади Ҳамдамнинг. Ва бирдан тек қолиб, аста сўрайди: – Йўлда нима деёвдинг?

– Онасини ҳажга жўнатаётган экан. Шунга йўлда ейди деб ул-бул нарса харид қилиб юрган экан.

– Шошма! Онасининг бориши аниқми?.. Пиёлани ол. Ол! Отам тўғри айтди. Ичим қизиб кетяпти... – Шартта ичиб олади. – Демак, унинг онаси ҳажга боряпти. Ҳалигидай имтиёзли йўл биланми? Ич деяпман... Айт, жўражон. Билмадингми?

– Нега билмас эканман. Ўзи айтди. Имом хатиб мақтади. Самалётга билет ҳам заказ қилишибди... – У ҳам бирдан пиёлани бўшатади. – “Тағин кимлар борар экан?” деб сўрадим қизиқиб. “Сиз биласиз-да. Мачитга серқатнов бўлиб қолибсиз”, деди у. Мен айтдимки, “Уста бобо ҳам борадилар”, дедим.

– Мен ҳам “борадилар”, деб юриб эдим, – дейди Ҳамдам ўйчан. – Лекин, ўлай агар, кўнглимда қандайдир гумон ҳам йўқ эмас эди. Ахир, бу иш доллар билан би-тади! Доллар аралашган соҳа борки, махинация бор. Пора бор...

Шу тобда чолнинг ҳужрасидан адвокат чиқади. Унинг кетидан Ҳабибулло эр-гашган.

– Кетаяпти. Одамга ўхшаб хайрлаш, – дейди Рамазон Ҳамдамга. Ҳамдам ўрнидан туриб:

– Марҳамат! – дейди столни кўрсатиб. – Сиз бобойнинг уйига келган эдингиз. Бу – менинг уйим!

Адвокат дафъатан тўхтаб, уйгаю атрофларга қаранади.

– Ҳа, сизнинг кошонангиз зўр экан, – дейди. – Лекин мени маъзур тутасиз, шошиб турибман. Мана, ўғлонингизга қўшиб хотинимни жўнатаман.

– Хотинингиз ҳам... бобойдан кўнгил сўрагани келадими? – пичинг ва паришонлик билан сўрайди Ҳамдам.

– Хотиним – дўхтиро, агар эсласангиз, – дейди адвокат. – Отангиз эса муолажага муҳтож... Сиз бепарво бўлманг, Ҳамдамжон. Уста бувамнинг чап тарафлари яхши ишламаяпти!

Ҳамдам тек туриб ҳолади.

– Раҳмат, – дейди кейин. – Мен врач чақирай деганимда унамовди қайсар чол.

Адвокат билан Ҳабибулло дарвозадан чиқиб кетишади.

– Бу нега пашшахўрда бўб қолди-я! – дейди Ҳамдам ғижиниб.

– Айтди-ку, бир ров кўргани кирган экан, – тўнғиллайди Рамазон.

– Йў-ўқ, бир балоси бўлмаса, шудгорда куйруқ на қилур... Қандайдир бир бегона устанинг мачитга бормаи қўйгани учун ҳолидан хабар олгани келса! Қандайдир леговий...

– Шу, одамни камситадиган гапларингни қўй, – дейди Рамазон ва энди ўзи пиёлаларга ароқ қуя бошлайди. – Жўрачилик қилиб юрган пайтларимиздаям шундай камтар, камсуғум эди. Бунинг устига камбағал эди. Гап берган куни бир ҳаққадимоғ дастурхонини камситганди, шу билан даврандан чиқиб кетувди.

– Камбағалликка камбағал, – деб ғудранади Ҳамдам. – Умуман, бизда адвокатлар хароб яшайди. Прокурорнинг қўлида ўйинчоқ... – Кейин шаҳд билан давом этади: – Ана шунинг учун уларнинг даносчиги бўлиб хизмат қиладиям! – Бирдан кўзғалади. – Чолнинг олдига борамиз! Закускани кўтар! – Ўзи ароқ шишаси билан икки пиёлани кўтариб олади-да, уйга қараб бақиради: – Овқатни ўша ёққа оборасан-да!.. Кетдик. – Зинапоядан тушишгач, бир зум тўхтаб қолади. – Новвосларни ҳайдаб кетганимиздан буён ҳовли бўшаб қолгандай туюлади. Боя дарвозадан кирдим-у, негадир оғилга қарадим.

– Отинг қалай, отинг? – деб сўрайди Рамазон йўлакай. – Униям хўжаликнинг йилқиларига қўшиб қўйдингми?

– Бе, отсиз бир қадам ҳам юролмаيمان-ку тоғда...

– Мен энди асалфуруш бўлиб юравераманми? Девдай қоматим билан?

Ҳамдам бирдан тиржаяди.

– Фақат асал сотаётганинг йўғ-у?

Рамазон изтиробли қиёфада бош чайқайди.

Чолнинг кулбаси.

Қария кўзини юминқираб, ёстиқларга суюниб ўтирибди-ётибди. Ҳамдам билан Рамазон – хонтахтанинг икки ёнида чордона қуришган. Буларнинг олдида, чолнинг олдида ҳам – бир-бир коса овқат. Шишадаги ичимлик ярмидан пасайган.

– ... Мен чиққанимдан кейин нима тўғрисида гап бўлганини айтмаяпсиз-а, ота?

– Феълинг ўзгармагунча айтмайман, – дейди чол ўша алфозда.

– Ихтиёр ўзингизда, – деб пўнғиллайди Ҳамдам. – Лекин мен қандай қилиб феълимни ўзгартираман? Ахир, мен сизнинг, худо ҳаққи, йигитлик чоғингизман... – Кайфи оша бошлаган. – Тўғри, сиз кўпроқ меҳнат қилгансиз. Лекин мен ҳам ўзимга яраша ишляяпман. Насиб бўлса, мана шу бир қаватли уйни бузиб, уч қаватли қилиб қураман. Ҳозир уч қаватли уйлар модага кирган...

Эшикда Ҳамдамнинг хотини пайдо бўлади. У хийла ҳаяжонда. Ичкарига бир қадам босиб:

– Аҳадхон домла келяптилар! Имом хатиб, – дейди ва эрига зуғум қилади: – Ано-вуни яширинг ё менга беринг... Уят бўлади, домланинг олдида, Рамазон ака...

Ҳамдам илкис кўзғалади.

– Керак бўлса, домлангаям ичираман! Бор, жўна... Ота! Э, кўзғалманг ахир!

– Менга ўргатма, – дея чол ўнг қўлини хонтахтага тираб ўрнидан зўрға туради.

Рамазон шишани хонтахта тагига яшириб, эшикка чаққон йўналади. Эшикдан чиққанида, у ёқдан босиқ, залворли овоз эшитилади:

– Ассалому алайкум.

– Келинг, тақсир, – дея ташқарига чиқади Рамазон.

– Ўша. Овоз ўзгармас экан, – дейди Ҳамдам ва қалтираб турган отасига: – Ўтирсангиз-чи! – дея унга интилади. Елкасидан тутиб ўтқазмоқчи бўлади. – У одам тик туриб кутиб олишингизга арзимамайди! Билдингизми, эй, дарвиш чол?!

– Қўйвор! Йўқол, – дейди ота. Ва бемалол қаддини тутиб олади. Аммо чап томонига майишиброқ қолади. Отасининг важоҳатидан қўрқиб уни қўйворган Ҳамдам тисланиб, жойига келади. Ва отасига ҳайрат-ла тикилиб қолади-да:

– Эҳ, бечора отам-а, – дейди овози олиниб. – Ҳамон соддасиз. Ишонувчан. Неварангиз ҳам сиздан пухтароқ... – Эшикка қараб олиб давом этади: – Эшитганим бор: хизмат ҳақингизни шунча бўлади, деб айтмас экансиз. Берганини оларкансиз... Э-э, эсладим! – деб кулади. – Адвокат мухлисингиз бир куни гапда сизни мақтаб қолувди. Уч хонали уй қуриб бериб, икки хонали уй пулини олгансиз. Қўли калта бўлган...

– Эсимда йўқ. Бўлди қил. Домла келаётир, – дейди, ниқоят, Исҳоқ чол.

Ташқарида кимлар биландир сўрашиб-аҳволлашиб қолган Аҳадхон остонада кўринибоқ устага кўзи тушади-ю, ковушини ечибоқ илдам юриб киради. Ва хонтахта ёнидан ўтиб, Исҳоқ чолни қучади. Кейин шу кўйи жойига ўтирғизиб, ўзи ҳам хонтахтанинг ўнг тарафидан жой олади. Бунни кўриб Ҳамдам ҳам жойига аста чўкалайди. Ташқаридан кирган Рамазон ҳам пойгага ўтириб қолади.

Қўлини фотиҳага очган имом хатиб:

– Омин, суйган қулингга дард берибсан, шифосини ҳам бер. Ўзинг меҳрибонсан, – деб юзига фотиҳа тортади.

Исҳоқ чол ҳам фотиҳа ўқиб:

– Хуш келибсиз, тақсир, – дея қўлини кўксига қўяди.

– Хушвақт бўлинг, уста, – дейди Аҳадхон меҳр билан. – Ўрнингиздан туриб кутиб олдингиз. Мен “ётибсиз” деб ўйловдим.

– Ётган эдим, тақсир, – дейди уста Исҳоқ. – Сизнинг овозингизни эшитиб, туриб кетганимни билмай қолдим.

– Сизни жуда ҳурмат қиладилар-да отам, Аҳад ака, – деб гапга қўшилади Ҳамдам “ака” сўзига урғу бериб. – Айниқса, ҳажга борувчилар рўйхатидан тушиб қолганларини билиб келгач, ҳақингизга кўп дуо қиладилар. Тўғри-да, кекса одам узоқ йўлда қийналиб қоладилар... Шу ерда беш вақт намозни ўқиб, онамизнинг руҳини шод қилиб, невараларини ўйнатиб юрсалар ҳам, бир ҳажнинг савобига дохил бўладилар... Нима дедингиз, тақсир?

Аҳадхон унинг пичинг-истеҳзоларини асло сезмаган каби:

– Шуноқ ҳам бўлади, – дейди. – Аммо илож етса, ҳажга боришнинг савоби бисёр.

– Кечирасиз, – дея унинг сўзини кесади Ҳамдам. – Отам ўзи ҳам рўйхатда бормидилар?

– Албатта, – деб жавоб беради Аҳадхон.

– Унда нега тушиб қолдилар? Кимга пора бериш керак эди? Шуни айтинг, тақсир?

– Устадан ҳеч ким пора талаб қилгани йўқ.

– Шунинг учун қолган эканлар-да?! Аҳ, қойилман сизга, Аҳадхон ака!

– Қойил қолдургидек иш қилганим йўқ-ку, Ҳамдамжон? Бу истехзолар нечун?

– Нечун, нечун... Отамни ишонтириб қўйиб, тагин мачит қурилишида ишлатиб, қўйини пуч ёнғоққа тўлдириб, оқибат, “рўйхатдан тушиб қолибсиз”, деб риёкорлик қилган имом хатиб тагин бугунги кунда ўша одамнинг кўнглини овлагани келса?! Ундай кимсага қойил қолмасдан бўлар эканми?!
Бу гап-сўзлар давомида бир неча марта аралашишга чоғланган, бироқ азиз меҳмоннинг раъйига қараб дамани ичига ютган Исҳоқ чол, ниҳоят:

– Бас қил, – дейди Ҳамдамга ва кўзи ғилқ ёшга тўлади.

– Мени ажалимдан беш кун бурун ўлдирасан, шекилли.

– Мен-а? Мен сизнинг ёнингизни олиб, сизга – отамга ачинганимдан бу, бу...

– Айтаверинг, ичингизда қолиб кетмасин, – деб унга далда беради имом хатиб.

– Бир замонлар дўконга қоровул бўлганимни айтмоқчисиз дейман? Балки ўшанда уч-тўрт чақа топарманми деб тунлари беш-ўнта вино сотганимни айтарсиз? Гапиринг... Аттанг, аттанг. Сизлар дорулзамонда яшаётирсиз. Бу ёғи мустақиллик бўлиб, қанотларинг чиқди. Биз кўрган кунларни душманларга ҳам раво кўрмайман... Дарвоқе, ўзингизнинг катта отангиз ҳам кўлоқ бўлиб, худди ман кўрган Сибирияда парча нон учун гулоҳлик қилмаганига ким кафил бўла олади?

– Яхши, таъсирли гапларни айтдингиз, Аҳадхон ака, – деб бошлайди Ҳамдам тишлари ғижирлаб. – Билмаган нарсаларимизни билдириб қўйдингиз...

– Йўқ, сиз ҳам биласиз, – дейди Аҳадхон. – Ҳозир ҳамма нарса очиқ ёзилаётир... Биласиз-у, фикран беласиз, холос. Кўнгилдан ўтказиб, хулоса чиқармаётирсиз... Мана, – деб ғоятда беҳол тортиб, кўзларини юмиб ўтирган Исҳоқ чолни кўрсатади, – дадангиз – бошқа одам! Бу киши ҳам биз каби бир гуноҳкор банда, десам бўлади. Аммо бу инсон шуни англаб ҳамда қалбдан ҳис этиб, Аллоҳ йулига тушдилар. Ҳатто ҳаж сафарини ҳам ўзим учун, Тангрим учун деб билдилар... Ҳожи бўлиб келмоқ учун эмас, йўқ! Ўзи, ўзлигини поклаш учун... Шундай инсонни қадрламай бўладими? Андак оғриб қолганини эшитиб, бунинг зиёратига келмай бўладими? Сиз ноқис ақлингиз билан мени риёкор деддингиз. Агар шундоқ бўлсам гуноҳим ўзимда. Акс ҳолда сиз гуноҳга ботдингиз!

Ҳамдам чуқур хўрсинади: у ҳарқалай мутаассир бўлган.

– Хўп, шунчалик ҳурмат қилар экансиз отамни, нега далолат қилмадингиз? Бу кишини рўйхатдан ўчиришган бўлса, нега уни тиклаш учун ҳаракат қилмадингиз? Ахир, сиз кичкина одаммасиз. Сўзингиз ҳокимга ҳам ўтади. Ҳатто ўша бошқарма бошлиқларига ҳам...

– Ҳамдамжон, мусулмончилик – астачилик, деган гап бор. Сиз ақлингиз даража-сида ўйлаб, жаҳолатга берилиб, бунинг устига “тентак сув” дан отиб олиб, ҳе йўқ – бе йўқ, менга ҳужум қила кетдингиз... Мен мумкин қадар чидадим ҳам...

– Менинг гапларим нотўғрими? – деб кистайди Ҳамдам. – Сен гувоҳсан, Рамазон!

– Сиз учун тўғри бўлган гаплар – биз учун нотўғридур, – дейди имом хатиб. – Шунинг учунки, биз баҳоли қудрат ҳаракат ҳилиб, мана, – енгил желагининг қўйин киссасини кавлайди, – рўйхатга ҳам қўштирдик отангизни. Мана, ҳаж сафарини адо этиш учун бериладиган ваколатномани ҳам олиб келдик. Марҳамат. – Ҳамдамга узатади. – Энди шу ерда кўрсатилган миқдорда долларни тўлаб, тезликда виза олиш, сўнгра самолётга билет олиш қолган, холос.

Ҳамдам қоғозларни очиб тикилади: кўз югуртиради. Ва бошини эгиб қолади.

– Афу этасиз. Нима дейишимниям билмайман... – Сўнгра калласига бир мушт уради-да, хонтахта остидан ароқ шишасини олади. Пиёлага қуяркан: – Дадамга Баҳовуддин Нақшбандийнинг бир ҳикматини айтган экансиз, – дейди. – Шунинг учун...

– Олаверинг. Менинг ҳам кетадиган вақтим бўлди, – дейди Аҳадхон. Ва эшик ёнида Чаққонбой соме бир вазиятда турибди. – Нима гап, биродари азиз? – деб сўрайди ундан.

У йўргалаб келиб, Рамазоннинг ёнига тиз чўкади-да, фотиҳа ўқиган бўлиб:

– Сизни йўқлашяпти, – дейди.

– Бўлмасам мен тураман, – дейди имом ўзига ўзи ва Исҳоқ чолга қарайди-тикилади.

Чолнинг кўзлари ҳамон юмуқ ва бир текис нафас олаётир. Сўнг кўрамизки, унинг ёнида оқ халат кийган жувон ўтириб, қариянинг билагидан тутганча томир уришини санамоқда. Ундан бериоқда Ҳабибулло кўлларини тиззасига тираганча энгашиб турибди. Эшикка яқин қутида энкайиб ўтирган Ҳамдам чекаяпти. Рамазон эшик ёнида тик турибди. Ташқарида Ҳамдамнинг аёли ҳам кўринади.

Дўхтир кўлини олганда, чолнинг ўша – чап кўли ёнига сирғалиб тушади. Дўхтир ҳайрон; қариянинг кўлини олиб, унинг сонига қўяди. Кўл яна жонсиз – сирқалиб тушади.

– Отахон? – деб чақиради дўхтир овозида сезиларли ҳаяжон билан.

– Уй-уй-уйғқман, – дейди қария ва бирдан кўзларини очади. Атрофидагиларга ҳайратланиб қараб: – Т-тавба, – дейди. – Бир, бир томонга кетиб қолгандай бўлувдим...

– Уйқу элитганда шунақа бўлади, – деб жавоб қайтаради дўхтир.

– Йўқ. Ух-ухлаб қолганини одам сезмайди. М-мен бўл-сам, сезиб-б-билиб тур-дим.

Дўхтир тагин унинг ўша кўлини олиб қўйворади-ю, дарҳол тутиб қолади.

– Отахон, кўлингизни қимирлатинг-чи, дейди.

Чол чиранади-чиранади ва осилиб ётган кўлига ҳайрон бўлиб қарайди.

– Қ-қ-қимирламаяпти.

Дўхтир "аптечка"сидан нина олиб, қариянинг кўлига санчади.

– Оғридими?

– Йўқ.

Дўхтир нинани қаттиқроқ санчди.

– Энди-чи?

– Й-йўқ дедим-ку... – Кейин кўзларини катта очиб: – Тилим ҳам айланмаяпти, қ-қизим, – дейди ва ўтирган ерида яна аллақандай чиранади. Сўнгра: – Ҳа, шу-шу чап оёғим ҳам-м жонсиз, – дейди. Ҳали, унчаликмас эди... Э, ҳазрати Аҳадхон к-кетдиларми?

– Чақириб кетишди! Чаққонбой бобо мачитга чақириб кетди! – деб жавоб беради Ҳабибулло йиғламсираб. – Сизга хат обжелган эканлар. Ташлаб кетдилар. Сиз ухлаётган эдингиз... Бобо! Кўзингизни очинг! Ҳажга борар экансиз, ҳажга! – Кейин отасига бақиради. – Айтсангиз-чи, ота?!

– Отажон, ота, – дейди Ҳамдам. – Неварангизнинг гапи рост. Мана қоғози... Ота, мен бугуноқ бориб йўлқирани тўлайман. Харажат пулиниям. Долларга алмаштириб келаман. Эшитяпсизми? Нега дудуқланиб гапирасиз?

Дўхтир кўл ҳаракати билан Ҳамдамни гапдан тўхтатади.

– Толиқдилар. – Кейин овозини пасайтиради. – Инсульт... Ҳа. – Кейин Ҳамдамга совуқ тикилиб сўрайди: – Илгариям бу фалажликнинг белгилари бормиди?

– Бор эди. Бор эди, – деб ҳаяжонда жавоб беради Ҳамдам. – Тўғрим, Ҳабиб?

– Ҳа, – дейди Ҳабиб. – Бироз карахт эди шу кўллари... – Кейин йиғламсираб бақиргудек бўлади: – Лекин имом бобо келганларида ўринларидан турган эдилар-ку?!

– Яқиндами? – сўрайди дўхтир.

– Ҳали. Боя. Тиллариям яхши эди. Бурро эди.

– Кейин нима бўлди? – Ҳамма бир-бирига қарайди. – Кейин нима бўлди деяпман?

– Ҳеч нарса, – деб елка қисди Ҳамдам.

– Елғон, – дейди Ҳабибулло. – Сиз имом бобомни хапа қилдингиз. Дўқ қилдингиз...

– Ҳа. М-мен ўша чоғда бир томонга кета бошладим, – дейди чол ва яна кўзларини очади. Ўғлига ўйчан-паршонҳол тикилади. – Ҳа, мен ўшанда сендан хафа бўлдим.

Га-гапирмоқчи бўлдим-у, кучим етмади. Кейин кета бошладим... – Яна хушёр тортиб кетади. – Яхши иш қилмадинг. У к-киши х-хафа бўлмасдан к-етдиларми?

– Ҳа. Албатта! – дейди Ҳамдам. – Ота, мен у кишидан афу сўрадим. Кўчагача кўзатиб қўйдим. Шошилиб кетиб қолдилар... Гапим ёлгон бўлса, мана булар айтсин...

Ҳамма ўз-ўзича қовоқ уйиб хўрсинади. Дўхтир ҳам оғир хўрсиниб:

– Ўша пайтда insult бўлганлар-у, сизлар сезмагансизлар, – дейди. – Табиий бу қаттиқ ҳаяжон натижасида бўлган... – Ҳамдамга қараб давом этади: – Илгаритдан сўл томонларини яхши ололмасдилар деяпсиз...

– Худди шундай!

– Ҳа, энди, insult ҳам бирданига бўлмайди. Кейин стресс бўлмаганда, бучақа аҳвол ҳам бўлмасди.

– Энди нима қилдик? – деб сўрайди Ҳамдам.

– Балнисага обориш керак, – дейди дўхтир хотиржамлик билан. – Бир-икки ой этадилар. Анча ўзларига келиб қоладилар. Лекин insultнинг асорати қолади.

Шунда чол кўзини яна катта очиб:

– М-мен шу кулбадан ҳеч қаяққа чиқмайман, – дейди. – Шу ерда даволасаларинг ҳам бўлар.

– Нега бўлмасин, – дейди дўхтир. – Бўлади. Лекин шифохона маъқулроқ, отахон. Биз сизни биламиз, ҳурмат қиламиз. Яхши палатдан жой берамиз...

– Қизим, менга энг ях-ши палата... шу ер, – дейди Исҳоқ чол. Ёки ҳо-ҳ... Уф.

– Гапирманг. Дамингизни олинг, уста бобо. Мен ҳам сизни яхши танийман. Уйимизни қуриб бергансиз... Биз жуда камбағал эдик, отахон. Ортиқча ҳақ сўрамагансиз... – Дўхтирнинг овозида ҳам йиги саси сезилади. – Мени танимаяпсиз-да... Гапиринг! Нима демоқчисиз? Шошилмай айтинг...

– Й-оки... – дейди чол. – Ҳо-о боғнинг адоғида бир ч-чайла бор. Ўша маъқул...

– Оббо, – дейди Ҳамдам ҳам кўзи ёшланиб.

– Касалхонага бормасалар, бу ерда айтганларини қилинглار. Шунда яхши бўлади... Энди муолажага келсак, биттанглар юринглар мен билан. Мутахассис врачга учрашамиз... Хавотир олманглар. Кризис ўтибди... Бу ёғи яхши бўлади.

– Мен бораман сиз билан, – дейди Ҳамдам. – Машина тайёр. Марҳамат!

Дўхтир ўйланиб ва хумрайиб:

– Йўқ, – дейди. – Мана бу йигитча бирга борсин. Дори-дармон, ҳамма нарса ёзиб берилади. Эҳтимол главрачнинг ўзлариям келиб кўрарлар.

– Бўпти. Юринг, янга! – дейди Ҳабибулло, ниҳоятда қаддини ғоз тутиб.

– Отахон, ҳозирча хайр, – дейди дўхтир.

Чол ўнг қўлини кўксига қўяди.

Масжид ҳовлиси. Янги масжид ҳамон пардоз-андоз қилинапти. Ҳашарчилар кўп. Ёлғиз миноранинг-да ён-верига баланд-баланд ҳавозалар қўйилган. Улар устида мусулмони карвич-ғишт ва ранго-ранг кошинлар. Гулзор ёқасида қозон қайнапти. Нарироқдаги кўчма буфет пештахтасида ҳар нав яхна сувлар.

Буфет ортидаги дарахт соясида Ҳамдам қўлидаги қоғозларни Чаққонбойга кўрсатиб ва силкитиб жаврамоқда. Жаҳли чиққан. Гоҳо ердаги “Тошкент суви”ни олиб, хўплаб қўяди.

– ... Мен нима қиламан энди буни? Кечирасиз, сиз учраб қолганингиз учун сизга захримни сочаяпман. Лекин имомингизга ҳам кираман ҳозир!

– Кирасиз. Аммо менинг маслаҳатимдан кейин, – дейди Чаққонбой маъноли қилиб.

– Хўш, нима маслаҳат берасиз?

– Олдин сиз гапингизни адо қилинг, – дейди Чаққонбой.

Ҳамдам ҳам шиддат билан ҳужумга ўтади:

– Билиб қўйинг, отамнинг бошига сизлар етдинглар. Ҳажга бориш фикрини ҳам сизлар бергансизлар. Ҳатто уялмай кекса одамга ғишт ташитгансизлар. Оқибат, сафарни йўққа чиқарганларингда, чол тамом бўлган.

– Гапингиз тамомми? – сўрайди Чаққонбой.

– Йўқ, мен буни нима қиламан энди?!

– Шошилманг. Олдин анаву гапингизга жавоб берайин, – деб энди Чаққонбой ҳужумга ўтади. – Акаси айлансин, отангизни йиқитган бизлар эмас, айна сиз бўласиз,

сиз! Ҳа-ҳа! Уста бечора ҳажга бораман, пул лозим экан деганида, нималар деган-сиз, асалчи укам? Мутлақо рад жавоб бергансиз. Ҳолбуки, бутун давлатингиз ўша шўрликни! Ҳўп денг, буни элу халқ ҳам билади.

– Ҳўп. Лекин ҳозир меники.

– Ҳўш, отангиз ҳазратнинг ҳузуридан ҳалигидай мужмал жавоб олиб уйга борганларида, қанча гап-сўз қилдингиз?! Шўрликни эзиб ташлагансиз... Айниқса, укажон, Аҳадхон ҳазрат уйларингга борганларида, у кишини дастлаб талаб ташлагансизки, уста ўшанда тўкилган...

Ҳамдам хўрсинади.

– Вот идиот... Ҳўп-ҳўп! – деб юборди кейин. – Мен йиқитибман отамни! Лекин, менга қаранг, Чаққонбой ака, бу гапларни сиз қаердан била қолдингиз?

– Ана! – деб масжид ичидан замбил кўтариб чиқаётганлардан бирини, яъни, Рамазонни кўрсатади.

– Рамазон, – деб беҳол пичирлайди Ҳамдам.

– Шундоқ! У йигит ҳам сиздан хафа, – дейди Чаққонбой. – Шунинг учун ҳасрат қилувди менга. Гарчи мени ёқтирмасаям, сартарош Искандарнинг шохи борлигини қудуққа айтганидай, айтган эди.

– Шошманг, нега энди “у ҳам хафа” дедингиз. Тагин кимларни хафа қилибман экан?

– Ҳаммани, – дейди Чаққонбой ундан кўз узмай. – Аввало, ўз яқинларингизни: ўғлингизни ҳам, отангизни ҳам, келинни ҳам, ҳатто адвокатниям. Ҳолбуки, ундай покиза, отангизга меҳрибон кимсани тополмайсиз!

– Сиз органда ишласангиз бўлар экан, – дейди Ҳамдам. – Бекорга гўрковлик қилиб юрибсиз...

– Ҳар ким ҳам гўрковлик қилолмайди, – деб ишшаяди Чаққонбой. – Ҳатто орган одамиям!

– Уф! – Ҳамдам бетоқатланиб, яна Рамазон томонга қарайди. – Наҳотки у шундай сотқин чиқди, а?

– Айб ўзингизда, ўғлон. У сотқинлик қилгани йўқ. Биринчидан униям эзиб-камситиб, жонидан тўйдирган экансиз. Иккинчидан асалфуруш қилиб қўйганингиз етмагандай наша соттираркансиз...

– Оббо! Бекор гап.

– Ҳўп. Бекор гап. Аммо унга нимадир бўлган, сизга айтсам. Энди сиз билан мураса қилолмайди.

– Қилолмаса... Ўзим ҳайдаворама уни! Кўча тўла бекорчи, ишсиз...

Шунда Чаққонбой ҳар иккала кўлини хиёл кўтариб, уни гапдан тўхтатади.

– Нима? – дейди Ҳамдам ғўдайиб.

Чаққонбой унинг кўлидаги ҳужжатни кўрсатади.

– Буни нима қилмоқ кераклиги ҳақидаги маслаҳатимни эшитасизми?

– Э, айтмоқчи, шуни айтинг, бошқаси чепуха! – дейди Ҳамдам. – Шундай сафар қуйиб кетса, кимга алам қилмайди! Бунинг эвазига бировлар инспект бўлди!

– Ҳажга сиз борасиз, – дейди Чаққонбой кўлини бигиз қилиб.

– Мен?!

– Сиз.

Ҳамдам аҳмоқона кулади.

– Қизиқ гап айтдингиз-ку, Чаққонбой ака. Бунинг ҳақиға яна бир сентир гуруч билан битта қўй беришимга тўғри келади дейман... Йўқ, тўғриси айтинг!

– Тўғриси айтаяпман.

– Тавба.

– Лекин гуруч билан қўй камлик қилади, иним. Бу маслаҳатни мендан бўлак ҳеч ким бермайди сизга. Беролмайди. Эсингизда бўлсин: бу йўриғда каминанинг тажрибаси мўл. Бекорга кўча-қўй, чойхона-маҳаллаларда, ҳатто ўлигини кўмгани мазорга борганларни ҳам ҳаж сафарига даъват қилиб юрган им йўқ.

– А, қандай қилиб мен бораман? Мен... менинг қандай одамлигим сизга маълум. Яширишнинг ҳождати йўқ: яхши характеристика бердингиз. Нима қилай, тарбиям шундай бўлган...

– Тарбиянгизнинг ана шундоқ экани ҳам фойда қилади, – дейди Чаққонбой.

– Фойда қилади? Нимага?

– Сиз Аҳадхон ҳазратининг олдиға кирасиз, – деб уқтира бошлайди Чаққонбой.

– Шундоқ-шундоқ деб бор қилмишингизни айтсиз. Майли, айримини яширишингиз

ҳам мумкин. Аммо... ҳазрат биладиган томонларингизни очиқ-ошкора айтасиз! У кишини деярли ҳақорат қилганингиз учун чуқур азиятда эканингизни ҳам... “Ҳа-ҳа, отамнинг касали бирдан оғирлашиб инсультга айланишига мен сабабчиман. Яъни, сизга шак келтириб айтган гапларимнинг таъсирида отам бечора йиқилган экан”, дейсиз. Ва... йиғлайсиз. Ҳа, йиғламок керак. Йиғлаш яхши нарса руҳониятда...

– Хўп, – деб тумшаяди Ҳамдам. – Агар кулиб юбормасам... Кулмайман, кулмайман. Улибманми!

– Шундоқ бўлсин.

– Лекин у киши ишонадиларми? Хўп, гапларимга-ку бир амаллаб ишонтирарман. Аммо ҳажга боришим лозимлигини...

– Ана шу гуноҳларимни ҳам ювиб келаман дейсиз. Яъни тавба-тазарру қиламан дейсиз...

– Барибир ишонишлари қийин-ов... Мендай бир одам туйқусдан ҳажга бораман деб... Шошманг! Отамнинг ўрнига мени юбориш у кишига шунчалик боғлиқми? – деб жиддий сўрайди Ҳамдам.

– Йўқ, боғлиқ эмас... Аммо у зотнинг ҳар ерда ҳурмати баланд! – қўлларини бигиз қилиб уқтиради. – Ишонаверинг... Бошқармада ҳам! Онт ичиб айтаманки, барча туман имом-хатиблари орасида ҳам Аҳадхоннинг иззат-обрўлари бор... Хой, инсон, – деб кўтарилади бирдан. – Вақтики замонида масжидларнинг яқинидан бирон зот ўтолмай қолган вақтларда Аҳадхон пирим бу ернинг... ушбу масканнинг тупрғини ялаб, тиловат қилиб ётганлар. Орган одамлари у кишини шу ердан банди қилиб олиб кетишган. Буни бутун туман, вилоят билади! Қамоқдан келганларидан кейин ҳам тунлари қоровулчилик қилиб, кундузлари масжидни – мана шу ҳовлини супуриб юрганлар...

– Ну-у.

– Илмда ҳам тенгсиз. Баҳуддин Нақшбандий ҳазратларини дейсизми, Куброний, Гиждувоний... Беш қўлдаи биладилар... Ҳозир ҳам тунларни мутолла билан ўтказадилар. Ўша... Йўқ, сиз кўрмагансиз. Энди кўрасиз. Кичкина ҳужраларида...

– Айтмоқчи, у кишининг бошқа уй-жойлари йўқ-а?

– Қаёқда бўлсин! Вақтида ҳукумат олиб, ўз одамларига садақа қилиб юборган. Ҳазрат Сибирдан келганларидан кейин бул тўғрида хатто ўйламаганлар ҳам.

– Да-а. Зўр одам экан.

– Сиз, сиз, – дея яна уқтира бошлайди Чаққонбой. – Ўзим, ўзлим учун, покиза бўлишим учун, худо йўлига бормоқчиман, тақсир, дейишингиз керак... Йиғлаб, йиқилиб. Тавбалар қилиб. Барча айбларингизни бўйнингизга олиб...

– А, бу “ўзим учун, ўзлим учун” деган гаплар... ғалатиноқ эмасми?

– Энг улуғ гаплар. Сўфиёна гаплар!

– Да, папробую... – Кейин бирдан унга тикилиб қолади. Кўзлари дўлайиб сўрайди: – Доллар масаласи бор. Доллар... Гапнинг рости, сафар-харажатга, совға-саломга тўққиз юз доллар қолишини билганимдан кейин отамнинг ҳажга боришига рози бўлган эдим. Худо ҳаққи, кулманг! Хапа бўламан!

Чаққонбой сиполик билан тикилади унга.

– Агар ишонмасангиз, сизга нечоғлик ҳавасим келаётганини аллоҳ билади, ўзим биламан.

– Ай, майли... Хўп, ҳалиги гап! Ҳазрат буни ҳам биладилар, чамамда. Доллар туфайли отамга... Шу-да! Шундан гап очиб қолмайдиларми?

– У киши бу гапларни айтадиган даражада майда одаммас, асалчи укам! Сиз улуғ руҳий эътиқодлардан тушганингиздан кейин долларга бало борми?

– А-ҳа. – Ўлианиб қолади Ҳамдам. – Яланғоч бўлиб, кафанга ўхшаган кийим кийиб... Эҳ, мен намоз ўқишнинг билмайман-ку? У ёқда нима қиламан?

– Каъбатуллога бориб келаётганларнинг қаммаси намозни билади деб ўйлайсизми? – дея яйрабгина кулади Чаққонбой. – Мачитнинг яқинидан ўтмаган кимсалар ҳам йўлини қилиб бораётир. Айниқса, тижорат ниятида боргувчилар кўп...

– Тавба, худони алдагувчилар кўп экан-да.

– Кўп-кўп, – деб таъкидлайди Чаққонбой. – Фожеамиз шунда-да! Айбимизни биров билмаса бўлди. Демак, айбсизман деб юраверамиз... Ана шундоқ, иним... Сиз ҳеч андишага борманг. Хўпми? Ҳажга бориш йўриғида деяпман. Ҳали йўлда танишасиз. Сизга ўхшаганларни...

– Ҳим, ундай бўлса, дуруст.

– Бошқа саволлар йўқми?

Ҳамдам жимиб қолади-да, пиқиллаб кулади.

– Менинг ҳажга борганимни эшитган ошна-оғайниларим... Улар орасида ҳар хил қаланғи-қасанғи, нашаванд, наркаманлар ҳам бор, ака. Яшириб нима қиламан. Қолаверса, анаву Рамазон, ҳалиги адвокат, ҳатто ўғлим, хотиним ҳам кулмасларми? А? О, улар кўлганини кўрсам қандай чидайман?

– Чидамоқнинг энг самарали йўли – ҳисоб бермаслик... Сизнинг номингиздан ҳисобни мен бераман.

– Тушунолмадим.

– Сиз бориб келинг. Кейин, ҳожи бўлганингиз учун элга ош берасиз. Расми шу! Ўшанда мени кўрасиз... Лекин, Ҳамдамжон, менинг дилимни асло ранжитмаслик керак...

– Яъни? А-а, бир синтир гуруч билан битта кўй етмайдими?

– Уф-ф! Бўпти, бориб келганингиздан кейин гаплашамиз, – дейди Чаққонбой.

– Эсингизда бўлсин. Мен табиатан муттаҳам одамман. Эшитган бўлсангиз керак. Шунинг учун мен ош устида айтган гапларимнинг аксини ҳам айтавераман кейин. Бутун вилоятга ёяман: кимлигингизни! Эсда тутинг!

– Қўрқитманг мени, – дейди хўмрайиб. – Агар шу барча айтган гапларингиз тўғри бўлиб чиқса, ҳим, мени эл орасида, ҳарқалай, ҳожидек кўтариб қўёлсангиз... Оғзингизга сиққанини айтасиз!

– Мен сизни “ҳожи” сифатида улуғламайман. Ҳа-ҳа, мен сизни асл ўғил, ажойиб инсоннинг ажойиб фарзанди сифатида улуғлайман!

– Қандай қилиб?! Тушунолмайман.

– Ушанда тушунасиз... Аммо, – яна кўлини бигиз қилади. – Маккадан отангиз номига “ҳожи” деган битта ёрлик ҳам олиб келасиз!.. Тушунмаяпсиз-а? Шундоқ одат бор мусулмончиликда... Бирон кимса ҳажга боришни орзулар эди-ю, иложи етмасдан, масалан, отангиздек оёқдан қолди. У кишининг яқин бир дўсти ё мухлиси, ёки фарзанди ҳажга боради-да, тегишли маҳкамаларга кириб, отасининг номига “ҳожи” деган диплом олиб келади.

– Ё кудратингдан, – деб ёқасини ушайди Ҳамдам. – Ажойиб ишлар. Аммо лекин буни қила оламан!

– Биз эса, сизни гўёки айни шу мақсадда ҳажга бориб келгандай қилиб ҳам таърифлаймиз. Ва, албатта, сизнинг тавба қилиб, ислом йўлига тушганингиз ва ҳоказо, ҳоказолар... Бир нима демоқчимисиз?

– Қачон кирай Аҳадхоннинг ўша уйчасига?..

– Ўзим айтаман, – дейди Чаққонбой. – Унгача сиз шу атрофда тентираган каби айланиб юринг.

– “Тентираган” каби? Мастга ўхшаб-а?

– Ҳазратга қандай йўлиқишни билмасдан изтирб чекиб юрган киши қиёфасида бўлинг.

– О, сиз философ. Қойил.

– Нега тикиласиз, укажон?

– Отамга қандай айтаман бу гапларни? У киши... мenden нафратланиб кетмайдиларми?

– Ҳа, бу муҳим масала, – дейди Чаққонбой. – Лекин айтмаганингиз маъқул. Қайтиб келганингиздан кейин ёрлиқни берасиз-у, кейин нима десангиз дейсиз.

– Чаққонбой ака, унгача сиз отамга ҳам... У кишини тайёрлаб турсангиз. Яъни, ўғлингизга инсоф кирди, чин мусулмон бўлди. Ароқни ҳам, нашани ҳам ташлади. Сизнинг бетоблигингизга ўзи... ўзи сабаб бўлгани учун қаттиқ азобда деб... Майлими? Ахир, мен у одамнинг барибир фарзандиман: меросхўриман. Ёлғизман. Мени афу этиб, кўнглига яқин олар ахир. Тўғри, мен у инсонни кўп ранжитганман. Кўпинча сабабсиз...

– Нега сабабсиз?

– Умрининг охирида ҳалигидай... тақводор бўлиб қолганига ғашим келарди-да. Шунинг учун онамни баҳона қилиб, уни “сиз ўлдиргансиз” деган пайтларим ҳам бўлган.

– Ҳим, аттанг. Онангизнинг муборак қабри бошида сизни бирон марта кўрмадим, – дейди Чаққонбой туйқус ўксик оҳангда. – Аммо падарингизни кўп кўрдим. Ўғилчангизниям.

– Шу-да. Бўғзимгача гуноҳга ботганман...
– Бўпти. Ҳамма ишлар жойида бўлади!
– Илойим шундай бўлсин... Уф. Кутилмаган гаплар, сафарлар ғалати-да...
– Омин, йўлингизни берсин, – деб ҳовучини очади Чаққонбой. – Фақат ақлни жойига қўйинг, кўнгилга ишонинг... Ишониб туринг. Бунинг фойдаси кўп. Мен ҳақиқатан ҳам комил мусулмон бўлмақчиман, гуноҳларим учун тавба-тазарру қилмоқчиман. Покиза инсон бўлмақчиман, деб ўйланг. Худо шоҳид, шу гапга ишона борасиз! Худди шундай...

– Маълум муддатга бўлсаям-а?

– Бу ёғини... бу ёғи ўзингизга боғлиқ. Менимча, сиз ўзгармайдиган кишисиз. Ўзгариш бўлса, тахминан отангизнинг ёшларига яқинлашганда бошланади. Шунда ҳам худо инсоф берса! Чин изтиробга солгувчи воқеалар бошингиздан кечса...

– Э, унақа деманг-е.

– Яъники, йулига айтдим-да.

– Қойил бўлдим сизга. Бир замонлар Тошкентда Шекспирнинг “Гамлет” деган асарини кўрувдим. Ушанда бир гўрков бор эди. Философ эди. Ушандан ҳам ўтар экансиз.

– Азизим, биз шарқ одамимиз, – деб табассум қилади Чаққонбой. – Биздан ҳар балони кутиш мумкин. Менга ўхшаган муттаҳам файласуфлар ҳам чиқиб туради.

– Эй, сиз ўлимдан кўрқмайсизми?

– Ҳе, иним-е, – деб кулимсирайди у. – Ўлимдан кўрққан одам ўликлар орасида яшайдимми?

– Тўғри, – дейди ниҳоят Ҳамдам. – Шунинг учун одамзодга панжа орасидан қарор экансиз-да?

– Аммо лекин топиб айтингиз, – дейди Чаққонбой. – Мудом мазорда яшамоқ – одамни ё мискин, дарвиш қилиб, таркидунёчи қилиб қўяди, ёки одамлардан устун бир зот қиладики, улар томошасини касб қилиб оласан... – Жимиб қолади. – Бас, мени алжитманг. Мен кимман ўзим?

У иттифоқо камтар бир масхарабоз ёхуд маккор бир иблисга айланади.

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

Имом хатибнинг хос хонаси. Ўша жиҳозлар, ўша хонтахта, лавҳ ва байроқ. Тагин бир тўп китоблар...

Аҳадхон домла тиззалаб ўтиргани ҳолда, тиззалари кўзига кафтларини босиш ила ўзини тутиб тургандек туюлади. Ҳазрат ичдан ҳаяжонда ва бу ҳаяжонга шубҳасиз инсоний меҳр-шафқат, тагин аллақандай ғурур ҳам йўғрилган; узоқ йиллар узоқ юртларга йўқолиб кетган азиз фарзандини кўққисдан рўпарасида кўриб тургандай...

У кишининг рўпарасида, аниқроғи, хонтахтадан ҳам анча этакда чўк тушиб тавалло қилаётган Ҳамдамни кўрамыз. Ва ўз сўзларидан ўзи ҳам таъсирланиб кетаётганини сўз оҳанги ва кўз қарашларидан беихтиёр англаймиз...

– Сўзланг, бўтам, сўзланг, – дейди Аҳадхон. – Сиз шу тобда бошқа киёфадаги инсонсиз. Шунинг учун фикр-ўйларингизни яхшироқ тушуниб олмоқни истаيمان.

– Мен ўзим учун... ўзлимиз истаги боис ҳажга боришни истаб қолдим, тақсир, – деб давом этади Ҳамдам. – Чунки барча гуноҳларни танҳо ўзим қилганман. Тўғри, дадамиз уста Исҳоқ иш билан бўлиб юрган чоғларида мен интернат деган бир масканда яшардим. У ерда кимлар йўқ эди. Ана ўшаларнинг ҳам нуқси урган экан менга... Дафаътан ақлим кириб, буни англадим, тақсир! Қандай қилиб англаганимни ҳам айтиб беролмайман. Кўнглим, ҳа, кўнглим билади, холос. Кўнгилнинг эса тилини таржима этиш мушкул бўлса керак.

– Ё, кудратингдан, – дейди хатиб ҳазратлари ўзича паришон ҳолда. – Мабодо бу гапларни падари бузрукворингиз ўргатмадиларми?

– О, ҳазратим! – деб хитоб қилди Ҳамдам. – Падари бузрукворим мен билан гаплашмай кўйдилар. Сизга шаккоклик қилганим, сизни ҳурматсизлаганим учун. Ахир, айни ана шунинг учун у киши инсульт топдилар-да! Биз пайқамаган эканмиз...

– Мен “ухладилар” деб ўйловдим, – дейди хатиб оҳиста. – Ҳозир аҳволлари нечук?

– Дўхтир келиб кўрди. Балнисага обкетмоқчи бўлди. Аммо отам унамадилар. У киши шу ёшга кириб қали аналгин ҳам истеъмол қилмаганлар. Тўғри, ўзимизнинг туркана дорилардан фойдаланар эдилар. Масалан...

– Майли, қўяверинг, – дейди ҳазрат Ҳамдамнинг ўйланиб қолганини кўриб. – Хўш, бу ҳолга отангиз қандай қарар эканлар энди? Яъни сизнинг ҳаж сафарини истаб қолганингизга?

– Тақсир, фаҳмимча, у киши менга ишонмасалар керак, – дейди Ҳамдам собитлик билан. – Чунки мен киму – ҳаж нима?! Менинг кимлигимнию нима ишлар билан шуғулланиб юришимни, ҳатто одамларга қиладиган муомаламгача отам яхши биладилар.

– Тўғри. Мен ҳам шу фикрдаман: отангиз яхши билади, – дейди Аҳадхон. – Ҳатто менга ҳам бу борада бир неча оғиз сўзлаган эдилар. Хай, майли...

– Боришим мумкинми, тақсир? – Сўнгра бирдан шошиб илова қилади. – Бу ҳалиги... имтиёзли йўл билан бўлмаса ҳам...

– Нега, битта ўрин сизлар учун банд, – дейди Аҳадхон. – Исми шарифларинг деярли...

– Шу-шу!

– Мен, мен, – дея мулоҳаза юрита бошлади имом, – ўзимиздаги руҳонийлар кенгаши аъзолари ила бугуноқ гаплашаман. Хўш, бош бошқармамамизга қам бу ҳолни маълум қиламан. Иншоллоҳ, ҳажга бориб келасиз. Бунга дафъатан ишониб қолдим... – Сўнгра бирдан ўрнидан туради. – Магар мени алдаётган бўлсангиз, ўғлим, натижасини тезда кўрасиз. Аллоҳ кўрсатади!

– О, пирим! – Ўрнидан кўзгалаётган Ҳамдам таппа йиқилиб, манглайини гиламга уриб олади. – Аммо лекин намоз ўқишни билмайман. Дуоларни ҳам...

– Кейин ўрганасиз, – дейди имом. – Шариатнинг барча аҳкомларини бажо келтирмоқ фарз.

Ҳамдам ўрнидан туриб таъзим қилади.

Аҳадхон тик турганча эшикдан кўз узмай ўйланыпти: чеҳрасида энди ҳайрат ва жиддият ҳам бор. Ниҳоят, хўрсинади-да, ўзича табассум қилади.

Шу пайт ичкарига Чаққонбой илдам кириб:

– Ассалом алайкум, тақсир. Таом тайёр бўлди, – деди.

– Чаққонбой иним, мен ҳозир маънавий озиқ олдим. Ишнасизми, уста Исҳоқнинг ўғли буткул ўзгариб қолибди. Ё, тавба, дейман... Шундай мулойим, гаплари шундай ширин ҳам бамаъни. Ҳа-ҳа! Тавба, шу кунгача бу бошқа қиёфада юрган-у, асл қиёфасини энди намоён қилгандек! О, сиз бўлмадингиз, эшитмадингиз-да! Мен, мен жуда-жуда хурсандман! Айни чоғда ҳайратдаман...

– Тақсирим, шу тобда мени ҳам ҳайратга солиб қўйдингиз, – дейди Чаққонбой. – У йигитнинг анчагина ноқислигини ҳам, ароқхўру қўполлигини ҳам эшитиб юрардим. Ҳатто ўша қўй билан гуруч берганида ҳам бироз оғрингандек бўлувдики, ҳаммасини ташлаб келишимга оз қолувди. Аммо бу ерда ишчилар...

– Бас. У йигит ҳақида бад гапларни гапирманг!

– Хўп бўлади, пирим.

– Юринг, хизматчи-ҳашарчилар ила бирга овқатланамиз.

– Ташқари иссиқми дейман?

– Сояга жой қилишсин.

– Хўп бўлади.

– Бораверинг. Мен икки ракат намоз ўқиб олай. Аллоҳга шукроналар қилай. Токи бизнинг туманда, маҳаллаларда, масжидимиз атрофларида санғиб юрган бебош кимсалар мана шу йигитдек мўмин-мусулмон бўлиб ўзгаргайлар...

– О, тақсирим!

Чаққонбой таъзим-ла тисланиб кетади.

Ўша қишлоқ кўчаси. Ҳамдам қўлини орқасига қилиб, ўйланиб бораётир. Баъзан ўз-ўзича кулимсираб ва бошини сараклатиб қўяди. Кейин атрофга ғурурланиб ҳам қарайди. Кейин алланечук ачиниш ила хўрсинади.

Бир вақтлар отаси билан ўғли ўтирган ёғоч ўриндикқа бориб ўтиради. Ивирсиб чекади ва пиқиллаб ўзича кула бошлади. Кейин бирдан ёқасини тутамлаб ушлайди.

Исҳоқ чолнинг хужрасию Ҳамдам кутида энгашиб ўтирибди. Чол пиёланинг четидан ушлаб чой хўплайпти. Ҳабибулло бобосига кўмак беришга шай бўлиб турибди.

Чол, ниҳоят, ўғлига боқади.

– Ўша чақирув қоғозини обориб топширдингми?

– Ҳа-ҳа, – дейди Ҳамдам ҳушёр тортиб кетиб. – Бердим. Ҳазратнинг ўзларига бердим!

– Хўп иш қилибсан. Бир ҳажга бориб келгандай бўлдим... Кўрдингми у зоти шариф қандоқ инсон? Сен бўлсанг...

– Афу этинг, отажон! – Ҳамдам бирдан тиз чўкди. – Мени кечиринг!

Чол унга ҳайратланиб совуқ тикилади.

– Тур ўрнингдан. Сенга сираям ярашмайди бундай қилиқлар... Артисга ўхшаб кетдинг ҳозир.

– Йўқ, ишонинг! – иттифоқо дўқ қилди Ҳамдам. – Чин кўнгилдан айтаяпман.

– Кўйсанг-чи. Сени билмас эканманми? Пушти камаримдан бўлгансан...

– Лекин одам ўзгариши мумкин-ку!

– Оббо! Тўтиқуш... Одам ўзгариши мумкиндир. Аммо сендек кимса бир кунда, бир ой ёки йилда ўзгариб қолмайди. Қилиқ қилма!

– Ўзингиз биласиз! – Ҳамдам туриб, тиззасини қоқади.

– Бобожон, овқатингизни обкелайми? – деб сўрайди Ҳабибулло. – Кейин ман анову новвослардан қолган таппиларни боққа обориб сочаман. Майлими?

Чол ўйланиб:

– Қанийди, кучинг етсаки, мени чайлага оборсанг, – дейди.

– Э, нега кучим етмас экан, – дейди невара. – Орқамга кўтариб оламан. Сиз оғир одамман деб ўйламанг, бобо! Жуда озиб қолгансиз. Мен кўтарган ўтни кўрсангиз эди...

– Йўқ, бунинг бошқа йўлини топамиз.

– Ота! – дейди Ҳамдам жаҳл аралаш. – Сиз бугун инспект бўлдингиз. Биласизми шуни? Сиз тинч ётишингиз керак. Умуман, гапирмаслигингиз керак. Эшитганман-да... Анову адвокатнинг хотиниям шуни тайинлаб кетди.

– Инпарк билан инспектнинг нима фарқи бўларкан? – деб неварасидан сўрайди чол.

– Инфарк олиб кетади, инспект ногирон қилади, – деб жавоб беради Ҳамдам.

Чол беҳол тортиб чуқур нафас олади.

– Мен илгари қалбан ногирон эдим. Ҳозир анча тузалдим. Жисман ногиронлик нима деган гап...

– Оббо! Буларнинг ҳаммаси философ! – деб ўрнидан кўзгалади Ҳамдам.

Ҳамдам ўз уйининг айвонида. Стол ёнида ўйчан ўтирибди. Рўпарасида хотини.

– Нима дейсиз? Гапиринг.

Ҳамдам лабини буриб илжаяди.

– Бир янгилик бор. Айтсам, қотиб қоласан.

– Аввал айтинг-чи.

– Тавба, ҳеч бир иссиқ гапинг йўқ-а? Тур, йўқол!

Аёл ўзича пўнғиллаб кетиб қолади.

Ҳамдам кўчада. Муюлишдаги супа четида омонат ўтирибди. Паришон. Ким биландир гаплашгиси келади ва атрофига қаранади. Чекаётир.

Тез юриб келаётган Рамазонни кўриб ўрнидан дик этиб туради-ю, ниманидир эслаб яна жойига чўқади. Тундлашади. Рамазон келиб, унинг қошида тўхтади.

– Мачитда мени суриштирган экансанми?

– Ҳа, – дейди Ҳамдам унга пастдан боқиб. – Чаққонбойга мени қандай таърифлаганингни айтиб берарсанми дедим... – Жавоб кутмай ўрнидан туради. – Уят-э, суф-е сенга... Сен, сенгина менинг ягона дўстим эдинг. Келиб-келиб бутун сиримни қандайдир шайтон, жодугарга айтиб ўтирсанг... Хўп, шу билан нима топдинг? Нимага эришдинг, жўра?

Рамазон уҳ тортади.

– Кўнглимни бўшатдим.

– Э, кўнглингдан айланай... Нима, энди бирга ишлайверамизми ёки...

– Битта ишқал чиқиб қолди, – дейди Рамазон. – Шуни ҳал қилолсанг, бирга ишлаб кетамиз. Ҳал қилолмасанг, мендан айрилдинг ҳисоб. Тушундингми?

Ҳамдам унга қаттиқ тикилади.

– Нима бўлди?

– Наша билан қўлга тушдим.
– Тушунтириб айтсанг-чи.
– Шу, битта хит келиб “гугуртинг борми?” деб сўради. Лабида сигарет. Киссамдан гугурт чиқардим. У очганидан кейин унда наша борлиги эсимга тушди. Бошқа гугурт ҳам бор эди.

– Э, лапашанг! Ўзинг жавоб берасан!
– Шунақасан-да, Ҳамдам.
– А, нима қилай энди? Эҳтиёт бўлсанг... Хўш, нима деди кейин? Нимага сени обкетмади?

– Меники дедим. Ўзим чакаман дедим. Сотмайман дедим. Текшир, мана дедим.
– О, боппабсан жўра! – Унинг тирсагидан қисади. – Яшавор! Рамазон!
– Бор гап шу.
– Кейин қайтариб бердимиз? – баттар чимирилиб сўрайди. – Обкетгандир?
– Текшираркан. Шефниям.
– Шефинг ким?
– Сен-да.
– Оббо.

Ҳамдам хўрсиниб, жойига ўтиради-ю, жаҳл билан ирғиб туради. Дарвозахонага кириб, “Нексия”нинг эшигини очади. Кабинага кириб ўтираркан, Рамазон ёнидан ўта бошлайди.

– Йўл бўлсин? – дейди Ҳамдам.
– Отани бир кўрай.
– А-а, кўр-кўр. Лекин соппа-соғ. Инсултнинг энгил формасини ўтказганда... Рамазон олға кетади.

Ҳамдам радиони бурайди. Қўшиқ. Ўчиради. Магнитофонни кўяди. Эстрада кўшиғи эшитилади. Уни-да дарҳол ўчиради. Сўнг кўзларини юмиб, ўриндиққа ястанеди. Узоқ ўйланади ва қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборади. Кўзини очиб кўрадики, чолни ёш боладек орқалаб олган Рамазон машина ёнидан ўтаётир. Улар изидан кўрпача, ёстиқ ва дастурхонни жам қилиб кўтарган Ҳабибулло келмоқда. Мана, улар ёзги боғ оралаб кетган – ўша трактор югудек йўлақдан одимлашаётир.

Ҳамдам асабий ва рашк ила хўрсинади-да:

– Ай, он-нангни... ҳаммангни, – дейди. – Сенга ўхшаган мижговлар, милжираган олижаноблар учун мен... меҳри оқибатли комил мусулмон бўлар эканман! Бўлиб бўпман! Ҳаж ҳам – йўлига сафар. – Машинага кириб ўтиради. Ҳамон ўзига ўзи сўзлаётир: – Ҳам саёҳат, ҳам тижорат деганлар. Энг зўр гап шу... – Машинани тислантира бошлайди. – Ишқилиб, Аҳадхонга қувват берсин... Ярамас чол пора олмайди-да. Маккадан яхши бир нарса обкелардим. Ҳа, майли...

Машина катта йўлга тушган ҳамоно кабинадан шўхчан эстрада кўшиғи эшитила бошлайди

Чайла. Чол кат-каравотда дарчага қараб ўтирибди. Ортида ёстиқлар. Оёқлар узатилган. Ҳабибулло оёқ томонда ўтирибди. Рамазон ён томонда – шунчаки ғўлага чўккан. Тўрроқда яна бир ғўланинг устида дастурхон, чойнак-пиёла. Ғоят шинам, ҳавас қилгулик давра ва манзара.

Рамазон гапини тугатган. Исҳоқ чол паришон; бирдан унга кўзларини бураб қарайди.

– Наҳотки Аҳадхон уни ҳажга юборсалар?!

– Ҳали номаълум, – деб жавоб беради Рамазон бошини кўтармай.

Ҳабибулло эса чолнинг оёғини уқалашдан тўхтаб:

– Бобо, ҳаяжонланманг! Борса бораберар, – дейди. – Кимлар бориб келмаётган экан!

– Сен а-ааралашмай тур, – дейди қария ва яна Рамазонга нуқиб гапира кетади: – Ахир, у сенинг жўранг, менинг ўғлим – арзимаёди ундай муқаддас жойларга қадам босишга... Бир гаплар ўтган, болам. Мендан яширма! Чақонбой айтдимиз?

– Ҳа.

– У ғаламис одам. Азалдан шундай. Унинг бобо-бобокалонлари ҳам гўрков ўтган. Эшитганим бор, ўлик эгалари кетишгач, қабрни очиб, мурданинг тишини қоқиб

оларкан. Тилломи, нуқрами бўлса... Ҳатто тузукроқ бўздан бўлган кафанларгача ечиб олиб сотаркан. – Рамазон ҳам, Ҳабибулло ҳам ҳайрон. – Шунақа одамлардан у! Бундай ишлар унинг ҳам қўлидан келади.

– Бобо, бобо, ўлиқдан қўрқмас эканми? – туйқус сўрайди Ҳабиб.

– Бе, улардан қўрқув нима қилсин. Ундайлар учун одам қандайдир махлуқ бўлса эҳтимол... Шошма, болам, – деб мурожаат қилади чол Рамазонга. – Ҳамдамнинг ҳажга бориш фикри ўша шайтондан чиқмаганмикан? Унинг вазифаси шу-ку!

– Шу-шу, – дейди Рамазон. – Шу гап менинг ҳам кўнглимдан ўтди. Лекин у шайтон: – “Бу янгиликни устага айтиб қўй. Қарз гап”, дегани учун сизга айтдим. Аммо ҳали номаълум...

– Йўқ, ўғлим йўлини қилиб, Аҳадхоннинг кўнглини топган бўлса, у киши ҳам йўлини топади.

Рамазон чолга майингина боқади.

– Хатиб бобо ишонувчан дейман-а?

– Менинг бир хоразмлик халифа ошнам бўларди. У кишиям шогирдларига қўп ишонаркан-у, улар устозни падвадит қилишаркан. Бир баҳона сўраганман: “Нимага яна ишонасиз уларга?” Халифа жавоб берганлар: “Мен уларнинг яхши бўлишини, ҳалол бўлишини, тўғри бўлишини истайман. Ана шу истагим, орзуйим мени чув туширади!” – Қария ўз гапидан мамнун бўлиб, чойдан ҳўплайди.

– Ҳа-а, гап бу ёқда денг, – дейди бу гапларга тан берган Рамазон.

– Айтмоқчи, қовун чиқдимми?

– Қовун... Бозорга бормаганимга бир-икки кун бўлди, – дейди Рамазон. – Балки чиққандир... Чиққан бўлса, обкеламан, албатта.

– Менга эмас, болам. Мен раҳматли момонгни эсладим. Қовун пишиғида ҳам, эшитяпсанми, Ҳабибжон, момонгдан хабар олиш лозим.

– А-а. Биламан. Айтгансиз! – дейди Ҳабибулло. – Сиз боролмайсиз энди. Мен ўзим қовун кўтариб борсам ҳам бўладими? Амалга ўтадимми?

– Ўтади, – деб жилмаяди чол. – Худога шукр, – дейди кейин. Ва ён чўнтагини кавлаб, устидан босиб қўяди. – Бир хат бор. Сенга бераман, Ҳабиб. Жуда муҳим ёзувлар бор унда...

– Бўпти!

– Эса сизлар ишларингизни кўринглар. Мен дамимни олай... – Сўнг енгилгина кулади. – Тавба, тили... т-тилим баъзан чи-чиқиб қолади. М-мана, яна айниди.

Ёшлар хайрихоҳ кулишади.

Улар чиқишгач, чол узоқ ўйга чўмиб, бир нуқтага тикилиб қолади. Шунда кўзларидан ёш оқаётганини кўрамиз: ҳаётнинг номардлигиданми бу, ҳаж орзуси барбод бўлганиданми, ҳажга нобакор ўғли нопок қадамини босиб боришиданми...

Балки вақти келиб, шу боғ ҳам қолишидандир: илло кўзи ташқарида...

Аэропорт. “Ўзбекистон” ёзувли самолётга оппоқ ихром кийган одамлар чиқишмоқда. Дярли барчаси мамнун жилмайиб кузатувчилар ила хўшлашади.

Ихром кийиб олган Ҳамдам ҳам ўшалар қаторида. У Рамазонга қўл силтайди. Кейин, ажабо, бармоқларини ўпиб, демак, унга ўпич юборади.

Рамазон мийиғида кулиб қайтиб келаётир. Вокзалга ойнабанд эшиклардан кираркан, иккита милиционер йўлини тўсади. Ўзаро гаплашадилар.

Кейин улар Рамазонни биқинига “Милиция” деб ёзилган сарғиш газикка ўтказиб кетишади.

Машина ҳадемай шаҳардан чиқади. Қишлоқни ёдга солувчи туман марказига йўл олади.

Агар биз баландроқдан йироқ тоғлар тарафга қарасак, новча минорага ҳам кўзимиз тушади.

Ва машина у томонга бормасдан бурилади...

Ҳавода парвоз қилиб келаётган ўша “ЎЗБЕКИСТОН” ёрлиқли учар аста пасайиб, шовқин-сурон ила кўналғага кўнади.

Трапдан завқу шавққа тўла ҳожилар тушишмоқда. Тагин барчаси оқ ихромда. Тагин пастда уларни кутиб олувчилар. Айримларининг қўлларида гулдасталар.

Трапда Ҳамдам ҳам кўринади. У қуйига боқиб, кимнидир излайди. Излана-излана ерга тушади. Ва четга чиқиб, тагин бироз атрофдагиларни кўздан кечиргач, жаҳл ила вокзалга йўл олади.

Юк-багаж берилгач, ниҳоят, ичкарига кириб, талай жомадонларни итариб ва тортиб (уларнинг ғилдираклари бор) ташқарига чиқади-да, аравача ғилдиратиб юрган йигитчалардан бирини имлаб юкларига ишора қилади.

Аравача жомадонларни хирмондек уйиб, такси бекати томонга бормоқда. Ҳамдам эгнидаги оқ-араби кўйлақда жуда ноқулай юриб бораётир.

Ҳамдам "Волга" таксисида. Ёлғиз. Хиёбондаги арчалар ёнидан ўтишаркан, ғашлик билан шофёрнинг елкасига туртади. Машина тўхтади. Шу ерда ёнидаги жайдари чамадондан кастюм-шимини олиб, ўтирган ерида қийналиб, афтидан, сўкиниб кийиб олади. Ва араби либосини жомадон ичига ургудек қилиб ташлайди. Ниҳоят, енгил нафас олиб, атрофни томоша қила бошлайди.

Ҳадемай Тошкент ортда қолади. Ва бир муддатдан... кейин олис уфқда таниш новча минора кўринади.

Қарабсизки, такси таниш дарвозадан кириб, қаттиқ сигнал беради.

Таниш уй айвонида таниш аёл кўринади. Ва шошиб туша бошлайди. Бу ёқда Ҳамдамнинг ўзи ҳам шафёрга қарашиб, оғир-залворли жомадонларни туширишди.

Уйга ташишмоқда. Келин бировини беихтиёр ердан узиб кўтармоқчи бўлади-ю, ҳатто қимирлатолмайди. Кейин жомадоннинг ўзи ғилдираб кетади. Келин кулади.

Айвон. Ўша стол. Аммо энди дастурхонда банан ва бошқа жануб меваларидан ҳам бор.

Столнинг бу томонида Ҳамдам оёқларини чалиштириб ўтирибди. Олдида бир шиша ароқ ва пиёла. Пиёлада озгина ичимлик бор, демак, жаноб тановул қилганлар.

Унинг қаршисида ўтирган келин анча мамнун. Бармоғидаги ажабтовур узукни сийпаб жилмаяди.

Ҳамдам сигарет тутатади.

– Қачон келган эди адвокат?

– Хотинидан кейин келди, – деб жавоб беради аёл. – Хотини дадамни кўргани чайлага кетган эди. Кейин эри ҳам кетди. Бирон ярим соатлардан ошди.

– Жуда пашшахўрда бўлиб қолди-да бу аблах, – дейди Ҳамдам. – Рамазоннинг камалишидаям шунинг кўли бор деб ўйлайман.

– Вей, жўрангизга адвокатлик қияпти-ку, дадаси.

– Ҳим, ўғлинг ўқишдами?

– Ҳа. Ҳали замон кеб қолади... – Кейин жилмаяди. – Ўғлингиз бир бошқача-да. Отангиз энди, ҳалигидай – ҳожатга ўзлари чиқолмайдилар-ку. Бу бола бечора қандай қилиб эпляпти... Айтмайди ҳеч. "Нима ишингиз бор?" деб гўдаяди. Ўзингизга ўхшайди.

– Йўқ, у отамга ўхшайди, – дейди Ҳамдам ва пиёлада қолган ароқни ҳам сипқоради.

Хотини унга ачингансимон боқади.

– Қанақа ҳожи бўлдингиз энди? Бугун ҳаждан келиб...

– Вайсама, – кесади Ҳамдам. – Мендан баттарлар ҳам борган экан. Ҳе-е. – Кейин кулиб юборади. – Майли, сен ҳам эшит. Ўзи кўпдан бери гурунг қилганимиз йўқ. Олдинларни айтаялман... Хуллас, Каъба яқинида ҳожилар ғуж-ғуж эди. Ҳамроҳларимиздан биттаси чирқиллаб қолди: "Пулимни ўғирлашибди!" дейди. Рост, бунақа воқеалар бўлиб тураркан. Бечора кўшни тумандан, фақир одам экан. Кўзига ёш олди. Шунда, ў-ўў, ўша ерлик ўзбеклар йиғилиб кеб қолишди. Эллик мингга яқин ўзбек яшаркан Саудияда. Ҳаммаси ўзига тўқ, ҳатто бойвачча. Бир-бири билан иноқ экан... Ишонасанми, ўзбеклигингни ана ўшандай жойда яхшироқ сезар экансан. Ҳатто фаҳрланар экансан. Жуда ғалати бўлади... Хуллас, ўша пул ўғирлатган бир пасда бой бўлиб қолди. Тўпланиб келган ўша ерлик ўзбеклар унинг олдига ҳимматлари кўтаргунча доллар ташлай бошлашди. Пул уюлиб қолди...

– Во-ой, қандоқ яхши одамлар экан.
– Шунақа. Бизлар бузилиб кетганмиз, – дейди Ҳамдам жиддий. – Шўро даври бузган бизни – вассалом. Ҳаммани камбағал қилиб, у ҳароми давлат ўзи бой бўлди. Бойлигим урушга тайёргарлик эди... Мана, ҳозир ўша қуроқларини нима қилишни билмайди...

Ҳамдамнинг жимиб қолганидан фойдаланган хотини:

– Тоғдан бир чўпон йигит келиб кетди, – дейди. – Ўша ерда бир чайлангиз бор экан, а?

– Чодир. Палатка, – дейди Ҳамдам ва бирдан дўқ қилади: – Хўш, нима бўпти уйимга?

– Шу, мелисалар титкилашибди. Верталёт билан боришган экан.

Ҳамдам талтайиб жилмаяди.

– Бирон нарса топишибдими?

– Унисини айтмади.

Ҳамдам хиринглаб кулади.

– Улар ушлайдиган товукнинг аллақачон дум-парини узиб қўйганман... Иш-қилиб, Рамазонни чақариб олсак, яхши бўларди. Менга кўп содиқ-да, шу йигит.

– Ҳа, Энг яхши жўрангиз, – дейди аёл.

Ҳамдам шарт ўрнидан туради.

– Мен чолдан хабар олай бўлмасам... Кичкина чамадонни олиб чиқ. Қария оч қолмаяптими?

– Вей, нима деяпсиз.

– Обчиқ!

Чайла. Чол ёлғиз. Катнинг бош томонида деярли бемалол ўтирибди. Орқасидаю ён-верида ёстиқлар кўпайиб қолган. Шифтда эса симга осилган лампочка пайдо бўлган. Жиҳозлар анча ўзгарган, яъни, одам бемалол яшаса бўладиган қиёфага кирган. Ўнг тарафда узунгина қўлбола стол ҳам қўйилганки, унинг устида бир жуфт оқноват қовуни бор. Тагин турли ҳўл мевалар.

Қария кўзойнаги ортидан ўқиётгани китобнинг муқоваси бизга кўриниб туради: “Баҳовуддин НАҚШБАНДИЙ тариқати”.

Эшиқдан ишшайганча Ҳамдам кўринади.

– Ассалому алайкў-ўўм!

Чол китобни тиззасига қўяди.

– Э, сенмисан? Воалайкум ассалом. Кел, ўғлим.

Ҳамдам тезлаб келиб. Каравотга энгашади. Отасини қучиб, чувак соқолидан ҳам ўпади.

– Соғиндим, ота. Худо ҳаққи, соғиндим, – дея каравот четига ўтиради. – Умуман, ҳамма нарсани соғинаркансан, киши. Шу боғниям ҳатто... Хўш, қалайсиз, ота?

– Худоба шукр, – дея чол юзига фотиҳа тортади. – Эсон-омон бориб келдингми?

– Ҳа, шунақа бўлди, – дейди Ҳамдам камтарлик билан. – Кечирасиз, кетаётганимни сизга айтмовдим.

– Ҳечқиси йўқ. Кейин эшитдим... Ҳа, ҳажлар муборак деймиз-да энди, иримига яраша!

– Қуллуқ, ота. Раҳмат, отажон... Сиз борсиз – биз бормиз. Мен борман.

– Чанқаб келган бўлсанг, ана, яхна чой. Қовунни сўйиб е. Мен тўқман. – Бирдан кулимсирайди. – Келиним гуликозадан укол қилади. Шу билан қорним ҳам тўйиб қолади.

– Гуликоза қувват-да, ота. Қувват. Мана, мен сизга яна бир нималар олиб келдим. – У каттагина салафан халтани столга қўйиб, ундан нарсаларни чиқара бошлайди. Банан, хурмо, хурмо қоқиси. Ниҳоят, хиёл ғижимланган ихромни чиқаради. Тик турганча уни қоқиб, гўё бўйига ўлчайди. – Мана, сизга... Ҳозир ҳожи бўлмаган қариялар ҳам шундан киядиган бўпти. Ҳатто ҳажга борадиганларга заказ қилишаркан. Мана, бу – дўппи, кийиб ётишга қулай... – Ниҳоят, ихромни стол қошига қўйиб, халтадан қувур қилиб ўралган қоғоз чиқаради. – Диплом! Сизга ота! Ҳожилик дипломи... Шунақа бўларкан. Энг азиз, ишонган одам у ердан олиб келиши мумкин экан. Мен олдим. Вакилингиз бўлиб... Айтдим: келолмадилар. Орзулари бор эди дедим. Кейин шуни олдим. Ҳожи бўлдингиз, дада. – Чолга узатади.

Чол варақани олиб, беихтиёр кўзига суртади. Сўнгра ўқимоқчи бўлади. Араби харфларга тиши ўтмайди.

– Ҳожилик муборак бўлсин, ота.

Чол бирдан жимиб қолади-да, дипломни қайтаради.

– Ўша ерга қўй... Ўғлим, менинг ҳожи бўлиш ниятим йўқ эди. Шунчаки ўзим бормоқчийдём, холос.

– Энди, барибир-да, ҳарқалай...

– Ҳа, энди, ўғли қуруқ келмапти дейишади.

Ҳамдам мийғида жилмайдиб, яна жойига ўтиради-да, бир муддатдан сўнг:

– Энди, ота, элга ош беришим керак экан, – дейди. – Шуни қачон қилсам экан?

Чол елкасини қисди.

– Ўзинг биласан.

– Ахир, сиз фалон куни десангиз...

– Тавба, ҳали сен мендан маслаҳат сўрайдиган бўлиб қолдингми? Ҳаж шунчалар таъсир этдими сенга?

– Ота! – дея чолга тиклиб қолади Ҳамдам ва беихтиёр самимий гапира бошлайди: – Баъзан шундай ҳолларга тушарканки киши, жуда ғалати...

– Хў-ўш?

– Шу Каъбатуллони айланаётганда милёнлаб кишилар бир овоздан: “Лаббайка!” деб ҳайқирганда дунё кўчиб кетгандай бўлади. Осмоний овоздек туюлади. Лекин одамлар бақираётир! Ҳаммаси пишқириб, қизариб, ҳаяжон билан... О, оғзинг очилиб қолади. Ота дейман, мусулмонлик... ислом дини катта қувватга эга экан. Унинг асҳобларини билмайман-у, лекин ўзи катта кучга эга экан... Милён, милён одам. Қора тошни айланади. Тўлқин, гирдоб, ўрама дейсиз. Бари, барчаси жонли битта одамга айлангандек бўларкан. Аммо мўъжиза... – Ниҳоят, Ҳамдам хаёлдан ариб, чолга қарайди. Чол ҳам ҳаяжонда эканини кўриб, уни яна кучади. – Сиз кўришингиз керак экан-да. Майли, насиб этса, насиб бўлса...

– Энди насиб этмайди, – дейди чол. – Хўш, Аҳадхон пиримнинг кўнглини қандай қилиб овладингки, сен учун юғурибдилар. Бормаган маҳкамалари қолмабди.

– О, шунақами? Менга айтмовдилар-ку?

– У киши хизматларини миннат қилмайдилар.

– Ҳа-ҳа, бу жуда улуғ фазилат, – дейди Ҳамдам шунчаки. Сўнг отасига тавалло қилади: – Нималар деганимни ўзим ҳам билмайман, отажон! У кишига, ҳазратга... Деганим шулки, мана, марҳамат, қайтиб олсангиз дедим...

– Шундай демагансан.

– Д-дедим-ку? Хўп, демадим. Майли... Аммо барча гуноҳларимни бўйнимга олдим. Отамни йиқитган киши аслида менман дедим. Аслидаям тўғри-да, ота...

– Хўп, – дейди чол. – Бу гапларни қўяйлик. Бўлар иш бўлди, бўёғи синди... Энди, сен менга тўғрисини айтгин-чи, ўша ёғдан одам бўлиб келдингми? Ҳим, бу ердаёқ одам бўла бошладим, деган экансан. Шу гапларинг ростми? Худони ўртага солиб айт, болам... Айт, жон болам. – Овози титрайди чолнинг. – Ичим куяди менинг. Сен ёлғизимсан. Тўғри, сенинг ёлғизинг ҳам бор. Худого шукр.

– Отажон, ота. Менга қаранг. Сиз ҳаяжонланманг. Зиёни бор-ку, сизга!

– Э-э, – ўнг қўлини силайди чол. – Ҳаяжонланманг. Ундан кўра, кесак бўл, деб қўя қол... Хўш, саволимга жавоб бер!

– Саволингиз... Ҳа. А, отажон, “одам бўлиб келдингми?” деганда, қандай одамни кўзда тутасиз? Кечирасиз, биринчидан, мен шу бугунги кунга қадар ҳам одам эдим.

– Чала одам эдинг.

– Нима?

– Чала.

– Хўп. Сизлар бутун энди. – Ҳабаби қўзийди. – Сиз ҳам, Аҳадхон ҳам. Ҳамма чоллар бутун... Тавба. Одамни издан чиқариб юборасиз, ота. Лекин, мен... албатта одам эдим-да. Фақат бугунги куннинг, дейлик, мустақиллик даврининг одамиман. Сизлар кечаги кунларнинг одамисиз. Узр, ота. Биламан, кечаги кун – шўро...

– Менга қара, – ўғлининг сўзини кесади. – одамнинг бугунгисию кечагиси бўлмайди! Бу – бир... Аммо фаҳмимча, эртанги кун одамни учун ҳам ўлчов бир хил бўлади: инсонийлик.

– Ҳа, албатта! Албатта-да, – таъкидлайди Ҳамдам ва жимиб қолади.

– Хўш, бўлмасам, жон болам, нимага ичдинг?
– Ҳа, энди, эсон-омон етиб келдим.
– Бир-икки кун парҳез қилишнинг иложи йўқмиди?
– Барибир ичар эканман...
– Ахир, ҳазратга ичкиликниям ташладим, нашаниям деган экансан-ку?
– Ҳа, энди, у ерда... шундай демасам ҳам бўлмас эди.
– Ана сенинг риёкорлигинг.
– Э, бўлди-е. Жонгаям тегиб... – Ўрнидан туради. – Энди насихатгўй мулла бўлибдилар. Эн-нди! Талаб ҳам қиладилар... Кўйинг, ҳар ким ўзича яшасин. Ҳозир демократия!

– Бўпти. Тавба қилдим... – Чол шундай деб ён-верига қаранади. – Дипломинг қолади. Ёзиғидан ташқари, ўзи менга азиз... Аммо анову оқ араби ридони ол. Ол, ол. Мен киймайман! Менинг ўзбеки чопоним бор.

– Ҳе, чоли тушмагур-е.
– Шу, биз кечаги одамлармиз.
– Эй, қария! – деб дўқ қилади-ю, отасининг кўзлари юмилиб кетаётганини кўриб, жимиб қолади.
Сўнг астагина ташқарига чиқади.

Чолнинг ҳовлиси. Тумонат одам. Ерга эмас, ўнлаб ёғоч каравотларга жой қилинган. Тандир-ошхона биқинида кўш қозондан ош сузиляпти. Деярли ҳар битта сўрида – битта домла. Ошни еб бўлганларидан кейин ҳам, олдин ҳам қуръон тиловат қилишяпти.

Исҳоқ чолнинг хужрасига яқин кўйилган сўридан жой олган имом-хатиб атрофида кўр тутган хийла улғувор домлалар ва қарияларга бир-бир зеҳн солиб, ортига кўз ташлайди.

Ортида – четроқда кўл қовуштириб турган Ҳамдам шошиб етиб келади.

Аҳадхон кулимсирайди. Бошқалар ҳам эшитарли овозда:

– Камтарликниям ошириб юбордингиз, ўғлим, – дейди Ҳамдамга. – Расми: ҳожи домла ўзига муносиб жойда ўлтириши лозим... Ҳа, майли. Бу ёқдан келинг!

Ўша ёқда, яъни, этакда оёғини осилтириб ўлтирган Чаққонбой дарҳол ерга тушиб:

– Микрофон! – деб ҳайқиради. – Пиримиз сўз айтадилар!

Пир оғринади.

– Сўз эмас, ўғлимизни бир дуо қилиб кўймоқчийдим... Ҳа, майли. Раҳмат. – Ёнидан келтириб, хонтахтага кўйилган микрофонни ўнглаб, аста қуръон тиловат қила бошлайди: – Аузибиллаҳи минашшайтони рожийм. Бисмиллаҳир роҳманир роҳим... – Тиловатнинг ғоят қисқасини айтиб, кўлини дуога очади: – Ушбу қуръони тиловатни шу қутлуғ даргоҳда дунёга келиб, фалакнинг не бир жабр-жафолари туфайли ёт ўлқаларда нобуд бўлиб кетган азиз кишилармизининг, яъни ушбу соатда аҳли мусулмонни тўплаб худои оши бериб турган фарзандимиз Ҳамдамжоннинг боболари, яъни, биродаримиз уста Исҳоқнинг оталари арвоҳига бахшида этдик...

– Раҳматга ё-ёр, – дея бўғиқ овоз чиқаради Чаққонбой.

Ҳазрат:

– Омин, – деб юзига фотиҳа тартади-да, тўхтовсиз давом этади: – Энди, биродарлар, бул ота-бола ҳақинда икки оғиз сўз айтишга рухсат этасизлар. Инчунун, булар қар қанча мақтовга ва ибрат этиб кўрсатувга лойиқдурлар. Сабабки, уста Исҳоқ дўстимиз чин бир мусулмон каби умрини ҳалол меҳнат билан ўтказиб келаётибди. Ҳамон кўли ишда, қалби Аллоҳда...

– Офарин! – дейди кимлардир.

– Бу оламда гуноҳсиз зот – айни парвардигордур, – деб давом этади ҳазрат. – Биз ҳаммамиз – гуноҳкор бандалармиз. Аммо ният, орзу, истак ва умидимиз маъносининг тақозоси шундан иборатким, эзгу ишларни кўп қилиб, бир-биримизга меҳру оқибатли бўлиб, фарзандларимизни яхши тарбиялаб ўстирмак – айни савоб ишлардур. Ва гуноҳларимиз эвазига қилинган амаллар бўлиб, тангрининг даргоҳига етгуси ва Аллоҳ бизга яна-да меҳрибонроқ, шафқатлироқ бўлғусидур.

– Айни ҳақиқат, – дейди Чаққонбой.

– Энди, биродарлар, юртдошлар, ушбу ажиб анжуманнинг сабабчиси бўлмиш мулла Ҳамдамжон ҳожи ҳақида бир сўз айтиш лозим. У шундан иборатким, барча

ота-оналаримизга мана шу ўғлоннинг кейинги вақтдаги хулқи ва олижаноблиги на-
сиб этгай!

Ҳамдам бошини эгиб:

– Қуллуқ, тақсир, – дейди.

Ҳазратнинг овози кўтарилиб кетади

– Бу ҳолни қарангларким, уста Исҳоқ боришлари лозим бўлган ҳажга ўғлимиз
Ҳамдамжоннинг борувига тўғри келди. Ва бу ўғлонимиз оталарини ҳам ҳожи
этиб, муқаддас ёрлиқни олиб келдилар... Яшанг, ўғлим! Кам бўлманг. Бу ёқдаги
туриш-турмушингизга Аллоҳ барака берсин. Фарзандингиз ҳам ўзингизга ўхшаб
ўссин ва ундан сизга кўп яхшиликлар қайтсин. Зеро сиз падари бузрукворингизга
қайтараётирсиз... Шу яхши тилаклар ҳам ижобат бўлғай! Омин!

Ҳамдам пастга шошиб тушиб, уйга югуради ва бир банорас чопоннинг устига
бояги араби оқ ридони қўйиб келади. Чаққонбой уни ҳазратнинг олдига обориб
қўяди.

– Сарпо муборак.

– Аммо лекин бу нарса ортиқча бўлди, – дейди Аҳадхон теран бир овозда. – Ҳа,
майли энди...

У киши ўрнидан туриши ҳамон ҳамма кўзғалади.

Ерга тушгач, имом-хатиб:

– Ҳамдамжон, сиз шу ерда бўлинг, – дейди. – Биз отангизни бир кўриб, шу бўйи
ўтиб кетамиз.

– Ўзим сизларни... Ҳа, майли. Тақсир, раҳмат.

Ҳазрат қидириниб қараб, товоқларни олаётган Ҳабибуллога кўзи тушади.

– Хў, ўғлон! – дейди. – Сен бизни бобонгни чайласига бошла, чирогим!

– Ҳозир... Юринглар, бобо! Мен ҳам ҳозир келувдим. Бобом ухляпти. Кечаси
кўп туш кўриб, яхши ухламовдилар... Пўшт!

– У ерда бошқалар ҳам борми? Қаровчилар?

– Бор! Дўхтир янга айланиб юрибдилар! Адвокат амаки бор. Яна бор...

Таъзим қилиб жойида қолган Ҳамдамнинг ёнига Чаққонбой келади. Ва эрқаланиб
хиёл туртинади.

– Қалай?

– Зўр... Энди сиз ҳам кўрсатинг хунарингизни. Юз долларни бекорга олмаган-
дингиз.

– Миннат қилманг, азизим. Мен, албатта, ўз ваъдамнинг устидан чиқаман, яъни
бурчимни адо этаман... – Шундай деб Чаққонбой сўрига қайтади ва келишаётган
янги меҳмонларга пешвоз чиқади. – Марҳамат қилсинлар! Раҳма-ат, раҳмат!

Ҳамдам енгил беқасам чопонда ва ҳожидўппида – секин-вазмин юриб кимлар-
гадир бош ирғаб ва жилмайиб, дарвозадан чиқаркан, адвокатга дуч келади.

– Ош едингларми? – деб сўрайди Ҳамдам.

– Энди еймиз-да, ҳожи бува.

– Отам қалай? Аҳадхон кўргани кетдилар...

– Кўрдим. Отангиз ором олиб ухляптилар.

Шу он келгувчилар орасида лейтенант нишонли йигит кўринадю, адвокат:

– Сизга. Сизга келяпти, – деб шивирлайди Ҳамдамга.

Ҳамдам чимирлиб туриб қолади. У келиб чест беради-да:

– Ҳожилик қуллуқ бўлсин, Ҳамдам ака, – дейди ва тўхтовсиз давом этади: – Э-
ртага бизнинг идорага ўтар экансиз. Ҳим, жўрангиз Рамазон ака ўша нашани сиздан
олганига иқрор бўлди.

– Мендан? Хўп, мендан олган бўлса, нима бўлади энди? – дами ичига тушиб
сўрайди Ҳамдам.

– Сизга... сизга...

– Гапирманг.

– Бошлиғимиз айтдилар. Сизни ҳурмат қилиб қолибдилар экан. Масжидда таъ-
рифингизни эшитибдилар... Хуллас, жўрангиз: “Ўзим чекаман”, деб турибдилар.
Сиз ҳам: “Унга чекиши учун берувдим”, десангиз кифоя эмиш.

– А, мендан. “Қаердан олдинг?” деб сўрашса-чи? Мен ахир, тавба. Қизиқ бўлди-
ку...

Ёш лейтенант унинг билагидан оҳиста ушайди.

– Экишни билган киши қаердан топишнIAM билади, ака. Биз у ёғига ўтмаяпмиз. Сиз ҳожи бўлиб, покиза бўлиб келибсиз. Барча ёмон амалларингиздан воз кечибсиз. ШуларнIAM ҳисобга олишди...

– Раҳмат, раҳмат. Албатта энди, ёмон бўлиб ҳам нима топдик? Худога шукр.

– Тоғдаги чайлангизни обиск қилганда, ҳеч нарса чиқмади – шу сизнинг омадингиз. Аммо, жон ака, қаергаки наша эккан бўлсангиз, ўзингиз йўқотинг.

– Йўқотаман!.. Йўқ, мен ўзим экмаганман. Аммо экканларнинг пайкалини...

– Ош ширин бўлганга ўхшайди. Ҳидини қаранг, – дейди лейтенант адвокатга.

– Э, киринг-киринг! – деб шошиб бурилади Ҳамдам. – Ҳей, бу ёққа қаранглар! Лейтенантга пешвоз чиққанлар уни олиб кетишади. Ҳамдам беҳол тортиб, адвокатга қарайди-да:

– Сиз-чи? Нимага кирмаяпсиз? – дейди.

– Бир гап айтмоқчиман сизга.

Ҳамдам бирдан илжаяди.

– Шу, албатта бир... бир гапингиз борлигини сезардим, биродар, – дейди. – Қани, эски жўрачилигимиз ҳаққи, айтинг-чи!

– Сиз кечадан эътиборан бу ҳовли-жойнинг эгасимассиз. Яна: тоғдаги молларнинг ҳам. Тагин: анову боғнинг ҳам.

Ҳамдам унинг ёқасидан оладигандек қўлини кўкрагига кўтаради-ю:

– Нега? – дейди. – Емаган сомсага пул тўлашми бу? Мусодара қиляпсизларми, а?

– Йўқ-йўқ, – деб жилмаяди у. – Бу нарсанинг қилиб юрган махинацияларингизга алоқаси йўқ. Буни... отангиз васият қилиб ёздирдилар. Барча мол-мулк ўғлингиз номига ўтказилди. Хўш, сиз ҳаждан келган кунингиз, тўғрироғи, ота билан гаплашган кунингиз бу масала ҳал бўлган эди. Отахон имзо чекдилар. Кеча отделда тасдиқлатиб обкелдим. Ҳозир у васиятнома ўғлингизнинг қўлида бўлса керак.

Ҳамдам жинни бўлиб қолгандек боғ томонга чошиб кетади. Кетаётир, кетаётир. Ён-верида дарахтлар қолаётир... Чайла яқинида талай одамлар кўринади. Негадир аксари хомуш...

Ҳамдам яқинлашгани сари улар бошларини қуйроқ эгиб, чайла сари йўл очишади. Ва ушбу онда ўйлаш мумкинки, ичкарида бир воқеа содир бўлган-у, Ҳамдам ана шунинг учун чошиб келаётгандек!

Бора-бора уларнинг ҳолатини англаган Ҳамдам:

– Отам ўлдими? – деб бақириб юборади.

Домлалар орасида турган Аҳадхон ҳам бошини кўтармайди.

Ҳамдам чайлага отилиб киради. Отаси узала тушиб ётибди. Ҳожилик ёрлиғи юзига қопланиб қолган. Ёнида Ҳабибулло энкайиб, бўзариб турибди.

– Ота, бобом ўлдими? – деб сўрайди у гўё отаси ҳақ гапни айтадигандек.

Ҳамдам қоғозни олиб отворади-да, отасининг кўзларига тикилади: Сўнгра беҳол тортиб, каравот четига ўтира қолади.

Қабристон. Баҳор.

Қалин чопон кийган ва хийла букчайиб қолган Ҳамдам пояси ерга қоқилган ўриндикда Ҳабибулло билан ёнма-ён ўтирибди. Қаршида кўш қабр, кўш гулдаста.

Қабр бошида Чаққонбой чўнқайиб олиб, тиловат қилаётир:

– Панода пизулмоти ло-илло... субҳона рабби карабби иззати аммо ясифун. Овмин, шу қуръони... Омин! Раҳматга ё-ё. – Ўрнидан туради-да, болдирини уқалайди.

Ҳамдам унинг ёнига бориб, кафтига пул қистиради. У пулни кафтида тутгани ҳолда юзига фотиҳа тортади.

Ота-бола қабристондан чиқиб, адир қиясидан бир-бир босиб кетаётир. Сим-сим ёмғир ёғаяпти. Бир замон Ҳамдам ўғлининг кифтига қўлини қўйиб, биқинига тортади. Бола беозор бўйсуниб, отанинг қобирғаларига бош қўйгандек бўлади.

Шу бўйи кўздан йироқлашадилар.

2000 йил, Тошкент.

Абдумажид
Азим

СЕН ТОМОН ИНТИЛДИМ, ЭЙ АБАДИЙ СИР

* * *

Юрак-кўрагимда ёнаётган тош,
У борки, дунёда сўнмас овозим.
Ҳаётбахш бир сўзни ҳаётга уйқаш
Юракдан ахтариб топишим лозим.

Оёғимга таниш жами йўлларга
Ёзмоғим лозимдир қайтадан изим.
Сулув аёлларга, рақиб гулларга
Ахтариб топарман юракдан исм.

Ўқлар овозидан ухламаётган
Оламнинг кўзлари толиқиб оғрир.
Қон билан ёзаман ушбу сабабдан
Ахтариб топган у исмни ҳозир.

Гўдак кулгусига кўмилган ҳаёт
Мен топган исмга ёнма-ён турар.
Унда ўз бахтини кўриб одамзот
Нигоҳида соғлом ҳаёт уфурар.

Улкан харитага тикиб кўзимни,
Йиллар тўзонини кечиб чопарман.
Шундай жозибали гўзал исмни
Қалбим Ватанидан бир кун топарман.

* * *

Йиллар ҳасратингни кетдилар олиб,
Сен-да, қувонарсан мастона кўнгил.
Сен-да, қайғулардан келарсан ғолиб,
Мовий фазоларда учарсан енгил.

Қаён назар солсанг манзиллар ёруғ,
Чеккан аламларинг шодликка дўнар.
Сен-да, ғуссалардан бўлурсан фориғ,
Шамсинг шуълалари кўзингда ўйнар.

Умр бир нафасдир, умр – бебақо,
Сен-да, келажакдан имдод кутарсан.
Жами ғуссаларни унутиб, аммо,
Танҳо муҳаббатни паноҳ тутарсан.

* * *

Тийрамоҳ, дов-дарахт либосин ечиб,
Заъфар япроқларни сочган чоғида,
Маъсума-маъсума моҳ нурын ичиб,
Малагим, ухлардинг дил меҳробида.

Дилим меҳробида гўё мажусий
Ухлардинг, уйғотмоқ йўлин билмадим.
Сарғарди, фаслнинг ўзгарди туси,
Дилнинг тўфонини кўзга илмадим.

Ғариб ишқимизга ахтариб таскин,
Дилимни очганда ғайри бодларга,
Малагим, йиғлардинг ҳақиру мискин,
Жамалак сочингни ёзиб тонгларда.

Минг йил ғафлат ичра ўртанди юрак,
Заъфар япроқларни ўйнади шамол.
Ишққа осий бўлган ёлғиз мен эмас,
Фалакка осилиб йиғларди шамол.

Мени толиқтирди, чарчатди бу йўл,
Дилнинг туб-тубига чўкди бир оят.
Меҳр анворига етолмади қўл,
Мен-да, муҳаббатга қасд қилдим ғоят.

Тийрамоҳ, дов-дарахт либосин ечиб,
Заъфар япроқларни сочар шамолга.
Маъсума-маъсума ой нурын ичиб,
Малак ўлтирарсан толиб хаёлга.

Дунё, боғларингдан тўлмади қўйним,
Сандиқларинг бўм-бўш, талон ганжина.
Меҳр анворига етолмас бўйим,
Малак, кечир мени, мендан ранжима.

* * *

Бу бизнинг қувончдир ўзгаларга ёт,
Оппоқ хирмонимиз осмон шифтида.
Бу бизнинг азобдир, кўтарди азот
Қизлар хирмонларни митти кафтида.

Бу бизнинг халқимиз, бу бизнинг улус,
Тийрак кўзларида диёнат балқар.
Эшиқдан келганга доим очиқ юз,
Савоб иш қилганни: “Кўкар!” деб алқар.

Бу бизнинг отамиз, бизнинг онамиз,
Бало, қазоларга жонлари қалқон.
Улкан ҳаётдаги илк остонамиз
Бизни хавотир-ла, қузатар ҳамон.

Бу бизинг ўғлимиз, бизнинг қизимиз,
Севиб ардоқлаймиз уларни ҳарчанд.
Бойлик йиғмасак-да, боймиз ўзимиз,
Бизда энг табаррук неъматдир фарзанд.

Бу бизнинг еримиз, бу бизнинг Ватан,
Қуёшга юз чайган водий, далалар.
Нон, тузни ўртада кўришиб баҳам
Ўсар бу ҳовлида бизнинг болалар.

* * *

Бир паноҳ қидириб дил масканидан
Севги – қақнус қуши келади учиб.
Пойимда чайқалар бебақо дунё,
Ў, дил қонмадингми ғамларни ичиб?

Кўнгил кулбасига бекинган ғаним,
Сифинган маҳрагим сотди номимни.
Аҳду паймонида содиқ деганим
Тошга улоқтирди висол жомимни.

Йиллар қазган эдим ўзим бу чоҳни,
Дунё, ҳосилингни қиладурман чош.
Бўйнимга осилган тавқу гуноҳни
Рўзи маҳшаргача айларман маош.

Ўзни ошиқ деган эй гумроҳ банда,
Юрак – чанқовузинг дамими қайтар.
Муҳаббат ўлтириб ғариб кулбангда,
Меҳр товоғингда сузар ҳолвайтар.

Ҳидоят нури-ла ёришган тонгда
Оппоқ умидларга чўмилар кўнгил.
Субҳ, Қалдирғочлар айтар валфажр,
Руҳи равонимда оқ, оппоқ бир йўл.

* * *

Севги, мамлакатинг нақадар олис,
Темир ковуш кийсам товоним оғрир.
Меҳр ёғдусидир умидим ёлғиз,
Сен томон интилдим, эй абадий сир.

Жаннатий маъво бор тилсим тилингда,
Сен – равза боғида кўз очган бир гул.
Ва, сим-сим калити сенинг қўлингда,
Бани одам сенга бўлғусидир қул.

Еттита иқлимдан келар шаҳзода,
Тилсим калитини очишни билмас.
Руҳинг озодадир, кўнглинг озода,
Тахти Сулаймонни назаринг илмас.

Сочларинг тўлғонар белингда нозик,
Ай, кўнгил боғимда очилган хур гул.
Отлансам, отимга етмайди озиқ,
Севги, мамлакатинг – олис Сусамбил.

УЧРАШАРМИЗ ЁМҒИР ТОМЧИСИ МИСОЛ

Ҳалима
Аҳмедова

* * *

Зумрад маржонларин сочибди фалак,
Боғлару далалар ҳам тоғу тошга.
Шошилиб бошини кутарган майса
Пешонасин уриб олди куёшга.

Аллоҳ нигоҳини қўйнига солган
Булоқлар ҳаётни қўймай етаклар.
Сабога ненидир шивирлаб сархуш
Нурдан ҳомиладор бўлган куртаклар.

* * *

Кўзимда бахтиёр яшаётган мунг —
Сизнинг соғинчингиз қолдирган изми?
Қорларга тикилиб сурдингиз хаёл,
Менинг юрагимни тинглаяпсизми?

Бевафо сувларга ёлвориб, йиғлаб,
Кетма деб инграган телба ялпизми?
Сувдайин ортига қайтолмаганим —
Меннинг юрагимни тинглаяпсизми?

Ўртанган кўнглингиз саҳродай бўм-бўш,
Ёнаётган куёшдай сиз ҳам ёлғизми?
Райҳон нафасидан сархуш энтикиб
Меннинг юрагимни тинглаяпсизми?

Умр боғларини оралаб секин
Қадам ташлаётган дилафгор кузми?
Хазонларда соғинч суратин кўриб,
Менинг юрагимни тинглаяпсизми?

* * *

Агар гул бўлсайдим,
Сен ишон,
Боғингда ўсмасдим
Ҳеч қачон.

Агар сабо бўлсам
Елиб-югурмасдим
Сен томон.
Бир харсангтош бўлганимда,
Йўлингда ётмасдим бегумон.
Қочар эдим номинг эшитиб,
Ҳатто сахро бўлганимда ҳам.
Бу сенмасми,
Сенмасми, ахир,
Кўзларимда чақнаб ётган ғам?
Мен-ку, сени тан олмас эдим,
Аёллигим панд берди фақат.
Яшамоқчи эдим одамдай,
Нима қилиб кўйдинг, муҳаббат?

* * *

Мен кимман?
Яратган аён эт менга
Бир томчи кўз ёшу бир ҳовуч тупроқ.
Шуми яралмишим, шуми борлигим,
Менми шу шамолда титраган япроқ?
Мен кимдан яшириб келдим шунча йил
Ишқ гулининг тилсиз суронларини?
Бир кафт тупроқ билан томчи кўз ёшда
Асрадимми жоннинг бўронларини?
Севсам, севгандирман кимнидир илҳақ,
Ўзни нисор этиб ҳажр ғамларига.
Ғурур осмонидан малакдай тушиб,
Бошимни қўйганман қадамларига.
Парвардигор, балки яратдинг мени
Кимсасиз саҳронинг ўтли ўйидан.
Бедилман, изн бер, қайтариб олай,
Дилимни қуёшнинг олов уйидан.
Мен кимман?
Хазонми жонсарақ умрим,
Қайдан келдим, қайга кетмоғим ниҳон.
Олов ва музликлар орасидаман,
Менинг кимлигимни ўзинг эт, аён?!

* * *

Балки учрашармиз...
Хазонлар ҳасрати
Тупроққа қоришган тунда.
Ё умидсиз қолган сарғайган кунда.
Меърожга талпинган қизғалдоқ мисол

Юраклар талпинган маъсум лаҳзада,
Учрашармиз балки шабнамдай титраб
Субҳидамга бошин қўйган майсада.
Учрашармиз ошиқ парвоналарнинг
Шамда ёниб битган баётларида.
Ва ё ҳазин боғни ташлаб кетаётган
Қушларнинг паришон қанотларида.
Учрашармиз балки капалаклардай
Беда гулларининг оғушларида.
Учрашармиз ёмғир томчиси мисол
Беруҳ оқаётган сув тушларида.
Ва ёхуд эртани яратаётган
Парвардигор этакларида.
Учрашармиз суюниб балки
Малакларнинг сирли этакларида.
Шунча умид билан нега дилим қон?
Балки учрашмасмиз
Энди ҳеч қачон...

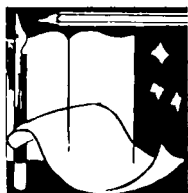
* * *

Тонготарда уйғотинг мени,
Шудрингларни тинглайман бироз.
Таскин берай ёлғиз дарахтга
Юрагимнинг титроғига мос.
Тонготарда уйғотинг мени,
Ўқий осмон очган китобни.
Майсаларга юзимни босиб,
Улар билан кутай офтобни.
Тонготарда уйғотинг мени,
Чалай сувлар кўнғироғини.
Капалаклар уйдан топай
Болалигим кўзмунчоғини.
Тонготарда уйғотинг мени,
Қизғалдоқни қўяй эркалаб.
Ҳар гиёҳга, ҳар битта гулга
Гўзал тушдек боқайин яйраб.
Тонготарда уйғотинг мени,
Кўқдан сўрай ишқнинг йўлини.
Уфқларга кўмиб келайин
Саркаш Ҳалимининг кўнглини.

* * *

Умрим сўнгигача қол деган эдим,
Ёки чарчадингми оху додимдан.
Севги, севги — қулоқсиз бола,
Нега чиқиб кетдинг ёдимдан?

АҚЧАКЎЛ ТОМОНЛАРДА

Тўлепберган Қаипбергенов,

Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмаси раиси,
Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ ёзувчиси

МАЪРИФАТ МЕРИДИАНИ

Эллиққалъада ўтаётган адабий тадбирлар ҳаммамиз учун унутилмас учрашувлар, ижод ва ҳаёт хусусидаги қизгин фикр алмашувлар, адабиётимиз учун ҳар томонлама манфаатли мулоқотларга айланмоқда. Шахсан менинг ўзимга келсам, ҳар гал Ақчақўл соҳилидаги мушоира ва мусоҳабалардан қайтганимда, кўтаринки кайфият билан кўлимга қалам оламан. Ўзимча Эллиққалъани маърифат меридиани деб атагим келади. Илгари биз Переделкино, Малеевка ва бошқа жойларда, Қрим ва Кавказда адабиёт аҳли ижод қиладиган масканларни билар эдик. Бугунги кунда исми жисмига тўла мос келадиган Бўстон ана шу номга, ана шу нуфузга муносибликни намоён этмоқда.

Археолоғларимиз Тупроққалъадан халқимиз этногенезига оид бир қанча белгиларни топди. Ҳар гал борганимда, бугун икки одам зўрға кўтарадиган ғиштларни қўйган боболарим қиёфаси кўз олдимга келгандек бўлади. Улар: “Оққан маърифат дарёси қайта оқади!” деяётганга ўхшайди.

Худди шу фикрни тасдиқлагандек, “Ақчақўл илҳомлари” адабиётимизга янги номларни олиб кираяпти. Навбатдаги — тўртинчи учрашувлар, Эллиққалъа — маърифат меридианидаги мулоқотлар ҳам адабиётимиз солномасида сезиларли ўрин қолдиради, деб ўйлайман.

Сўз — муқаддас қадрият. Сўзга бўлган масъулият ҳақида ўйлаганимда, кўз олдимга устозим Абдулла Қаҳҳор келади. Ўйлайманки, сўзнинг, адабиётнинг кучини ўтин ёришга сарфламайдиган, ижодни косиблик деб англамайдиган чин қаламкашлар Ақчақўл соҳилида ҳали кўп марта учрашадилар, халқимизга, адабиётимизга, озод ва обод Ватанга хизмат қиладиган янги-янги асарлар ёзадилар. Бунга меҳр эшигини очган эллиққалъалиқларнинг Оллоҳ омадини берсин.

13 июн 2007 йил

Бердақ

ҲАҚ, ҚАЛБИМГА ҲАҚИҚАТНИНГ НУРИН БЕР

Яхшироқ

Оқ буғдойи туриб сули сепкандан,
Тоза шоли туриб қурмак эккандан,
Бекор қирқ кун қайғу-ҳасрат чеккандан,
Тан соғлиқда бир кун хандон яхшироқ.

Туғулдингми, хизмат қилгин эл учун,
Жонингни аяма элда эр учун,
Киндик қонинг томиб, туққан ер учун
Ўлиб кетгунингча хизмат яхшироқ.

Ҳеч қачон дўстларинг қилмагин ҳайрон,
Қўлдан келса, солгин душманга қийрон,
Элу юрт бир бўлиб айлангиз сайрон,
Туғилган ер учун ҳурмат яхшироқ.

Ўзга бировларни сайлаб йўлдошинг,
Оқизмагин ўз ёрингнинг кўз ёшин,
Ёмон бўлса ҳам у умрлик сирдошинг
Вақтинча қўл берган ҳурдан яхшироқ.

Одам боласинда бўлсин ор-номус,
Ками юзта бўлсин кўз кўрган таниш,
Тасодифда қўлни қийса бир қамиш,
Шул вақт қон тўхтатган — дўстдан яхшироқ.

Эр йигитга номус керак, ор керак,
Оққўнгил, қаламқош, севар ёр керак,
Меҳмон келса, кутмоққа ҳам ҳол керак,
Сўймоққа бир эчки — молдан яхшироқ.

“Ассалом!” деб отдан тушган ул меҳмон,
Ўтирар уйингни қилиб имтиҳон,
Кўз, оёқли, тилли, чўлоқ бир инсон
Ҳунарсиз, уқувсиз қўлдан яхшироқ.

Хон қасд этиб, эл-юрт кетдилар санғиб,
Молсиз ночорларга тушди кўп солғир,¹
Қадди узун-тикка, йўғон бир аргит.²
Сони юз, сафосиз толдан яхшироқ.

Тонг-сахар уйғониб, юмушга чиқиб,
Қўлингни қавартиб, белингни букиб,
Тиззангни қақшатиб, меҳнатин чекиб,
Еган бир зоғоранг болдан яхшироқ.

Теран ақл керак сўзни тизмоққа,
Тиниқ хаёл керак барин сезмоққа,
Сув ичинда ваҳимасиз сузмоққа
Бир қайиқ юзлаган солдан яхшироқ.

Не асл сўз айтдим, ўтди аёнсиз,
Не хизматлар қилдим, кетди поёнсиз,
Мен ҳам бир жон эдим юртга зиёнсиз,
Хорлик кўрдим, ўлган ундан яхшироқ.

Бердимурод айтар, тополмай ҳақни,
Ўлиб кетар бўлди очилмай бахти.
Бердимурод — халқни, халқи — Бердақни
Ёлғизиндай кўрар жондан яхшироқ.

Булбул

Жангалга кўнган булбулнинг
Чучмуқчалик сони бўлмас.
Ҳасратинда қизил гулнинг
Сайраса, дармони бўлмас.

Пари тушиб қиёғидан,
Кўрки кетиб сиёғидан,
Тикон тирнаб оёғидан,
Қонатганда қони бўлмас.

Илон силжиб жилға-сойдан,
Пойлаб келса анов жойдан,
Чўл булбули билсин қайдан,
Чақса, унинг эми бўлмас.

Куй тошганда қирғоқ топмай,
Яйраб сайрар бир боғ топмай,
Тингламоққа қулоқ топмай,
Сайрашинда маъни бўлмас.

Қақиллашиб қора қарға,
Емтик излаб қўнар жарға,
Бойўғлидай ночор борма,
Ёрқанотнинг пари бўлмас.

Боринг иши фармон билан,
Йўқнинг иши армон билан,
Зори-гирён бўлган билан
Кўнглингнинг хумори бўлмас.

¹ Солғирт – солиқ.

² Аргит – дарахтнинг бир тури.

Тўлқинни тойдай тувлатиб,
Довул келар қуюнлатиб,
Бутани паналаб ётиб,
Чақмоқ чақса, жони бўлмас.

Тарк айлаб фоний дунёни,
Йўлга чиқса дўст-ёронинг,
Йиқилиб кўшқу айвоннинг,
Бол чайнасанг — таъми бўлмас.

Етим қолган бўта бўзлаб,
Арвона³ кўшагин⁴ излаб,
Товшан-кийик тоғин кўзлаб,
Жазирасиз ёзи бўлмас.

Кунлар ўтар армон билан,
Юкинг кетар қарвон билан,
Оти булбул бўлган билан
Тўрғайдай даврони бўлмас.

Султон бўлма ғайри элда,
Чўпон бўл туққан ерингда.
Чағалай қуш ўз кўлинда
Чарқилламай номи бўлмас.

Оқшом юлдуз оғиб ўтар,
Юрак-бағрим ёқиб ўтар,
Ғамсиз куним нақлаб ўтар,
Дардимнинг дармони бўлмас.

Бердимурод Ҳақнинг қули,
Саҳронинг сариқ булбули,
Беш кун меҳмон одам ўғлин
Армонсиз бир қуни бўлмас.

Ҳақлик йўлин бер

Барчани яратган Қодир Худойим,
Берсанг, бул банданга ҳақлик йўлин бер!
Эгри юрсам ортар менинг гунойим,
Ҳақ, қалбимга ҳақиқатнинг нурун бер!

Фалак гардишидан қилсам шикоят,
Тинглаганга ҳасратли бир ҳикоят,
Жабру жафо чеқдим мен бениҳоят,
Забонимга адолатлик ҳукмин бер!

Азал амри билан дунёга келдим,
Кабир бўлиб, яхши-ёмонни билдим,
Қайғу-алам билан бағримни тилдим,
Қутилайин, бул қайғуга эмин бер!

³ Арвона - бир ўрқачли, ёш она туя.

⁴ Кўшак - туянинг боласи.

Бой давлатин бергин, беғам яшайин,
Насиба-ризқимни мўл-мўл ошайин,
Армонсиз ўйнайин, суйиб қучайин,
Менга дунё жаннатининг хурин бер!

Дамда ўтган Мағриб-Машриқ орасин,
Буроқ бер, кунимга менинг ярасин,
Жаҳон менга ҳавас қилиб қарасин,
Ҳазрати Юсуфнинг хусни-кўркин бер!

Устидан йўл берсин денгизу дарё,
Мени тўздирмасин замону дунё,
Минг йилдан сўнг қандай бўлар, ажабо,
Бир кўрай, Луқмоннинг узоқ умрин бер!

Бўстон бер, гуллари атир уфурсин,
Орасида эл сайронлаб, йўл юрсин,
Қўлимда тош, темир мумдай эрисин,
Темирчи ҳазрати Довуд сеҳрин бер!

Дунёда тилсимлар сирин очмоққа,
Раф-раф миниб, ердан кўкка учмоққа,
Душманни ўз зиндонига босмоққа,
Ер-кўкдаги Сулаймоннинг амрин бер!

Жаҳон хазинасин олсам қўлимга,
Сарф айламоқ учун ҳақлик йўлига,
Бердимурод каби ҳақнинг қулига
Тангрим, саховатли она меҳрин бер!

Туркистон, Хоразм — масканим менинг,
Бешқалъа, Денгизнинг атрофи — элим,
Айшу ишрат орзу айлади кўнглим,
Менга ҳам давлатли инсон умрин бер!

Бердақ дер, сўзимни айтиб кетайин,
Бахт бўлмаса, кўр умрни нетайин,
Бўлмаса, дунёни хароб этайин,
Қани, менга Исрофилнинг сурин бер!

Қорақалпоқчадан
Музаффар Аҳмад таржимаси

СЎЗИН СЕВГАНИДАН АЙТАР

Гўзаллар

Қиё боқиб, қалам қошини қоқиб,
Юз минг жилва билан чиқар гўзаллар.
Юрагимга адо бўлмас ўт ёқиб,
Менинг жоним ўтга ёқар гўзаллар.

Турнадек ўтириб, сўнадек юрган,
Юз минг жилва билан қовоғин керган,
Сочларига лаълу маржон ўткарган,
Минг жилва ноз билан боқар гўзаллар.

Қора кўзи гавҳар каби жовдираб,
Камзуллари кийган сайин ялтираб,
Таққан дуру тақинчоғи шалдираб,
Сузиб қалам қошин қоқар гўзаллар.

Ҳайит, маъракада йигит йиғилса,
Куну тун бирдайн томоша бўлса,
Шул маҳал йигитлар соллона келса,
Жон ҳаприқиб, кўзин тикар гўзаллар.

Ёр — саройи даврон ўн тўрт ёшинда,
Қизлар юрса анинг тегра-тўшинда,
Зевар айтар: Ёр савдоси бошинда,
Сўзин севганидан айтар, гўзаллар.

Ҳар кимсанинг ёри бўлса

Ҳар кимсанинг ёри бўлса,
Айтмасданоқ кўнглин билса,
Сўзлар сўзи ширин бўлиб,
Ўзи қолиб, кўзи қулса.

Жонни олса жаллод кўзи,
Хушмулойим бўлса ўзи,
Сенинг сўзинг, анинг сўзи
Худдики гулдек чирмалса.

Бисёр бўлса хуш қилиғи,
Ўтдек ёнса зеҳни, ақли,
Анинг ҳусни сулувлиғи
Бамисоли санам бўлса.

Ёринг бўлса Ҳумой каби,
Кўнгли бўлса сарой каби,
Юзи ёнса нақ ой каби,
Ҳақ сунъининг ўзи бўлса.

Уйда йиғин, тўй бўлганда,
Дўсту ошно-ёр тўлганда,
Меҳмон йиғилиб келганда,
Ўздан билиб жавлон урса.

Хивали қиз

Оға, беклар бир қиз кўрдим,
Асли, ўзи хивали қиз.
Оқ юзи ойдай мунаввар,
Аъло ҳусну жамолли қиз.

Кўксинда бир жуфт анори,
Билмам, ўзи кимнинг ёри,
Бўйнинда олтин тумори
Бўлгани-чун баҳоли қиз.

Чўлпон порлаб, тонг ҳам отар,
Шуъласи оламни тутар,
Мен билмасман, кимга боқар
Қора қошли хивали қиз.

Дейсан ани тонг юлдузи,
Жонни олар қора кўзи,
Ёддан чиқмас айтган сўзи,
Лақаб анга — “хивали” қиз.

Қорақалпоқчадан таржима

Қорақалпоқ халқининг буюк шоирлари. Чапдан: Ажнийёз, Бердақ ва Кунхўжа.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРОНИ БОР

Ибройим Юсупов,
Узбекистон Қаҳрамони,
халқ шоири

Ажойиб эл Эллиққалъа

Бахши, шоирлар тилида
Ошиқларнинг достони бор.
Ҳар булбулнинг ўз элида
Сайрашар боғ-бўстони бор,
Юлдузларнинг осмони бор.

Кўҳна тарих масканисан,
Чўлқуварлар Ватанисан,
Элнинг шонли деҳқонисан,
Мардлик, меҳнат илҳоми бор,
Эллиққалъа, Бўстони бор.

Ғозлар учган Ақчақўлдан,
Қўриқ очган саҳро — чўлдан,
Юрт айлансин сендай элдан,
Йигитларнинг султони бор,
Гўзал қиз ва жувони бор.

Диёрисан тўй, сайилнинг,
Тилиндасан кўп шоирнинг
Ошиқ Аёз Ибройимнинг
Ватандошлик мақоми бор,
Мустақиллик даврони бор.

Чиндан севган кўнгил

Чиндан севган кўнгил асло айнимас,
Сен ўзингни ўзинг бекор қийнадинг.
Биздан кўра, ҳуснлироқ ҳамда ёш
Ёр топсам деб, ёт фикрни ўйладинг.

Сотқин тилинг: “Севаман!” деб, уялмай,
Ёт кулоққа шивирларди ишвакор.

Аммо тўнғич муҳаббатни қиёлмай,
Мен томонга қалбинг ундарди такрор.

Менга сўнги мактуб ёзиб, шалвираб,
Қўрқоқ кўлинг хат ташлади почтага.
Мени деган ҳалол кўнглинг, эҳ, бироқ,
Мен-ча кўриб, жой бермади бошқага.

Йигитга ҳам енгил эмас айролик.
Ишқ азоби маълум бошдан кечганга.
Ўтди талай уйқусиз тун қийналиб,
Алишлагим келмас сени ҳеч кимга.

Ёшлик ҳаёт сенга менинг жонимни
Севгининг зар ипи билан бир қилиб
Тикканлиги шундагина билинди,
Узолмадим неча марта интилиб.

Этагингда турган чўпдай қалтираб,
Қалб амрингга бўйсунди, раҳм этмадинг.
Бор гўзаллик нури ила ярқираб
Маккор кулгинг кўз ўнгимдан кетмади.

Севги беданамас, ҳурккан вақтинда
Безиб кетса уя қурган еридан.
Кўп ўқидим ҳижрон дарди хаққинда,
Сенинг макринг ўтди бироқ баридан.

Уйқу ўрнига сен жойлашдинг кўзимга,
Айблаи десам, дил ўртана бошлади.
Не чора бор, шошқалоқ қиз ўзига
Амр айласа: "Севасан!" деб бошқани.

Юрдик шуйтиб, мана, бугун дафъатан
Олдимга сен келдинг яна айланиб.
Чиндан севган кўнгил қандоқ чидаркан,
Қалайсиз, ёр, осонмикан айролик?

Мен ўч олар эдим ҳозир, мабодо
Ўзга ёрни сева олсам яхшироқ.
Ўз бахтини ким ҳам ҳайдар? Йўқ, асло!
Сен ҳам мени ҳайдаб солмадинг йироқ.

Тоза юрак тозаликни севади,
Муҳаббатни алдаганлар далли, бас.
Севганда чин севмоқ керак, сабаби —
Чиндан севган кўнгил асло айнимас.

Англамас

Тўпдан қолган қушлар қоқиб қанотин,
Нола қилса — ойдин қўллар англамас.
Гул ишқида куйган булбул фарёдин
Баҳорда очилган гуллар англамас.

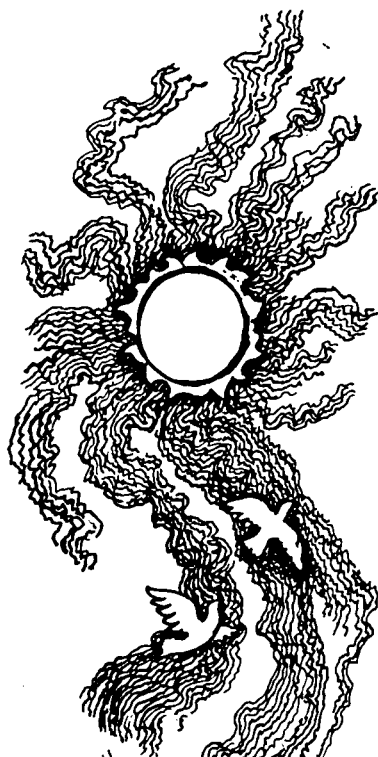
Ким айрилиқ ичра, ким айлар сайрон,
Дунёнинг ишига қоларсан ҳайрон,

Сув излаб улоқса ярадор жайрон,
Ўзи сувсаб ётган чўллар англамас.

Қасдинг борми, шунча қийнаб боримни,
Аёвсиз чертарсан қўнгил торимни,
Менинг сен деб чеккан оҳу зоримни,
Не асрор, не сирким, эллар англамас?

Гул мавсумин бўлар баҳору ёзи,
Бевақт урмагай-да хазон аёзи,
Ошиқ Аёз сенга битган баёзин
Бедард жонлар, бедард диллар англамас.

Қорақалпоқчадан таржима

Набийра Тўрешова,
Қорақалпоғистон
халқ шоираси

СЕН ҲАҚИНГДА ҚЎШИҚЛАР ЁЗДИМ

* * *

Юсуф каби ҳуснинг офтоб,
Кўрганларни лол этади.
Чидаб бўлмас, жон жингиртоб,
Изларинг зор-зор этади.

Қошларингни камон этиб,
Кўзингдан ўқ отдинг бизга.
Ҳолимизни ёмон этиб,
Тил келмайин қолди сўзга.

Юрак чиқиб хонасидан
Юрагингга тушмоқчими?
Сезимларнинг талошидан
Сабрларим ичмоқчими?

Кўрмайин деб бекиндим-да,
Ҳузурингдан кетдим. Кездим.
Қалбга кулоқ солган дамда
Сендан кетолмасман. Сездим.

* * *

Сен ҳақингда қўшиқлар ёздим,
Бироқ, энди кўргим келмайди.
Сўнгсиз ўйлар қийнади. Оздим.
Сен томонга боргим келмайди.

Тушунмайман бундай такбирга,
Қалбни бекор қийнаб, эзаман.
Ён бермайман сира тақдирга,
Сева туриб, сендан безаман.

* * *

Кўздан йироқ, кўнгилдан йироқ,
Кўзларимдан буткул кет энди.
Бу — Тангридан мен учун синоқ,
Айрилиқда ёниб ўт энди.

Мен йўлимни йироқ соламан,
Дийдоримдан сени айириб,
Ўзим куйиб, ўзим ёнаман,
Муҳаббатни йўлдан қайириб.

Кўрмайин ҳам, куймай ҳам энди,
Бу жонимга чирмашди қайғу.
Сўнги дамда қўшилар балки
Икки дилни ўртаган туйғу.

* * *

Сен — менга тақдирнинг жазоси,
Мени чин суйганни суймадим.
Сен — менга муҳаббат қазоси,
Мени деб куйдинг сен. Куймадим.

Ёндирдим армонни, хатларни,
Қайрилиб кўзимга илмадим.
Йўлимда шул инсон турганин
Кўрсам ҳам кўз юмдим. Кўрмадим.

Шунда ҳам воз кечиб, ўгрилиб
Кетмади, изимдан қолмади.
Севди у юракдан берилиб,
Қай дардга бошини солмади.

Бугун-чи, қилган ҳар ишимнинг
Қайтимин кўрдим мен ўзингдан.
Ашқларин оқиздинг кўзимнинг,
Қийнадинг, зор қилдинг изингдан.

Қорақалпоқчадан таржима

ЭҲТИРОМ

Абдулла Орипов,
Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири

Қорақалпоғим

Мен ўзбек, сен эса қорақалпоқсан,
Турклар дунёсида сен ҳам урвоқсан,
Ғар мен тупроқ бўлсам, сен ҳам тупроқсан,
Ўзбекка азалий қариндош, иним.

Орол бўйларида топгандинг ором,
Шоли, балиқ эди сенга ризқу ком,
Наҳот энди йўқдир тўлғизилган жом,
Наҳот қолдинг ёлғиз, кўзда ёш, иним.

Мана — бу Ибройим, Тулепберган бу,
Қорақалпоқ бахтин тилаб юрган бу,
Яратгандан ҳаққин сўраб турган бу,
Илоё бошгинанг бўлсин тош, иним.

Сени қўллаб турар улуғ мамлакат,
Юртбоши яхшилик тилайди фақат,
Ниятинг ҳамиша бўлсин ижобат,
Ҳам йўлдош, ҳам қўлдош, ҳам сирдош иним.

Умидвор яшаймиз дорил замонда,
Биримиз Нукусда ёки Қўқонда,
Умуман айтганда Ўзбекистонда,
Сенга бўлажакмиз кўзу қош, иним.

Сирожиддин Саййид,
Ўзбекистон халқ шоири

Ватан

Ерда ҳам тил бордир,
Тунлар қовушиб,
Дилга айланадир яхлит жон ва тан.
Элликқалъалардан келса товушинг,
Товушларинг келса Тупроққалъадан.

Тупроққалъалардан келар товушинг,
Товушларинг келар Элликқалъадан.
Мен ҳам бир кўрғондай кетгум қоришиб
Улуғ кўрғонлардан яралган Ватан.

Элликқалъа

Ҳар қарич ерида боболар хоки,
Тиз чўксанг сўкилар кўнгилнинг чоки,
Кўзимнинг қораси, кўзимнинг оқи,
Тупроғин туз дема, тиллодан сара,
Бу Элликқалъадир, бу Элликқалъа.

Ҳар битта қалъаси ҳикмат меҳроби,
Унда порлаб ётар руҳлар офтоби,
Ватанга муҳаббат битган китоби,
Сен фақат кўнгилнинг кўзиман қара,
Бу Элликқалъадир, бу Элликқалъа.

Бу не хароба деб қилмагин таъна,
Бу Тупроққалъадир, бу Аёз қалъа,
Қирққиз қалъасига жонинг қил пана,
Ҳам яна зулфини сен нурда тара,
Бу Элликқалъадир, бу Элликқалъа.

Таърифи минг дoston сатрига сиғмас,
Насими баҳорнинг атрига сиғмас,
Амуни кўрмаган мени ҳеч уқмас,
Шунчаки мақтовдан баланд минг карра,
Бу Элликқалъадир, бу Элликқалъа.

Шимол шамолида Бўстон яратган,
Демангиз жаннатни осон яратган,
Аслида, бу халқни армон яратган,
Қўлингдан келса гар кунига яра,
Бу Элликқалъадир, бу Элликқалъа.

Отажон ҳофизи шонини тиккан,
Муҳаммад Юсуф ҳам жонини тиккан,
Меҳмониға тузу нонини тутган,
Улуғ қорақалпоқ кўзиман қара,
Бу Элликқалъадир, бу Элликқалъа.

ДИЛЛАРДАН-ДИЛЛАРГА

*Собир Камолов, марҳум Чаръсау Абдиров каби
йирик олимлар Ўзбекистон илмининг ривожига
жуда улкан ҳисса қўиди.*

Ислом КАРИМОВ

ЮЛДУЗЛИ ТАҚДИР

Академик Собир Камолов билан суҳбат

— Ҳурматли Собир Камолович, XX асрда Қорақалпоғистонда барпо бўлган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ўзгаришлар натижасида танилган улуг инсонлар рўйхатини тузишга ёрдам қилсангиз. Сизнингча, бу рўйхат қай тартибда, кимлардан иборат бўлмоғи керак?

— Менимча, XX асрдан бошлаб, бугунги мустақиллик давримизгача Қорақалпоғистон иқтисодиёти ва маданиятини ривожлантириш учун жон-танини аямасдан хизмат қилган арбоблар қаторига Оллоёр Дўсназаров, Абиў Қудабоев, Кўптилеу Нурмуҳамедов, Қосим Аvezов, Пиржон Сейтов, Қаллибек Камалов, Ережеп Айтмуродовларни киритиш мумкин. Шу билан бирга, биз турли даврларда Қорақалпоғистонга раҳбарлик қилган қардош халқларнинг вакиллари — Собир Камолов, Орзи Маҳмудов, Носир Маҳмудов, Какимбек Салиқовларнинг ҳам номларини унутмаслигимиз керак. Умуман олганда, элни бошқариш осон иш эмас. Шунинг учун ҳам ҳар бир раҳбарнинг умумий ишга қўшган улуши, шунга кўра, ҳар бирининг ўзига яраша ўрни бўлади. Кейинги раҳбарларимиз ҳақида ҳам ҳали ёзилади, улар ўзларининг муносиб баҳоларини олаверади.

Ана энди, иқтисодиёт ва маданиятнинг барча соҳалари бўйича қаҳрамонларча меҳнат қилган вакилларимиз рўйхатини ишлаб чиқиш учун узоқ вақт ва илмий марказ билан жамоатчилик фикридан келиб чиқиб хулоса қилиш керак. Агарда Қорақалпоғистон энциклопедияси ёзиладиган бўлса — бу масала ҳал бўлади.

— 1924 йилда автоном область тўзилганига қадар қайси асрларда халқ битта марказдан бошқарилган, ёрлиқ ва фармонларга битта жойда муҳр босилиб, ўз-ўзича бир давлат бўлиб турган даврларни белгилаб берсангиз?

— 1924 йилда автоном область тузилиши билан қорақалпоқ давлатчилиги (давлати) қайтадан тикланди. Нима сабабдан давлатчилик янгидан пайдо бўлди демасдан, қайтадан тикланиб деяпмиз? Сабаби, қадимги замонларда ҳам давлатчилигимиз бўлган. Тарихий маълумотларга қараганда, X асрда катта уруғ хони бўлган ва кичкина уруғларни бўйсундирган. Халқ сифатида шаклланиш даврида, яъни XI-XII асрларда давлати анча ривожланган, марказий шаҳри Кердер деб аталган. XIII асрда Чингизхон босқини натижасида Амударёнинг куйи этакларида яшаётган аҳолининг кўпчилиги Волга бўйларига кўчиб кетади ва мавжуд давлат қулайди.

XV асрнинг охирида давлатчилик қайтадан тикланди. XVI асрнинг бошида аҳоли Сирдарё бўйларига кўчиб келиб, кичик юз хони Таваккалхон давлати таркибида алоҳида эл бўлиб яшайди. Хон сайлашади. Бу хонлик XVIII асрнинг биринчи чорагида иқтисодий томондан юксалган мамлакатга айланади. Россия ва Ўрта Осиё халқлари билан тигиз савдо алоқалари ўрнатилади. 1722 йили хукмдор Ишмуҳаммад Петербургга минг туялик савдо қарвони жўнатади. 1723 йили жунғорлар ва 1743 йили қозоқларнинг хони Абулхайр чопқинларидан кейин ота-боболаримиз ерлари бўлган Жангадарё соҳилларида, Амударёнинг пастки этакларида жойлашиб, қўнғиротли ўзбеклар билан бирга Орол давлатини тузади. Уни 1810 йили Хива хони Муҳаммад Раҳим қулатади. 1855 йили мустақил хонлик тикланади ва уни Зорлиқ деган хон идора қилади. Бироқ 1856 йилнинг ёзида Эрназар

Олакўз бошқарган озодлик кўзғолони бостирилгач, бу хонлик ҳам қулайди. 1859 йили ўзини-ўзи бошқариш тартиби ўрнатилади. Бу ҳам давлатчилик сифатларига эга бўлади. Аммо 1873 йили Хива хонлиги Россия подшоҳлиги томонидан олинганидан кейин бу тузум ҳам йўқ қилинади. Қисқаси, давлатчилик гоҳ қулаб, гоҳ тикланиб келган. Шунинг учун, 1924 йил қорақалпоқ давлатининг тикланиш йили деб атаймиз.

— Собиқ шўро даври манбаларида “Подшо Россияси вақтида ва ундан илгари қорақалпоқ халқининг фақитгина 0,02 фоизи саводли эди” деган хабар учрайди. А.Пахратдинов, И.Курбонбоев ва бошқа олимларимиз газеталарда эълон қилган сўнги мақолаларида ёзма адабиётимиз Х-ХII асрларда бошланган, деган маълумотлар айтишди. Сизнинг шу ҳақдаги фикрингизни билмоқчи эдим.

— Шўро тарихчилари билдирган кўпгина фикрлар тўхматдан иборат бўлганини энди яхши биламиз. Кузатувлар туфайли топилган маълумотлар октябрь тўнтаришигача саводли одамлар қорақалпоқлар ичида 10-15 фоиз бўлганлигини исботлайди.

“Қорақалпоқларда ёзма адабиёт Х-ХII асрда бошланган” деган фикрга кўшилса бўлади. Сабаби, Х асрда Хоразмда Маъмур академияси пайдо бўлиб, илм-фан ривожланган экан, қорақалпоқлар ҳам унинг ютуқларини ўзлаштиргани шубҳасиздир.

— Халқ тарихи, умимий тарихнинг ўзгаравермаслиги иложи борми? Узингизга маълум, Миср фиръавни Рамсес II, Хитой императори Цинь Шинхундилар “тарих ва бошқа ўзгаришлар мenden бошланиши керак” деганга ўхшаш сиёсат юритганлар. Собиқ шўро даврида тарих қайта-қайта ўзгаравериб, одамларнинг ихлоси қайтиб қолган эди...

— Аслида, тарих ҳеч қачон ўзгармайди, унинг таянчлари бўлган саналар умуман ўзгармайди, айрим шароитларда улар аниқлаштириб олинishi мумкин. Ўзгаришлар — ҳар бир давлатнинг юритаётган сиёсатига боғлиқ. Масалан, бир давлат тоталитар давлатдан демократик давлат тузумига ўтса, албатта тарихга тоталитар замон камчиликлари ёзилади.

— 1991 йили мен “Эркин Қорақалпоғистон” газетасининг бош муҳаррири бўлиб ишлаётган пайтимда ёши улуғ одамлар — илмда, адабиётда ўрни бор кишилар изма-из келиб: “Сен нега Оллоёр Дўсназаровни газетангда мақтаб чиқаверасан? У бор-йўғи вилоят кўмитаси (обком)нинг ташкилий бўлим бошлиғи эди, бошқа нима-ям хизмат қилибди?” деб, дағдаға қилиб кетишди. Буларга нима дейиш мумкин?

— Ўша инсонлар Оллоёр Дўсназаров ҳақидаги китоб ва мақолаларни яхшилаб ўқимаган бўлсалар керак. Ўқишганда, сизга бундай дейишмасди. Оллоёр хизматларидан бири — Қорақалпоқ Автоном областини тузишда жонини аямасдан қилган хизматларини ёдга туширайлик. 1924 йилнинг сентябрь ойи бошларида Оллоёр Дўсназаров рафиқаси билан Тошкент шаҳрига даволаниш учун боради ва РКП (б)нинг Урта Осиё бюросида миллий чегараланиш масаласи муҳокама қилинаётганини эшитади. Ўзбекистон ва Туркменистонга ҳудудий республика, Тожикистон ва Қирғизистонга — автоном область мақомини бериш масаласи кўтарилиб, қорақалпоқларни ҳеч ким эсламаганидан ранжиган. Бир амаллаб мажлисга кирган-да, қорақалпоқлар ҳам автономияга муносиб эканлигини ўртага ташлаган. Бу билан кифояланмай, Тошкент яқинида яшайдиган оғаларини йиғиб, Ўрта Осиё бюроси жойлашган бино олдида митинг уюштиради, митингда сўзга чиқиб, мақсадини очиқ-ойдин айтади. Шундай йиғинни ҳар куни ташкил қилиб турган, бунинг устига, Тошкент шаҳрида қаерда митинг бўлса, ўша ерга бориб, талабини айтаверган. Охири Урта Осиё бюроси Тўрткўлга — Амударё областининг бошчиларига телеграмма юборади. Тезда Ўрта Осиё бюросининг Амударё бўлими партия ташкилотидан рад жавоби олинади. Хабарномани Оллоёрга кўрсатишади. Барибир Оллоёр тинчиб қолмайди. У ниятини Тўрткўлга — Ибройим Бекимбетовга етказди. Натижада орадан кўп ўтмай Ўрта Осиё бюросига Амударё область партия комитетидан “Қорақалпоқ автономияси тузилиши лозим, шу масала бўйича Оллоёр Дўсназаровни вакил қилиб белгиладик” мазмунида телеграмма келади. Ана шундан кейин Оллоёр кучга миниб, Ўрта Осиё бюросининг маъқулловчи қарорини чиқаришга эришади. 1924 йилнинг сентябрь ойдан 1927 йил октябригача Оренбург, Москва шаҳарларига бориб, олий раҳбарият органлари қарорини олиб келади. 1925 йили қонун кучга киради — қорақалпоқ давлатчилиги қайта туғилади. Бу тарихий воқеа бошида Оллоёр Дўсназаров турганди. Бу ҳақиқий қаҳрамонона хизмат эмасми?!

— Қорақалпоқ атамаси “қора қалпоқ”ми ёки “катта қалпоқ” маъносини беради-ми? Бу борада даҳанаки “жанг” тобора қизиби бораётир. Сиз қандай фикрдасиз?

— Менимча бу атама XI-XIII асрларда пайдо бўлган. Умуман, бу борада қорақалпоқ сўзининг кўп йиллардан бери тортишуви тўхтаган эмас. Баъзи тарихчилар хулосасича,

дастлаб бу халқни қорағулпоқ деб атаганлар, сабаби улар ғулпоқ (ҳайдар, кокил) қўйиб юришган. Қора деганиям ҳайдарнинг бир туридир. Баъзилар “қора” сўзи бошқа маънода айтилган, яъни “улкан”, “улуғ”, “кучли”, “қўп” маъноларини билдиради дейишади. Бундай фикрлар ёзилиб келмоқда, келгусида ҳам ёзилаверади. Бунинг зиёни йўқ. Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди. Сабаби, мазкур атама неча асрлар давомида қорақалпоқ халқиники бўлиб ер юзига тарқалган.

— Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли шоиримиз Абдулла Орипов Бердақ бобомизнинг 175 йиллик юбилейида сўзлаган нутқида: “Қорақалпоқлар ярим кўчманчи халқ эмас. Кердердан ва бошқа жойлардан қазиб олинган буюмларга жиддийроқ тикилиб қаранг. Сизлар ўтроқ халқсизлар”, — деган эди. Бунга сизнинг муносабатингизни билгимиз келади.

— Атоқли шоиримиз тўғри айтган, қорақалпоқлар азалдан ўтроқ халқ ҳисобланади. Археологларимиз Кердердан, умуман, Қорақалпоғистоннинг турли бурчагидан топган қадимий буюмларини ҳар томонлама, илғор тажриба ва усуллар асосида ўрганиб, бу масала бўйича бениҳоя муҳим хулосалар чиқардилар, халқнинг, эл-юртнинг тарихига аниқликлар киритдилар. Кўҳна маданият, урф-одатлар хусусида суйловчи қимматбаҳо бойликлар Нукус музейида сақланаётир.

— Тарихчи Собир Камолов тарихимизни ўрганиш, илм-фанимизни ривожлантиришга қўшган улуш нималардан иборат деб ўйлайсиз?

— Киши меҳнатини ўзи баҳолаши — жуда қийин. Шунинг учун бу саволга устозим — профессор, тарих фанлари доктори Т.А.Жданконинг 80 йиллик юбилейим муносабати билан ёзган қўтлов мактубидан парча ўқиб берайин: “Сиз ўз изланиш ва бошқа тарихий мавзулардаги тадқиқотларингиз хулосалари асосида қорақалпоқ ва рус тилларида кўпгина мақолалар, брошюралар, китоблар ёздингиз. Илмий аҳамияти жуда юқори даражадаги бўлар материаллар жамғармасини туздингиз. Шулар базасида “Қорақалпоқлар XVIII-XIX асрларда (Россия ва Ўрта Осиё хонликлари билан ўзаро алоқалар)” деган янги ва улкан асарингиз дунёга келди. Бу монография 1969 йили Тошкентда босилиб чиқди ва жуда катта илмий меҳнат самарасидир: сўнги икки ўн йиллик давомида тўпланган тарихий материаллар мажмуини ўргандингиз, этнографик, архив, оғзаки ижодга оид маълумотларни йиғдингиз ва хулосаладингиз. Бу ютуқ фақат қорақалпоқ халқининг тарихини эмас, шу билан бирга, Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар тарихини ҳам ўрганишга қўшилган улушдир”. Москвалик атоқли олим, тарих фанлари доктори, профессор Наталья Геннадиевна Аполлова “Қорақалпоқлар XVIII-XIX асрларда” деган китобим ҳақида 1969 йили “бундай монографияни яратган С.Камоловдай тарихчиси бор халқ — бахтли халқ” деб ёзган эди.

Мустақиллик йиллари босилган “Қорақалпоқларнинг халқ бўлиб шаклланиши ва унинг давлатчилиги тарихидан” китобим (Нукус, 2001) Бердақ номидаги давлат мукофотиغا муяссар бўлди.

— Сиз атоқли шоир ва муаррихлар — Мунис ва Огаҳийнинг тарих дафтарлари орқали Эрназар Олакўзнинг туғилганидан то ўлган кунигача аниқлаб ёздингиз. Ўша “дафтар”ларга тўла ишонаверса бўлармикан?

— Мунис ва Огаҳий фақат шоир эмас, атоқли тарихнавислар ҳам. Улар ёзиб қолдирган Хоразм тарихига доир асарлар фанда юксак баҳоланади. Бироқ, улар сарой муаррихлари бўлганлиги сабабли, хонга ёқмаган одамлар ҳақида ҳаққониятни ёза олмаганлар. Масалан, 1855-1856 йилларда Хива хонлигига қарши қўзғолон кўтарганларни ақлсиз, ёқимсиз одамлар деб, қўзғолонга хиёнат қилганларни эса ақлли одамлар деб таърифлашган. Шунинг учун, шарт-шароитдан келиб чиқиб, улар мероси танқидий нуқтаи назар билан ўрганилиши керак.

— XVII асрда яшаб ўтган буюк сўз санъаткори Жиян жиров элимизда маълум ва машҳур. “Қирқ қиз” дoston — эпоси шу ижодкор томонидан ёзилгани эҳтимол қилинади. Лекин у ҳанузгача муаллиф сифатида тан олинган эмас. Агар тахмин исботини топса Жиян жиров ҳам Ҳомер қаторида жаҳон адабиёти рўйхатидан муносиб ўрин эгаллаган бўлармиди?

— XX асрнинг 50-60 йилларида “Қирқ қиз” дostonининг муаллифи — Жиян жиров деган фикр матбуотда учраб юрди. Бу фикрни биринчи бўлиб айтган Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси, филология фанлари доктори И.Т.Сағитов эди. Исмоил Сағитов “Қирқ қиз” дostonини Жиян жировнинг “Тўзғиган эл” поэмаси билан қиёслаб, иккови орасида поэтик ўхшашликлар топган ва ҳалигидай хулосага келган эди.

Мен ўзим ҳам шу фикрда эдим. 1956 йили ёзда илмий экспедицияда юрган пайтимизда, Қозоқдарёда, ёши 90 дан ошган қария билан учрашган эдим. Миллати қозоқ

экан. Суҳбат пайтида у менга отаси Жиян жиров билан дўст бўлганлигини ва жиров “Гулойим” деган дoston ёзганини айтиб берди. Бу дoston ҳозир “Қирқ қиз” деб аталади. Жиян жиров дoston яратганда, энг аввало, овулдаги мўйсафидларга айтиб берар экан, агар улар маъқулласа, бошқа овулларга бориб, тўйларга чиқиб куйлар экан. “Гулойим”ни шундай йўллар билан айтиб катта дoston қилиб юборган. “Қирқ қиз”ни куйлаб ўтган Қурбонбой жиров ҳам “бу дoston Жиян жировдан қолган мерос” деб кўшиб ўтади. Мана шу маълумотларга асосланиб ва И.Т.Сағитов фикрини тасдиқлаб, 1958 йилда нашр қилинган “Завоевание каракалпаков хивинскими ханами в XVIII веке” деган китобимда “Қирқ қиз” воқеалари XVIII асргача халқ оғзида ривоят тарзда айтиб келинган, уни Жиян жиров кейинчалик дostonга айлантириб куйлаган, деб ёзганман. Кейинча бир журналлист “Советская Каракалпакия” газетасида “Қирқ қиз” находит своего автора (“Қирқ қиз” муаллифи топилди”) деган мақола эълон қилиб юборган. Шу-шу бўлиб баъзи адабиётчилар изимга тушди. Улар мени ўртага олиб: “Бу мулоҳазаларинг хато! “Қирқ қиз” Жиян жировга тегишли эмас. Бу асар — қадимий дoston. С.П.Толстов ҳам шу фикрда. У “Қирқ қиз” дostonининг асосий қаҳрамонлари — амазонкалар (суворий қизлар) дея ёзиб қолдирган”, — дейишиб, мени роса турткилашди. И.Т.Сағитовдан бошқа фақат биргина адабиётчи — у ҳам бўлса академик М.К.Нурмухаммедов “Жиян жировнинг “Қирқ қиз” дostonига алоқаси бор” деган бизларникига яқин фикрни илгари сурди. Бизда, юқорида келтирилганидан ташқари, бошқа яна бир қанча далилларимиз ҳам бор эди. “Қирқ қиз” қадимий ёдгорлик бўлса, нима сабабдан “Алпомиш”, “Қўблан” ва бошқа дostonлар каби ўзбек, қозок, татар халқлари орасида тарқалмаган. Қорақалпоқлар азал-азалдан кўшилари билан бирга бўлган-ку. Демак, дoston кейинги даврда — яъни, қорақалпоқлар Жангадарё билан Амударё оралиғида мустақил давлат тузиб яшаган даврда туғилган. Бу мuddат XVIII асрга тўғри келади.

Иккинчи далил. Дoston воқеалари икки катта даврни ўз ичига олади, бири — қадимги замон тарихини кўрсатувчи қаҳрамон қизлар ва уларнинг раҳбари Гулойимнинг уруш ҳаракатлари. Иккинчи давр — XVIII асрнинг биринчи ярми, 1723 йилги жўнғарлар билан бўлган уруш, яна бири — 1740 йил Эрон шоҳи Нодирнинг Хива хонлиғига босиб келиши. Демак, дostonнинг дастлабки қадимий замонга тегишли бўлган қисми халқ хотирасида ривоят тарзида айтилиб юрган ва сюжетга кирган. XVIII асрда жўнғорлар ва Нодиршоҳга доир воқеаларни Жиян жиров ўз кўзи билан кўрган ва ўз қулоғи билан эшитган. Учинчи далил: XVIII аср — қорақалпоқлар учун мустақилликни сақлаб қолишда энг қийин давр бўлди. Халқни сиртқи ёвларга қарши тўплаш учун руҳлантирувчи дoston керак эди. Бундай дostonни XVIII асрда фақат битта истеъдод соҳиби — Жиян жировгина ёзиши мумкин эди. Аниқроғи, муайян дostonни дастлаб бир одам яратади, бир одам куйлайди, кейинги куйловчилар уни тўлдиришлари мумкин. Биз мана шу мулоҳазаларимизни профессор С.П.Толстовга айтганимизда, у: “Булар “Қирқ қиз” сўнги даврларда дoston сифатида шаклланганлиғига тўлиқ далил бўла олади”, деган эди. Бироқ, негадир 1997 йил “Қирқ қиз” дostonига бағишлаб Нукусда ўтказилган халқаро конференцияда бу далилларга эътибор қилинмади. Худди аввалгидай, дoston қадимги замонларда — қорақалпоқлар халқ сифатида шаклланган даврларда яратилган, деган фикр устун бўлиб чиқди. Мен эса ўз фикримдан ҳали ҳам қайтганим йўқ...

— Сергей Есениннинг бир гапи бор: “Шовқин қилиб туриш керак, йўқса, бора-бора унутиласан!” Академик Собир Камоловга жамоатчилик эътибори сусайиб қолгани йўқми? Ўзингизда шундай туйғулар пайдо бўлиб турадими?

— Академик Собир Камоловга жамоатчилик эътибори сусайган эмас. 1996 йили пенсияга чиққангидан кейин ҳам илм билан шуғулланишим учун Фанлар академиямиз бўлимида барча шароитлар яратиб берилди. Аввалги раҳбаримиз марҳум академик Турсунбой Эшжонов алоҳида ғамхўрликлар кўрсатди. 2004 йил 20 августда таваллудимнинг 80 йиллиғига бағишлаб катта илмий-назарий конференция ўтказилди.

Ҳозирги раҳбаримиз Нағмат Қаллиевич Ойимбетов ҳам менга яратилган ижодий муҳит билан мунтазам қизиқиб туради. Шу туфайли бўлса керак, дам олишга чиққан йилларимда ижодимда янги парвозлар бўлди: Бир нечта илмий асарим ва дарслик китобларим нашр этилди. Сўнги ўн йил ичида мен раҳбарлик қилаётган илмий кенгашда 50 га яқин ёш тарихчи номзодлик диссертацияларини ёқлади. Умуман, мен ўзим бевосита илмий раҳбар сифатида 24 нафар тарих фани номзодини тарбиялаган бўлсам, шулардан 17 нафари мустақиллик даврига тўғри келади. 2003 йили “Эл-юрт хурмати” ордени билан тақдирланишим ҳаётимдаги энг қувончли воқеалардан биридир.

— Бизда ҳақиқий академик, фундаментал илмий изланишлар қачон бошланган?

— 2009 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қорақалпоғистон бўлими ташкил қилинганига 50 йил тўлади. Демак, республикамизда ҳақиқий академик илм ярим аср бўсағасида турибди.

Шу йиллар ичида бўлимимиз олимлари анчагина фундаментал илмий ишларни тадқиқ қилдилар. Шулар натижасида бир қанча олимларимизнинг номлари ҳозирги кунда жаҳон илмий доираларида тилга тушаётир.

— Тарихимизни тадқиқ қилувчи, фанимиз келажаги саналадиган соҳа бўйича кадрлар тайёрлашнинг бориши қалай? Изингиздан келаётган шогирдларингиздан кўнглингиз тўқми?

— Республикамизда тарих илми равнақ поғонасида. Юзга яқин тарихчи самарали тадқиқотлар олиб боришмоқда, ўнга яқин доктор барқарор тарзда кадр тайёрлаш ишлари билан шуғулланмоқда. Ҳозир ўзимнинг саккиз нафар шогирдим докторлик диссертацияси ёзаётир. Шулардан бири Анқара университетидаги докторантим Солиҳ Йелмес яқинда қорақалпоқ тарихи бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. Докторантларимнинг бир афзал томони — ҳаммаси чет (инглиз, немис, араб) тилларини яхши билади. Хориж (Америка, Германия, Франция ва бошқа давлатлар) олимлари билан алоқалари яхши. Тошкентдаги атоқли академикларнинг бири менга: “Сиздай устоз қўли ҳамиша баланд”, деган эди. Чиндан ҳам изимдан келаётган шогирдларимдан жуда кўнглим тўқ.

***

Кўриб турганингиздай, суҳбатимиз очиқ-ойдин ўтди. Аллома ўта зиёли инсон сифатида, барча саволларимга вазминлик билан тўлақонли, аниқ-равшан жавоблар берди. Бу фазилати машаққатли илмий-тадқиқотлар ўтказган, бошқарув ва дипломатия мактабини ярата олган инсон эканлигидан дарак берарди. Академик Турсунбой Бойжонович Эшжонов (жойи жаннатда бўлсин) Собир Камолов ҳақида ёзган бир мақоласида шундай фикр билдирганди: “У вақтининг кўп қисмини маъмурий ишларга сарфлади. Беш йил пединститут ректори, ўттиз беш йил Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қорақалпоғистон бўлими раҳбари бўлди. Унинг ташаббуси билан янгидан табиий фанларнинг комплекс институти, ҳисоблаш маркази, биоэкология, тарих, археология ва этнография институтлари ташкил топди”. Собир Камолов бошчилигида олимларимиз Орол денгизининг “Диагностика ҳужжатлари”ни тайёрладилар. Бу ҳужжатлар 1992 йили БМТнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича эксперт лойиҳаси сифатида эътироф этилди. Собир Камолов 1994 йили Орол денгизи фожиасига бағишлаб ўтказилган халқаро семинарда катта баёнот билан маъруза қилди. 1996 йилда фахрли нафақага чиққанидан кейин эса ЮНЕСКО раҳбарияти уни Жанубий Оролбўйи масалалари бўйича илмий-тадқиқот ишлари координатори этиб белгилади.

Ўзбекистон Қаҳрамони, севимли шоиримиз Ибройим Юсупов иккинчи жаҳон урушидан кейин дастлабки меҳнат йўлини Собир Камолов ректорлик қилган пединститутдан бошлаган эди. Ўшандан бери маданиятимизнинг бу икки йирик сиймоси ижод майдонида бирга қалам табратиб келмоқда. Биз суҳбатимизни алломанинг маънавий дўсти Ибройим оға Юсупов сўзлари билан якунламоқчимиз: “Қийин кечган ёшлик... иккинчи жаҳон урушининг жангчиси... оғир яраланиб элга қайтиб келиб, олий билим олиш, кўз мойини эмган тарих илмини ўрганиш, кўп йиллар фан оламини бошқариш, академиклик — бундай бахтли тақдир ҳаётда камдан-кам инсонларга насиб этади”.

Суҳбатдош
Шарап УСНАТДИНОВ,
Қорақалпоғистонда хизмат
кўрсатган журналист

ГУЛ КЎП, ЧАМАН КЎП

МАРДЛИК МУҚАДДАС ЖОЙДА КЎКАРГАН

Жиянбой Избосканов

Толлар, толлар

Хаёлий сулувдай яланғоч толлар
Қиш қорга кўмибди ён-ёгингизни.
Энди, аввалгидай эрка шамоллар
Шивирлата олмас япрогингизни.

Энди, қиров-қаҳри чиқиб аёзнинг,
Қаровсиз қолгандай турасиз нолон.
Лаззатбахш сурати ул ажиб ёзнинг
Тушингизга кириб туради ҳар он.

Энди, оҳ, кун бўйи қорли бўронлар
Эрксиз оғушида сақлаб туради.
Ҳайҳот, ялт-юлт қилиб сўнмас армонлар
Сизнинг томирларда порлаб туради.

Биламан, орзунинг келади гали,
Ҳушёр турибсизлар, демак, борсизлар.
Узоқмас баҳорнинг ташрифи, ҳали
Нурли қучоқларда уйғонарсизлар...

Гулистон Шомуротова

Кел, азизим

Кел, азизим, эй кўзи офат,
Олов солди кўнглимга ишқинг.
Кўнглим топсанг берай зиёфат,
Юрагимда сўнмасин учқун.

Сев, азизим, чиндан севгин, чин,
Қучоғингда порлаб ёнайин.
Рози бўлиб бу ҳаётдан мен
Муҳаббатда ўздан тонайин.

Навбахорий гуллардай бўлиб
Қулф ураин, чечак отайин.
Пок ишқингга юрагим тўлиб,
Бул ҳаётнинг болин тотайин.

Сенинг ишқинг нур бўлиб, жоним,
Кўнгилларга шуъласин тўксин.
Муҳаббатинг, меҳринг, иймонинг
Томирларда қон бўлиб оқсин.

Соғинбой Иброҳимов

Одамнинг қўли

Одамнинг қўли
доимо баландда бўлавермайди,
бўлмас ишлар бўлиб туради баъзан.

Назаринг пастга қадалади ўшанда,
ишинг тескарисига айланиб кетар.
Бир одамнинг бошида
баъзан минг бир ғавго
бўлиб ўтади,
ҳаётинг ҳаётга
ўхшамай қолар...

Халилла Давлатназаров

Сиздан мерос бўлиб...

Биродар, мурожаат айлайин сизга,
Қалбизда ўт борми ургудай юзга,
Авлодлар шод, ризо боққудай бизга
Сиздан мерос бўлиб яхшилик қолсин.

Туйғунинг юксаги — халқона сезим.
Аъло фазилатдир — сабр ила тўзим,
Кўрсин хайрли ишнинг бақосин кўзим,
Сиздан мерос бўлиб яхшилик қолсин.

Қанча метин бўлса ёки тошга хос
Чақилар-ку бир кун мустаҳкам олмос,
Кўз-кўз қилган гулнинг чиройи қолмас,
Сиздан мерос бўлиб яхшилик қолсин.

Умр — инсон учун озгина муҳлат,
Ҳар ким хуш айтади етганда муддат,
Бировдан сўз қолар, бировдан давлат,
Сиздан мерос бўлиб яхшилик қолсин.

Не неъматлар унар покиза ердан,
Мардлик ҳам муқаддас жойда кўкарган,
Одам бўлиб яшанг Худойим берган,
Сиздан мерос бўлиб яхшилик қолсин.

Давр истагайдир марду майдонни,
Фидо айланг халққа тан ила жонни,
Келажакка бутун беринг Ватанни,
Сиздан мерос бўлиб яхшилик қолсин.

Кенгесбой Керимов

Муҳаббат

Ғойибона бир нигоҳ тушиб
Учқун чикди қиз юрагидан.
Ўн саккиздан ўтганди ошиб,
Ақлу ҳуши лол бўлди чиндан.

Шундан бери сулув паришон,
Ҳаёллари тополмагай тинч.
Ўт ёнади кўксида ҳар он
Ҳам қийнайди тотли бир соғинч.

Кундуз хушёр бўлмайди юриб,
Тунлар тушга киради ёри.
Деразадан сирғалиб кириб
Уйғонади ойнинг нурлари.

Жўлдосбой Тожиддинов

Фарз

Бугун меҳмонман, мен,
меҳмонман далам,
Сенинг кўркинг менга илҳом бағишлар.
Узоқ кетиб юрди бир содиқ боланг,
Сен унинг қалбига солдинг нақшлар.

Меҳмонман,
тўғрисин айтмоғлигим шарт,
Бағрингда кўлларим терлар тўкмади.
Манглай силайсанми ё шапалоқ торт,
Сени ташлаб кетмоқ — менга дардмиди?

Келиб фарз саломим сийрак бераман,
Бироқ кенглигингни асрадим дилда.
Ҳар келганда, дим соғиниб келаман,
Кузатиб тураман анов манзилда.

Қувона-қувона қайтаман, раҳмат,
Мени ётсирамай, таниганингга.
Ёнингга сирғалиб ел эсар бир пайт
Шунчалар ёқимли жону танингга.

**Қорақалпоқчадан
Музаффар Аҳмад таржималари**

Ҳалиги боғларнинг

Ҳалиги боғларнинг гуллари ўзга,
Ҳалиги боғларда ўзга олулар.
Шиғил-шиғил узум, анорлар уз деб,
Сочларин тарқатиб гўё ялинар.

Мен яшил боғларнинг гулин терганман,
Янги анор таъмин татиб кўрганман.
Янги олча ёки узум таъмига
Сенинг мазанг билан баҳо берганман.

Ҳалиги боғлардан изладим сени,
Ҳалиги боғларда ўзга олулар.
Меваси сарғайиб: «Келсанг-чи!» дея,
Шираси тўкилар бол шафтолилар.

Ақлдан оздириб, тондирар эсдан,
Сени аста-аста унуттиради.
Қаршимда оқ ипак кўйлагин ечган
Лаззатли, қип-қизил олча туради.

Тангри инъом этган бу насибанинг
Таъмини тотмасанг, бу — оғир гуноҳ.
Ҳалиги боғлардан топмадим сени,
Сени соғинтирар ёш олча ногоҳ...

Қорақалпоқчадан
Рустам Мусурмон таржимаси

Ошиқ Эркин

Эллим, Эллиққалъам

Икки юз эллик уч эллик қалъанг бор,
Бир-биридан машҳур, очунда номдор,
Боболар яшаган уларда қадим,
Елкадош, меҳрибон, қалбдош, дўсту ёр.
Айтай сўзим камтарона, Эллим,
Қадринг дилда минг тарона, Эллим.

Талонми ўртаган бағрингни сени,
Йўлларинг тўсган шаҳрингни сени,
Вайрона айлаган, оҳ, қанча йиллар
Не-не кўркам, гўзал шаҳрингни сени.
Кулиб боқди бугун даврон, Эллим,
Қайтди сенга шараф ва шон, Эллим.

Қайтиб келди кўчиб кетган элларинг,
Яшнатмоқда саҳроларинг, чўлларинг,
Ажиб неъмат — Истиқлолнинг давринда
Бўстонга айланди ўнгу сўлларинг.
Давронларинг қайтиб келди, Эллим,
Рухлар раҳмат айтиб келди, Эллим.

Ўзлик бешиги

Мен азим тоғларга тикила-тикила
Топдим заррадан кўп ҳикмат дафъатан.
Рух Ҳақни дер экан, интила-интила
Қароғида севги, кўксида Ватан.

Ўзанин севганча оқар дарёлар,
Мавжларига боқгум тошган чоғлари.
Қаршимда Ватан деб уйғоқ дунёлар,
Рухимни аллалар ўзлик боғлари.

Ниҳоя тополмас туйғулар кони,
Осмон йиғиси ҳам қатра ҳайратдир.
Улуғ ҳайратим-ай, масканим мани
Сенда топганим ўлмас саодатдир.

Ватанинг бор экан, омонлик тила,
Ахир, қучоғида улғаяр бу тан.
Рух эса Ҳақ дер, интила-интила
Қароғида севги, кўксида Ватан.

Янгибой Қўчқоров

Қорақалпоқ

Илк чайласин изи қолган
Қадим Жонбос маконида.
Ўғли қолган, қизи қолган
Тумариснинг арконида.
Баланд Чилпиқ кўргонидан
Юлдузларни кузатган у.
Шоҳ Искандар чорлаган он
Фаразманни кузатган у.
Зарралари заррин тупроқ,
Қорақалпоқ, қорақалпоқ!

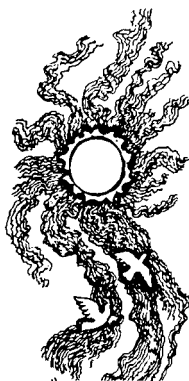
Тақдир элтди Днестрга,
Карпатдан ҳам ошиб ўтди.
Ўтовини тикиб қирга,
Адирлардан шошиб ўтди.
Улуғ Игорь жангномаси
Қайд этгандир унинг номин.
“Қирққиз”ининг ҳар саҳфаси
Муҳрлади қалб каломин.
Эдил бўйи, Дашти қипчоқ,
Қорақалпоқ, қорақалпоқ!

Асрларда қолдирган из
Терма, достон, қўшиқ, куйи.
Буюк Петр қизига сўз
Айтди бориб Маманбийи.
Тоғидаги лаълу лаҳим

Келмагандир ҳеч эсига.
Олтин эмас ор энг муҳим
Мурод шайху Ойдӯсига.
Эрназарнинг кўнглидек оқ,
Қорақалпоқ, қорақалпоқ!

Ота юрти Туркистондан
Ҳазин кетди Жиян Жиров.
Кубро билан Пир Полвондан
Оҳанг олган бахши Суёв.
Эли билан кезди юпун
Тополмасдан гоҳ гўжа ҳам.
Ҳақ деб бўлди юраги хун,
Ғамлар ютди Кунхўжа ҳам.
Мулки турк — кўз, у бир қароқ,
Қорақалпоқ, қорақалпоқ!

... Тўқсон бирда эрк қуёши
Порлади юрт осмонида:
“Яшаймиз, — деб Президент
Мустақиллик замонида!»
Имзосини чекди бардам
Суверенлик қарорига.
Энг аввало, қўйди қадам
Оролбўйи диёрига.
Юртбошидан мамнун ҳар чоқ,
Қорақалпоқ, қорақалпоқ!

НАСР

КЎЗОЙДИН

ҚИССА

Баҳодир Қобул

I БОБ

ЯНГИСИНИ ЭШИТМАГУНЧА

Урай десам ёлғизимсан,
Урмай десам ёлмоғизим..

Бу гапни Халила Охундан Элти эшитган. Элтидан эл эшитган. Бир неча кундирки, қишлоқнинг каттаю-кичиги шу гапни эрмак қилади. Ўзи шунақа, токи, янгисини эшитишмагунча...

Элтининг кимлигини кейинроқ айтиб бераман.

II БОБ

ОЙШАНИНГ ҚАЙТИШИ

Жаркўчада “тез ёрдам” машинаси кўринганда, кўзи тушганлар аввалига яна “Ширинкул тоғбегининг қон босими ошган бўлса керак,” деган ўйда истар-истамас қараб қўйишганди. Бироқ, “тез ёрдам”нинг яп-янгилиги, айниқса, Самарқанддан келгани боисми, кўчанинг икки лабига илиниб турган уйларнинг деразаларидан бошлар кўринди. Кимнинг эшигида тўхтаркан?

Шовқинсиз ўтиб кетган машина тўғри Муҳиддин муаллимнинг четан девори ёнида тўхтади. Машинадан аввал Заркумуш тушди. Кейин – иккита оқ халатлилар. Оқ халатлилар орқа эшикни очиб, касал ташигич замбилда кимнидир кўтаришиб, дарча ҳатлашди. Барча кўрди. Кўрганлар билди. Бу ўша – муаллимнинг сўнги вақтларда рамақижон бўлиб қолган, сув ичса томоғидан кўринадиган, ранги учиб, булутдай кўкариб-оқариб юрадиган қизи Ойша. Бир йилдан ошган бўлса керак, Самарқандда дўхтирда ётарди. Соғаймаган кўринади. Соғайганда “тез ёрдам”да, яна замбилда олиб келишмасди. Қайтиш қилган кўринади.

“Тез ёрдам” кўп турмади. Дарров изига қайтди. Ҳовлида Заркумушнинг йиғиси эшитилди. Кейин қўни - қўшни тўпланди.

– Ойша яхши қиз эди, бировга ёмон гапириш тугул қаттиқ гапирмаган эди-я, дейишганча бир-бирларининг гапларини маъқуллашган қўшнилари ичкари томон бўйлашса-да, эрганакни очиб киришга юраклари бетлашмасди.

– Ёмонлик касаллар ва тентакларнинг қўлидан келмайди. Ёмонлик соғ одамларнинг иши, – ғўдранди ўз-ўзига Мардон тентак.

Ичкаридаги аҳволни билиб чиқадиган одам топилмади.

Қизнинг аҳволини Мардон билиб чиқди.

Заркумушнинг айтишича, дўхтирлар: “Қизингизнинг ичи дорига тўлиб кетди, энди, қишлоқда ҳаво алмаштирсин, тузалишига энди умид йўқроқ. Бир ҳафта нари-бери куни қолган, духтирхонада ўлмасин, бизларга гап тегади, кейин дўхтирхонада ёришади. Қиз бола нарса...яхшимас”, деб олиб кетишни маслаҳат беришганмиш.

Бу гап кимдан чиққанини ҳеч ким суриштирмади. Лекин, қишлоқ аҳли шу гапга ишонгиси келгани учун маъқул топишди ва ими-жимиди тарқалишди.

Эртасига қишлоқни қалин қор босди. Совуқ забтига олмаса-да, тизза бўйи қорни оралаб юриш амри маҳол эди. Тоғ билан адирни фарқлаш қийин эди. Одамлар ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолгани учун бемор қизнинг ташвишини унутишди.

III БОБ

ТУРКАРИҚ ТЕГИРМОННИНГ ДЕВИ

Туркариқ – Каттасой билан тош кўча орасида, сойнинг шундоқ ёқасидаги қалин жийдазорнинг ўртасидаги эски сув тегирмон қачондан буён ишлатилмаслигини қишлоқда ҳеч ким билмасди. Қишлоқда ўзи иккита хароб жой бор. Бири шу тегирмон, иккинчиси ҳув анаву Арнасойнинг қангшаридаги Эшонбобо ертўласи.

Кексалар гапига қараганда, бир вақтлар тегирмон Туркариқнинг суви билан айланган. Тегирмончини тегирмоннинг деви уриб майиб қилганлиги ҳақидаги гап-сўз чиққандан кейин бу ерга одам боласи яқинлашмаган. Каттасойдан сув қочгандан кейин тегирмонга сув ҳайдайдиган ариқ ҳам ўз-ўзидан ўт-ўланга, тупроққа тўлиб қолди. Бора-бора тегирмон атрофини Каттасойдан ўрлаб чиққан жийдазор эгаллади. Ҳатто ёши бир жойга бориб қолган эркаклар ҳам кундуз куни тегирмонга қарамай, юзларини тескари қилиб ўтардилар. Лой шuvoқ девордан узун-узун чиқиб турган ёғочлар кеч кириши билан янада сирли туюлади. Томи аллақачон ўпирилиб тушган, кун ботиш томонидаги дераза- деворга қўйиб атрофи суваб ташланган бир парча синиқ ойна кечки ғира - ширада хира ялтираб ваҳимали кўринарди. Изғирин-шамол деворни бир неча жойидан азот-бор бўйи ёрдилар. Ёриқлар ҳуштак чалади. Девор марзалари қор-ёмғирда ювилиб, том ғариб тус олди. Тегирмон тоши, дури қандай тўхтаган бўлса шундайлигича қолди. Аввал ўргамчак хонанинг бурчакларига тортанак қўйди. Кейинчалик шифтнинг болорлари синиб, томнинг тупроғи ўпирилиб тушди. Чолдевор ўртасида тўмпайган дўнглик пайдо бўлди. Бирор кимса тегирмондан бир чўп олмади. Қўрқди.

Эшонбобонинг ертўласи олдига бориш тугул, жангалу якка ёнғоқ остидаги қоп-қора бўлиб турадиган оғзига қарашга ҳеч ким ботина олмасди.

Кечларнинг бирида қишлоққа бир чол ва бир кампир келишди. Тўғри тегирмонга бориб унга эгалик қилишди. Атрофини наридан-бери тозаллаган бўлдилар. Саҳарда тегирмон атрофида юрган бир эркак ва бир аёл қорасини биринчи кўрганлардан бировининг оғзи қийшайиб, бирови тилдан қолди. Эл сал кечроқ билди. Бозорда чиққан гап-сўздан кейин одамлар тегирмондан хабар олиш учун бозордан қайтишда узокдан бир қараб ўтдилар. Келиб гаплашишга ҳеч кимнинг юраги дов бермади.

Кейинроқ билишдики, чол Каттачўлдан бир йил деганда пиёда ўтиб келган. Келган жойини Қўнғирот дейди. Қўнғиротнинг қайчилисидан бўлиб уни Халила Охун дейишди. Кампирни таниб билишгач, Элти деб аташди. Охунларнинг хотинини шундай аташар экан. Исмини тутишмас экан. Охундан барча сесканарди. Ҳам феълидан, ҳам турқи-тароватидан. Катта-катта қулоқлари қишин-ёзин ечилмайдиган эски телпак остидан яққол кўриниб турар, шамолда қолиб тарам-тарам ёрилиб, пишиб кетган қоп-қора юзи, ўрадай тишсиз оғзи, суппайган бурни, косасига тортган, туксиз ва қизил мижжаси, кўзининг оқи яққол буртиб кўринадиган Охун кундуз куни бировнинг олдидан чиқиб қолса, ўша одам бир мунча вақт ўзига келолмай юрарди. Устига устак Охун кўча-куйда одамлар йўл устида рўбарў бўлсалар бақирганча қўлидаги таёғини кўтариб ўдағайлаб қоларди. Лекин, ҳеч кимни урмаган. Охун

кейинроқ эшак олди. Эшагига тўқим урмас, яйдоқ мингани етмагандек, нўхта солиб, арқон илмас, тушов солмасди. Ўзи ўтлаб, ўзи тегирмонга қайтиб келарди. Қишнинг эшак ўлдирар совуғида тегирмоннинг шамолдан пана томонига ўтиб, жунжикканча бўйнини олдинги оёқлари орасига олиб турса-да, қиш келса эгасизга айланадиган, меҳнати ҳалол, ўзи ҳаром дайди эшакларга қўшилиб молхоналардан чиққан гўннга аралашган нушхўрт титмасди.

Охун юзини бекитиб олганча оёғларини икки буклагандек узангига солиб тоққа кетарди. Бозорга тушарди. Уни иягидаги бир тутам ўртаси кўм-кўк, икки чети қора соқолидан таниш мумкин. Охун ҳушига келганда тоғдан ўтин териб, район марказига олиб бориб новвойга берарди. Тўртта нонга бир эшак ўтинни алмаштириб келаверарди. Охуннинг бозор қилганини биров кўрмаган. Кўпинча шу тўртта нонни ҳам олмасди. Ширинқул тоғбеги одамларни тоққа ўрмалагани қўймаса ҳам Охунга индамасди. Тўғриси индай олмасди. Айтишларича Охун қўшиқ айтиб ўтин тераркан.

Гойи-гойи кунларимни қурбони бўлай, Гойи-гойи кунларимни қувалаб урай.

“Гойи” дейиши “гоҳи” деганлигини мактаб ўқитувчилари тушунтириб беришган.

IV БОБ

ШАҲАРЛИК БОЛАНИНГ ДЕГАНИ

Жаркўчада ёқалаб қурилган қишлоқ уйларининг ғов ва дарчалари олдида бировиники чоғроқ, бировиники каттароқ супалар қилинган.

Супалар яхши кунда оёқ учидагиларнинг тик туриб бир айланиб еб-ичиб кетадиган дастурхонлари жойлашадиган жой. Шундай кунларда баковуллар супалардагиларга алоҳида эътибор билан қарашади. Ичимликлар омборидаги баковуллар ҳам тўйнинг аввалида қисиниб ул-бул беришса, қизигандан кейин супани отини эшитишса, “бўйни узун”ни ҳам жуфт-жуфт жўнатадилар. Тўй бир кунда ўтади, кетади. Тўйдан кейинги кунлардаги гапларни оёқ учидагилар – супадагилар чиқарадилар. Аслида, супадагилар тегишлиликка қараб тўйда баковул бўладиганлар тоифасидир. Кимнинг тўйи қандай ўтганини супадан билишади. Супа бу супа.

Ёмон кунда ҳам супанинг ўрни бўлак. Чопон кийган, таёқ тутган маърака эгалари супани тўлдириб турадилар. Ҳар ким ўзига қараб, орқасидан турадиганларни чама-лаб супа ясаган. Бирор киши ҳақида гап кетганда “ҳа, у катта супаликда” дейишса билингки, уруғ-аймоғи кўп одам.

Оддий кунларда супа болакайларнинг лойга ботиб, панқиллоқ ўйнайдиган жойлари. Уйларидан йиртиқ пўстакни судраб чиққан қизалоқларга хола-хола ўйнаш учун супанинг бир четидан жой тегади.

Ҳаво айниб, кўни-кўшни бир-бирини кўролмаб қолган изғиринлардан кейинги кун исиши билан супаларга ёш-яланг, хотин-халаж ўзини уради. Куннинг исишини, ернинг сергиганини супадан билса бўлади. Қишда супаларни кун тарк этмайди. Ёзда эса дарахтлар сояси.

Қишлоқнинг тўртта хотини йиғилган жойда бировнинг гапини тушуниш қийин бўлса-да, аёллар ким нима дейишаётганини гапирмасларидан билишади. Фақат жавоблардан иборат гала-говурлари Жаркўчани тўлдиради. Кейин супага бўй етган қизлар эгалик қилади. Қизалоқлар бештош, мак-мак ўйнаб, супа атрофини ялагандек қилиб кўядилар.

Биргадирнинг супаси қишлоқнинг катта супаларидан. Эрта келиб, оғир ва узок давом этаётган қишнинг намгарчилигидан ҳовури кўтарилиб енгил тин олаётган, атрофини бўзалам тортган супани қишлоқ хотин-халажлари тўлдиришган.

– Дугона, қизингиз юриб кетдими? – кўрган-кечиргани шу бўлсин, – кўнгил сўраган бўлади Гулгун кўшниси Заркумушдан.

– Ҳа айланай, шукур. Оёққа туриб кетди. Яқинда кўрмагандай бўлиб қолса керак.

– Ўзиям оббормаган дўхтирингиз қолмади. Самарқанддаям кўп ётди-я? – гапга қўшилади Ҳайдар ўғрининг хотини.

– Сўраманг. Кўрсатмаган духтиримиз, ичирмаган доримиз қолмади. Кун духтирга қолмасин.. Дорининг ўзига кўтондаги кўй ҳам чидамас экан.

– Касалини нима дейишди? Сарикмикан?

– Билмайман, айланай? Тушунмайман. Бири у деди, бири бу деди.

– Ойшага эркак пари дориган бўлса керак? Эркак париси бор қизлар шунақа бўлади, – деди, тўрт марта эрга тегиб, шундан уч марта ўзининг эрига қайта турмушга чиққан Боғдагул..

– Отини алмаштириш керак. Юкли отда. Оғирлик қилаётган бўлса керак. Оти оғирлик қилсаям шундай бўлади, – деди яна бири худди бошидан ўтказгандек.

Онасининг пинжига тикилиб бир у хотин, бир бу хотиннинг оғзига қараб турган Алишер даб-дурустан гапга аралашди.

– Касални ўқитмаслик керак. Духтирга кўрсатиш керак. Касалларни духтирлар даволайди.

Хотинлар ўспириннинг гапига эътибор беришмади. Фақат онаси “Тур, болам, молларга қарашиб юбор, оч қолгандир,” деди. Лаб-лунжи осилиб, тайсаллаб турганди, кўзларини ола-кула қилиб Оқсулув момо дўғлаган бўлди. Болаларни кўрқитмоқчи бўлса шундай қиларди.

– Тур бердан. Хотинларнинг холаси, қизларнинг дугонаси бўлмай. Ҳадемай йигит бўласан, бор, Ўқотарга, бачаларга қўшилиб ўйна. Эшитган қулоққа уят, знангни этагини кўйвор. Шаҳарда ўқийдиган боланг шуми, – сўради Оқсулув момо. Кейин қўшиб кўйди:

– Катта бўлсанг, одамлар кулади.

Алишер миқ этмай, ерга қараб ўтириши момога ёқмади. Ўзи билан олиб юрадиган, қишлоқнинг бўрибосар итлариям кўрқадиган таёғини кўтарганча пўписа қилди.

– Гулгун, нима, бунингни эрта сутдан чиқарганмисан? Ҳов бола, тур бу ердан, ёки, Мардонни жойини олмоқчимисан? Бўлмаса, чуқингни кесиб оламан. Отанга ҳам айтиб ўтирмайман.

Оқсулув момо ўзи шунақа. Эркаклардан ҳам кўрқмайди. Қайтага қишлоқнинг ҳеч ерда ишламайдиган эркаклари ундан кўрқишади. Момони кўришса паналаб қолишади.

V БОБ

МЕЛИСАНИНГ САВОЛИ

– Домла, сизни кеча бозор куни районда, мачитнинг олдида кўрувдим. Олай десам машинам тўла эди. Айбга буюрманг, ака.– Кўзлари қисқлигини ҳам, кичиклигини ҳам билиб бўлмайдиган, доимо ёшланиб, шира-елим босиб юрадиган, кўк кўз Қайнар мелиса муаллимнинг олдида бирров тўхтаб, кўнгил сўраган бўлди. – Қариб, насиб этса биз ҳам бир кун мачитни олдида борармиз. Ҳозир хизматчилик. Эшитдингизми, Москвада бўладиган Олимпиадага америкаликлар келишмас экан. Америка дегани ўзи қайси тарафда? Москвадан яқинми, узоқми?

Муаллим географиядан дарс беради. Яқинда директор бўлган. Оддий ўқитувчилик вақтида ҳам шу костюмини киярди, ҳозир ҳам ўша. Бошқа костюми йўқ. Фақат ҳар вақтда тақадиган галстугини мажлислар кўпайиб ҳар куни тақадиган бўлди. Бозор кунлари ҳам.

– Америка узоқда. Шимолий ярим шарда.

Муаллимнинг “шимолий” деганини ё эшитмади, ёки англамади шекилли, ҳарқалай мелиса яна савол берди.

– Ярим шар қайси томонда?

Муаллимнинг ўзи мелисанинг вал-вайрона қизил “Москвич”ини кўриши билан кўнгли айнарди. Ҳозир бир баҳонада шу машинага чиққан. Машина ичидаги ҳавонинг бадлигидан муаллим зўрға нафас оларди. Эски дамқисмаси тутиб қолмаса гўрга эди. Бензиннинг ҳидига тоби йўқ. Мелисанинг хотини бензин сотиб тирикчилик қилади. Ғалла ўрим, пахта терим бошланиши билан бензиннинг бозори чаққонлашади.

Мелисанинг охириги саволи муаллимнинг қулоғига кирмади...

Кейин ичида ўйлади: қариш кимга насиб этади, кимга насиб этмайди?

Қайнар мелиса муаллимни Жаркўчанинг бошигача олиб келди.

ЗҮР ҲАМ ҶИЗДАН ЗҮР ЧИҚҚУНЧА

Жаркўча нималарни кўрмади.

Зўрлик нафақат қишлоқларни бошқаради. Замон боқмай турганда замон қош қовоғига қарамасанг, оёқ остида қолиб кетасан. Эшакка сув ташиб туриш зарур бўлса, шу ишни қилиш керак. Зўрнинг тегирмони юриб турганда сойдаги сув ҳам ўзини кўрсатиб пишқираркан. Муҳиддиннинг отаси урушдан олдинги алғов-далғов замонда Сибир бўлиб кетган. Айтишларича ўшанда Ҳаётбошини катта қор босган экан. Шунда ярим кечаси, сутдан ёруғ кечада ГПУнинг одами уйларини босган. Кейин отасининг қўлини орқасига қилиб, икки отлик олдиларига солиб, Самарқандга олиб кетган. Эҳ-е, не-не одамлар айни дов вақтида, қўли орқадалигача от олдиға тушиб, қайтиб қишлоқни кўрмадилар. Қишлоқ одамлари аввал ГПУнинг одамидан, кейин урушнинг дов-даскасидан юрак олдириб бўлганди. Юрак ютиб кун отарди, юрак ютиб кун ботарди. Қишлоқни қишлоқни ўзидан ҳам катта ҳадик босганди. Уруш йилларидаги очарчилик одамларни тенг қилиб қўйди. Оч одамдан бола ҳам кўнгли оч бўлиб туғиларкан. Ёввойи мушукни бўлишолмай неча одамлар бир-бирларини майиб қилишди.

Зўр ҳам ўзидан зўр чиққанча. Урушдан кейин зўрлик ўрис тилини билганда бўлди. Бир бало қилиб ўрис тилида нонини ажратиб оладиганлар ўз-ўзидан элбошига айланаверди. Камбағалдан чиққан бўлса яна яхши. Уруғида бирор бир пичоққа илинмайдиган одам бўлса, нур устига. Қишлоқни хангу манг этган нарса, бир вақтлар отасига оқ бўлиб, шахарма-шахар, Самарқандда жухуду, чулчутнинг уйида хизматкор бўлиб, санқиб юрган Андақулнинг қишлоққа дўм бўлиши эди. Ўшанда ҳамма устидан совуқ сув куйилгандек бир сесканганди. Ҳар икки гапининг бирида “так, значит” дейдиган Андақулдан қишлоқ аҳли бора-бора зир титрайдиган бўлди. Самарқандда ҳукумат одамлари орасида танишлари кўплигини, шахсан Йўлдош Охунбобоев ўтказган мажлисда қатнашганлигини пеш қилиб, Туркқишлоқ отини ўзгартириб Йўлдошбой қилганча, кундузига бир от, кечасига бир от минадиган, ҳеч кимниқидан бир тишлам нон емайдиган бўлди; ҳар замонда мохорка чекишини кўрган ҳамқишлоқлари жуда катта амалдор деб ўйлашарди. Нима бўлганда ҳам Андақул ўрайдан Авлиёотагача бўлган қишлоқларни бир мартага титратди. Бир мартага манаман деганларни кўзига кўрсатди. Гап қайтарганларни Сибир қилдирди. Уруғ-аймоғи билан йўқ қилиб юборди. Қишлоқнинг ярни хувуллаб қолди.

Қишлоқ аҳли аввалига ўрис тилини биладиганларнинг ҳаммасини шунақа, тошбағир, керак бўлса отасини ҳам отадиган деб билди. Бироқ, кейинчалик Бозоржойда Никита деган ўрис этикдўз устахона очиб иш бошлагач, барчаси ўзгарди.

Никита Янгиқўрғонда, ҳозир Ғаллаорол дейиладиган жойда поезддан тушиб, одамларга қўшилиб Ўсмагга келган. Бозоржойда кичкинагина устахона очди. Ямоқчилик қилди, ҳурмат топди. Кейинчалик ҳеч ким уни Никита ўрис демади. Қишлоқда алоҳида ҳурматга лойиқларни отини туттирмайди. Шунинг учун уни Мастер дейишарди.

Бирда Дўмнинг югурдаклари Дўмнинг этигини тузаб бериш учун Никитага олиб келишди. Никитанинг қўли гул эди. Шотирлар этикни олиб кетишгани келишганда этикни танитай қолишди. Никита уларга кўрқмай-нетмай денги деган. Унинг пул сўраганини айтишганда Андақулнинг қони қайнади. Сап-сариқ юзига қон тепди. Ҳақорат деб билди. Мастерни қаматмоқчи бўлди. Шунда Никита райкомга борган. Районда фақат учта киши ўрисчани биларди. Учинчиси райком. Мохорка чекадиганларнинг иккинчиси Мастер эди. Мастер билан райком ўрисча гаплашишган. Шундан кейин Мастернинг олдини Дўм ҳам кесиб ўтолмай қолди. Попуги пасайиб, феъли қайтди. Одамнинг шашти қайтса ҳам феъли қайтмасин. Никита қишлоқ тилини ўрганиб олгач, мактабда болаларга ўрис тилидан дарс берди. У одамларнинг ҳурматини жойига қўйиб, оғирини енгил қилди. Эл ҳам уни яхши кўриб қолди. Унинг қўлидан келмаган иш йўқ эди. Қиладиган ишини ҳеч кимдан сўрамасди. Одамига қараб ишига ҳақ сўрарди. Одамларни бир коса ёвғонига йўқ демасди. Энг қизиғи – унга овқат олиб келишса, олиб қўйиб, кейинроқ емасди. Ўша одамнинг олдида дарров еб, идишини қайтариб берарди. Шунда катта-катта кўм-кўк кўзлари ёш бо-

лаларники каби порлаб кетарди. Бир қарич келадиган соқолини ҳар якшанба куни устахонасидаги синиқ ойнага қараб кузаб кўярди. Устахонаси атрофи болакайларга тўла бўларди.

Жаркўчадан Андақулнинг замони ҳам ўтди.

“Оч баччағардан қоч баччағар, Мастердан қочган Дўм баччағар” деган гап ўша вақтда айтилган дейишади.

VII БОБ

ТЕГИРМОН НУРИ

Эндигина бир мучалдан ошган Ойша бундан бир неча йил илгари дуркунлиги билан тенгқурларидан ажралиб турарди. Билмаганлар бўй етган қизлардан деб, ўйлашарди. Сочи узун, чиройли, отликлар отиб, яёвлар ётиб қарайдиган ҳуснлик Ойшадан киртайган кўз, қоқшол тана, жинжайган соч, пичоқ қайраса бўладиган ияк қолганди. Духтирлар ташлаб кетишгандан кейин директорнинг уйида вақт тўхтаб қолди. Ҳамма ниманидир кутарди. Кутишаётган нарсаларини бир-бирларига айтишга, сўрашга чўчишарди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас Заркумуш туш кўрди. Тушида ўша ташландиқ тегирмондан осмону фалакка нур чиққан эмиш. Кимдир қизининг шифоси шу жойда дедими, кўрсатдими, эслолмайди. Ҳар ҳолда эрта тонгдан қизини Охуннинг олдига олиб бориш истаги уйғонди ва бу истак борган сари кучаяверди. Эрига айтганди, “одамёввойи Охун табиб бўлиб қолибдими, уни кўрган одам касал бўлади-ку”, деган дашному таънасини эшитди. Саломга-да алиқ олмайдиган Охун бирор-бир одам билан гаплашганини кўришмаган. Элти бир марта Заркумушдан нон сўраб чиққан. Шуни орқа қилиб қош қорайганда Заркумуш ёш боладек бир бурда бўлиб қолган қизини чақалоқни кўтаргандай, қалт-қалт титраганча кўтариб, Охуннинг олдига келди. Элти гаплашиб чиққандан кейин қизини кўтариб кирди. Охун бошини кўтармасдан сўради.

– Келдингми?

– Келдик...

Тегирмондан чиқаётганда Элти Заркумушга қизини уч кун саҳарда одамлар кўзи тушмасдан олиб келиши лозимлигини айтди. Учинчи кун Заркумуш қизини кўтара олмади. Оғирлик қилди. Қанча вақтдан буён овқат ейиш тугул бир томчи сув ҳам ичмаган Ойша уч кундирки бир дунё овқат ерди. Бир ҳафта деганда оёққа турди.

VIII БОБ

ОЖИЗЛИК

Беш йилдирки қизини духтирма-духтир олиб-юриб, ҳўли-қуруғига қараган, не азоблар бўлса барига индамай чидаган Заркумушни супа устидаёқ ўз-ўзидан ваҳима боса бошлади. Кўнгли бесаранжом бўлди. Гапиргани оғзида, гапирмагани бўғзида қолди. Қўзғалди. Пойинтар-сойинтар одимлаб уйига келди. Қизининг айвонни тўлдириб ўтириши ҳам кўнглини тўлдирмади. Ичига кирган ваҳима исканжага ола бошлади. Ўзини қўйгани жой тополмади. Эрининг келишини кутиб эшик пойлади. Ғов олдига юз бориб келгандир. Хув бирда, Самарқандда касалхонада қизининг аҳволи биринчи бор оғирлашганда дўхтирлар “энди бўлмайди” деб айтишганда шундай бўлганди. Вақт ўтмовди. Кейинчалик бундай ҳолатлар такрорланавергани учунми, одамнинг дийдаси ҳам қотиб қоларкан. Лекин бугунги аҳвол бошқача. Бунинг олдини олмаса бўлмайди. Бутун авлодига доғ тушиши мумкин. Яна ким – мактаб директориники. Бу амалга хўжайини ўлиб-тирилиб ўтмаган бўлса-да, ҳар ҳолда йигирма беш йиллик меҳнати бор. Энди оғзинг ошга етганда, олдиндаги тавоқ тортилса, яхши эмас. Энди учаворада тўрга чиққанда-я. Заркумушни ваҳима босгандан босарди.

Қош қорайганда муаллим дарчада кўринди. Заркумуш муаллим хонага кирганча тилини зўрға тийиб турди. Овқат қўймасдан олдин дардини тўкиб солгиси, тезроқ бу ёмон ишнинг олдини олиш лозимлигини билдиргиси келди.

– Мен ёмон иш қилиб қўйдим, – деди охири чидолмай.

– Тинчликми, сўради муаллим, – яккаю ягона галстугини ечиб, қозикқа иларкан.

– Тинчлик эмас. Бугун биргаднинг супасида хотинлар билан гаплашиб ўтирувдик. Ойшани сўрашди. Мен уни духтирлар эмас, ўқитувдик яхши бўлиб кетди дедим.

– Хўп, нима бўпти. Дард берган шифосини ҳам бир баҳонада беради-да.

– Йўқ, гап бошқа жойда. Биргаднинг шаҳарда интернатда ўқийдиган ўғли, “касални ўқитмаслик керак, дўхтирларга кўрсатиш керак”, деди.

– Нима бўпти?

– Ёш бола, эртага шаҳарга бориб муаллимларига шундай деса, оғзидан чиқиб кетса нима бўлади?

Энди икки қошиқ овқат ичган муаллимнинг томоғига нимадир тиқилди. Дастурхоннинг бир четини йиғиштирган бўлди. Бу дастурхонни ол, дегани.

– Шу етмай турувда ўзи. Хотиннинг мияси кўп бўлса товукникича бўлади деганлари рост экан-да. Нима қилардинг кўринган жойда дардингни дастурхон қилиб. Сендан биров сўраганмиди?

– Сўрашганди-да?

– Сўраса айтаверасанми?

Директор ўзини-да, хотинини-да ишонтирмоқчи бўлгандек, бепарвогина: – Нима бўпти? Ёш бола-да. Айтса айтибди-да, – деди. Лекин ўхшамади.

Сал ўтмай эса хаёли яна шу гап-сўз атрофида айлана бошлади. Мабодо биргаднинг ўғли шаҳарга бориб мактабида шундай деса. Кейин суриштиришса. Кимдан суриштиришади. Аввало, участкавойдан. Участкавой ҳам муаллимни ёмонламайди. Нима дейиши мумкин? Директор бўлгандан кейин, умуман ичишни ташлади дейди. Аввал ҳам ётиб ичмасди-ю, тўй-пўйларда ичарди. Директор бўлгач йиғиштирди дейди. Бир марта мачитнинг олдида кўрганини айтади. Бошқа нима ҳам дерди. Ҳа, Американи қаерда эканлигини айтганини қистиради. Шахматни ҳар ким билан ўйнайвермайди. Шу масалада бир оз манманроқ, дейди. Бу гаплар яхши гапларга ўхшаб туюлмади. Яна отангиз ким ўтган деб сўрашса-чи? Ваҳима уни энди буткул таслим эта бошлади.

– Ҳе, ичишни ташламай ўл. Иримига бўлса ҳам бир қўл, ярим қўл олиб турсанг ҳам бўларди-ку. Мачитнинг олдида сенга нима бор эди. Ҳа, энди ўтиб кетаётувдим, деб кимни ишонтирасан. Участкавойни ўзи сизни кўрдим деб турса. Москвани қаердалигини билмаган ҳам мелиса бўладими? Американи куни сенга қолувдими? Яқинда партияга ўтказишмоқчи бўлишганди. Тайёрланиб юринг, ишингизни кузатамиз дейишганди. Энди ҳаммаси расво бўлди. Яқинда бесаронжон туш кўрган эди. Мана нимага экан. Кўнглидан ўтувди. Хотинига чўзма-чалпак қилиб юбор демоқчи бўлганди. Бозор куни тирноқ олиш бехосият деганларигача бор экан. Бир келса келавераркан-да.

Жонига хотини оро кирди.

– Туринг, биргадникига борамиз. Битта ҳалигидан олиб қўйганман. Келинига ҳам бир кийимлигим бор. Ўтган йили келин тушурганда қуруқ қўл билан кўришгандим. Келин кўрдига борамиз. Ота-онаси ўғлига кечаси тайинлашмаса, эртага шаҳарга ўқишга кетса, кейин кеч бўлади.

Қишлоқ итларининг овози ўчиб, мол-қолга кечги хашаклар солингандан кейин директор яғри чиққан костюмини кийди. Галстугини бўйнига, яқиндагина райкомдан берилган “Агитатор” деган значогини чап кўкрагига тақди. Хотини билан бирга биргаднинг ғовидан ҳатлашди. Қўлтиғида шахмат. Хотинида тугунча.

Муаллим даб-дурустан шахмат кўтариб, ярим кечаси кириб келгани, ҳе йўқ, бе йўқ ароқ оғзини очиб ичишни сўрагани, кутиб ҳам ўтирмай бир пиёласини кўтарганини кўриб биргаднинг хаёли қочди.

“Боласини ташлаб кетишгандан кейин, юраги сиқилиб чиққан шекилли” – хаёлидан ўтказди биргад. Болани дарди ота-онанинг елкасида-да. Эсига тушиб Ойшани соғлигини суриштирган бўлди.

– Қизингиз яхши бўлиб кетдими? Шифосини берсин.

Муаллим бир нима чаққандек учиб тушди.

– Раҳмат. Раҳмат. Духтирларга раҳмат. Қизимизни соғайтириб беришди.

– Духтирларга раҳмат, ҳозир кўрмагандек бўлиб қолди.

Биргад уларнинг бемаҳалда келганини ўйлаб ўйига етолмасди. Муаллимнинг қўли юпқалик қилган. Дори-дармонга пул сўрашса керак. Қўлдан келганини бераман-да. Катта пулга кучим етмайди.

Эшиқдан хотини кўринди. Эрини имлади. Биргад ҳайрон бўлиб айвонга чиқди.

Хотини тушунтирди. Ўғлини супада гапирган гапларидан улар ҳижолатда эканликларини, эртага шаҳарга бориб муаллимларига бўлган воқеани айтиб қўйса нима бўларкан деб ўйлашаётганларини, унга шу масалада шаҳарда гап чиқармасликни бир оғиз тайинлашларини сўраб келганликларини тушунтирди. Яқинда директорни партияга олишларини ҳам эсдан чиқармади.

Биргадни ёқимсиз совуқ тер босди. Ўғли билан гаплашиб қўйишини айтиб, уларнинг кўнгини тинчитди.

Меҳмонлар ўрнилардан туришди. Биргад уларни кузататуриб буёғидан хотиржам бўлишларини айтиб, қизлари тузалиб кетишини тилади.

Директор биргад билан хайрлашаётганда ҳаётида биринчи бор эркак кишининг лабига лабини қўйди. Худди райкомлар колхоз раислари билан ўпишишгандек. Шунда биргадни ўпаётганда ўтакаси ёрилди. Кўзига биргад билан эмас, Охун билан ўпишаётгандек кўринди. Ўпичдан лабини олганда оғзини жиппа учуқ босганини ҳис этди. Қўл тегизиб кўрганда иқрор бўлди. Остки-устки лаби, оғзини тўлиқ катта-катта қурбақа учуқ босганди.

IX БОБ

ОЖИЗЛИКНИНГ ЯРИМ КУНИ

Меҳмонларни кузатган биргад ўрнига келиб чўзилди. Аввалига директор билан хотинининг ярим кечаси шу қўйда, шу аҳвол, шунақа гап-сўзлар билан келишини эриш билди. Кейин, кейин ҳаёлига келган ўйдан бир нарса чаққандек, кўрпани силтаб ташламоқчи бўлди. Силтаб ташлашга оёғининг мадори етмаслигини сезиб, астагина суриб қўя қолди. Ўтирди. Ҳаёлига келган нарсани хотиним сезиб қолмадимикан деганча, Гулгун ётган уй бурчагига қараб қўйди.

Ҳа, бу эр-хотин шунга келишган. Отаси шу ишни қилган, боласи ҳам шундай қилади дейишган. Ўзи буларнинг уруғини тайини йўқ дейишган. Катта арава қаердан юрса, кичиги ҳам шу ердан юради дейишган.

Кейин биргад истар-истамас ўша олис йиллардаги кўнгилсиз хотираларни эслади. Шу хотиралар эсидан чиқиб кетишини неча марта жуда-жуда истаганди. Елкасига чопонини ташлади. Енглари икки ёнида осилган, қўлларини бир-бирига ишқаб ҳайҳотдек ҳовлининг у бошидан бу бошига бориб кела бошлади. Ўша кўнгилсиз болаликнинг совуқда дир-дир титраб ўтказган ялангоёқ кунлари кўз ўнгида яққол тикланди.

Пастқам икки хонали уй. Бир айвон. Бир хона – ўтирадиган уй. Иккинчиси қўштабақали нақшинкор бағдодий эшик ўрнатилган меҳмонхона. Эшик устидаги дераза вазифасини ўтовчи тешикка катта бир боғ пичан тиқиб қўйилган. Меҳмонхонаси бор уй қишлоқда саноқли. Эшикни қошига занжирли зулпак ўрнатилган. Зулпак пичан панасида элас-элас кўринади.

– Мен қачон катта бўламан?

– Буйинг шу зулпакка етганда.

Бу биргаднинг илк хотираси. Отаси билан бўлган яккаю ягона ширин суҳбати. Ундан олдингилари эсида йўқ. Кейингиларини эслашни истамайди. Бу отасига берган биринчи саволи ва эшитган биринчи жавоби. Эсини танишини шу савол-жавобдан билади. Ўшанда энди олтидан ошганди. Кейинги хотираларни эшлаш, тиклаш, кўтариш оғир. Биргад ана шу кун хотирасини қачондир эслаши шартлигини, эшлашга мажбур бўлишини, бу иш амалга ошмаса жони чиқмаслигини ҳис этарди. Шу кундан қочиб юрарди. Ўзини ўтга-чўққа уриб бўлса ҳам ўша кунни эсламасликнинг чорасини қиларди. Одам боласи ўзидан қочиб ҳеч жойга боролмаслигини англаса-да, қиладиган ишинг фақат битта, жавоб берадиган саволинг фақат битта бўлиб қоладиган лаҳзалар; бошқа йўл ҳам, йўлакча ҳам топилмайдиган онларда одам онгининг тарҳлари очилиб кетишини энди тушунди. Тушунган сари енгил торта бошлади. Қачондир бу саволга жавоб бериши шарт-ку ахир?

Жаркўчага келиб қўшиладиган Арнасойнинг қаншарида ота-бобосининг қўй қамайдиган кўраси бўларди. Кўранинг ичида хоналар. Бу ер қор-қировли кунларда қўйлар ётадиган жой. Чап томонда оқсоқ қўйлар сақланадиган тўлача, ўнг томонда етим кўзилар ва онаси эмдирмаган кўзилар сақланадиган тўлача. Катта кўранинг кўз илғамас хилватида тишининг ковагида асраладиган дон-дун сақланади.

Биргад ўша бағдодий эшикни анча йиллар олдин омборхонасига ўрнатганди. Ўшани бориб кўрди. Кўкраги баробар турадиган зулпакни сийпалади. Кейин, қоронғилиқда кўринмаса-да, Арнасойнинг қаншари томон қарамоқчи бўлди-ю, куч тополмади. Бу қаншар Жаркўчани Арнасой билан қўшса-да, уни оталик болалиқдан ажратган. Ўша уруш йилларининг қаҳратон киши оқшомларидан бирида, кеч, худди шу бугунгидек, бемаҳалда икки ўспирин уйларига келишганди. Уст-бошлари юпун ва совуқдан дир-дир титрашарди.

– Эшонбобо, биз келдик, – деганди бўйи бошқасиникидан сал узунроғи. Кейин йиқилиб тушганди. Отаси уларни ўша бағдодий эшик ўрнатилиб, эшик устига бир боғ беда тиқиб қўйилган меҳмонхонага олиб кирган, хона бурчагига ўрнатилган хом ғиштдан қилинган печкага ўтин ёқтириб иссиқ жой берганди. Эски-туски кийимларни бир бало қилиб уларга мослаштирганди. Атала ичтирганди. Орадан ҳаял ўтмай ўспиринларнинг оғзини учуқ босганди. Бугун учуқни кимда кўрганди? Ҳа, анави домлада-я.

Орадан бир ҳафта ўтгач, башанг солдат форма кийган отлиқ одамлар келиб, уйни титишди. Нимадир қидиришди. Отасини айвоннинг устунига боғлаб қўйишди.

– Дезиртирларни топиб берасан, топмасанг трибунал бўласан, – деди солдатларни бошлиғи отасига ўдағайлаб.

– Урушдан қочганларни яшириш, бу давлатга қарши, Сталинга қарши сиёсат, — қўшиб қўйди, отнинг қамчисини ялтироқ этигига уриб бошқа бири.

Аскарча либос кийган одамлар тўғрисидаги илк тасаввурлари шунақа эди.

Уйни остун-устин қилиб чиққан солдатларнинг бири унинг олдига келиб юмшоқ гапирди.

– Уйларингга келган иккита одамни қаерга яширганларингни айтиб берсанг, отанг трибунал бўлмайди. Айтсанг отангни қўйворамиз.

У йиғлаётганлигини биларди. Лекин овози чиқмаётганлигини билмасди. Отаси турган томонга қараганди, устун кўринди. Отасининг орқа томонидан елкасининг икки чеккаси кўриниб турарди. Ҳозир айтмаса кеч бўлишини, бундан кейин отасининг елкасини ҳам кўрмай қолишини истамаганидан яланг оёқ қор оралаганча, қаншар томон чопганди. Одамларни кўрадан топиб берганди. Бироқ отасини қўйиб юборишмади. Қайтага устундан ечиб, қўлларини орқага қилиб, унга ҳалиги икки ўспиринни маташтириб, от олдига солиб қишлоқдан энкайишди.

Қишлоқ одамлари отасини алоҳида ҳурмат билан эслашади. Унинг болалиқдаги қилмишини ҳеч ким, ҳеч қачон юзига солмаган бўлса-да, у ўзини айбдор деб биларди. Отасининг ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетишига сабабчи деб биларди. Ўғлининг бу дегани яхшилиқка бўлмаса керак-ов? Бемаҳалдаги ташриф, учуқ босган оғиз, боласининг гап-сўзи. Барчаси ўша кундаги ўхшашликлар. Тўлов вақти келган кўринади.

Хавотир олиб орқасидан чиққан хотинига шаҳарлик ўғлини уйғотишни буюрди. Қаншар томонга бирровга қаради. Ҳеч нарса кўринмаса-да, тўланинг оғзи Дунётепаннинг ғори оғзидек бўлиб кетганини ўзича хис этди. Худди ютиб юборгудек. Кўзлари мултираб, нима қилишини, нима дейишини билмай турган Гулгунга овозини баландлатди:

– Бор, ўғлингни турғаз дедим!

IX БОБ

ХОТИНЛАР НИМА ДЕМАЙДИЛАР

Биргад кенжасини алоҳида яхши кўрарди. Исминиям отасининг акаси – Алишер амакисининг хотираси учун қўйган. Шунинг учун бўлса керак, бошқа болаларига қилган дўқ-пўписасини унга қилмасди. Аярди. Бир кўнгилда боланинг кўнглини

синдириб қўймаслик, бир кўнгилда яқинлашиб келаётган хавф-хатар олдини олиш мақсадида гапни узокдан бошлади.

– Энди Алишербек, каникуллар ҳам тугаб қолгандир. Қандай бўлди ўзи? Қўй-қўзилар билан тил топишдингизми?

Ярим кечаси нима учун турғазилганига ҳайрон бўлган Алишер отасининг бунақа саволига, яна сизлаб гапиришига ажабланди. Уйқу аралаш кўзлари билан чўкка тушиб ўтирганча бир отасига, бир тиззасига қаради. Бош эгди.

– Ўқишлар қалай?

– Яхши. – Бола эснаб ғудранди.

– Бу дейман ўғлим, ўғил бола деган нарсаси, хотинларнинг гапига аралашмайди. Сен яхши бола бўл. Китоб ўқи. Нима қиласан аёлларнинг гапига қўшилиб. Ким касал бўлди, ким нимадан тузалади, ҳеч ким билмайди. Заркумушнинг қизини духтирлар тузатишган.

– Ай, йўқ. Ўқитишган экан. Муллалар ўқишибди, – уйқу аралаш жавоб берди ўғли.

Эшик ортида вужуди қулоққа айланиб турган онаси гапга қўшилди.

– Вой, ўғлим, мана мен кафил, Ойшани тўрт йил духтирда даволашди. Сен биринчи синфга борганингда у духтирга борганди. Аввал бирга ўйнардиларинг-ку, эсингдами? Духтир даволаган, ўғлим, духтир де.

– Онаси мулла ўқиб даволади, деб айтди-ку!

– Ҳа, энди онаси эси пастроқ хотин-да, айтаверади. Хотинлар нима демайдилар. Дард берган шифосини ҳам беради. Ким нимадан тузалишини Худо билади.

– Худо йўқ нарсаси. Пионер вожатиймиз ҳам, директоримиз ҳам ленеикада шундай дейишган.

Гапини йўқотиб қўйган биргад томоқ қириб қўя қолди.

– Костюм-шимларинг яхшими. Бўтигингдан сув ўтмаяптими?

– Хи, яхши.

– Янгисидан олиб берайликми? – гапга қўшилди онаси.

– Қишлоқ магазинидагиларни шаҳарда кийиб бўлмайди.

– Шаҳардан олиб берамизда, улим.

– Мени Ғофур ака автобусга чиқариб келадилар-ку? Ким олиб беради?

– Керак бўлса Ғофур аканг Самарқандга бориб олиб берадилар, – онаси шундай деб тилини тишлади. Уғлининг инжиқлигидан эрининг авзои бузила бошлаганини сезиб, бирор нохушликни бошламаслигидан олдин, ўғлини хонадан олиб чиқмоқчи бўлди.

– Кеч бўлди, ўғлим. Энди ётақол, фақат эсингда бўлсин, Ойшани духтирлар тузатишган.

Эр-хотиннинг бир-бирига айтадиган гапи топилмади.

Х БОБ

ЎТМИШГА ТИК ҚАРАШ АЗОБИ

Биргадга тонг отмади. Ўтирса уйга, юрса ерга сиғмади. Олтмишни қоралаб биринчи бор қаншар томонга тик қаради. Тўғри қоронғида ҳеч нарсаси кўринмаси-да тусмоллаб, ўша томонга юз бурди. Қарашга куч топа олди. Қачонлардир бир кун барибир шу қўрага, ертўлага, қаншарга қараши, ўзига-ўзи нималар учундир ҳисоб бериши кераклигини англади.

Билмай юрган экан. Куннинг биринчи ёруғи аввал қаншарга, кейин қишлоққа тушаркан. Тўғри ертўланинг оғзига тушаркан. Юрак ютиб ертўланинг оғзига қаради. Кўзи аниқ илғамаси-да тўла оғзини тупроқ босганлигини ҳис этди.

Эшонбобонинг ертўласи.

Шу вақтгача ертўлани оғзини очиб қўймаганлигига, қаровсиз ҳолда ташлаб қўйганлигига ачинди. Бир зумда эллик йиллик ҳадик, қўрқув, ўзига ишончсизлик ўрнини отасининг шаънига мос бўлишлик ҳисси эгаллади. У ёқ-бу ёққа юриб кўрганди, қадам олиши дадил-дадил эканлигини сизди. Танасига куч энаётгани, ҳар қалай бутун танаси қувватга тўлаётганини ҳис этди. Омборхонадаги бағдодий

эшикнинг зулпакини икки кафтига олиб силади. Кейин кафтлар юзига суртди. Отасининг нигоҳи елкаси оша қараб тургандек бўлди. Юрак ютиб, орқага қарашга ботина олмади.

– Мени кечиринг.

Ёмғир тиңиши билан бу нон емаслар барини ертўла йўлини очишга, оғзининг атрофини тозалашга олиб чиқаман. Қишлоқнинг нақд пешонасида турган ертўлани кўрган меҳмонлар бу нима дейишса, Эшонбобовни ертўласи дейишади. Қайси Эшонбобовнинг ертўласи дейишса-чи? Яхши эмас. Отасининг оти харобазор жой номи билан аталса яхши эмас. Атрофига қараб қўйиши керак...

XI БОБ

ТАРНОВ СУВИ СОВУҚ БЎЛАДИ

– Сани отанг чақираяпти, тур. Биласанми, болажон, Ойшани дўхтирлар тузатишган. Уни ўқитишгани йўқ. Касални духтирлар тузатишган. Касални духтирларга кўрсатишган-да. Яна бирор жойда касални ўқитиб даволашибди, деб юрмагин. Заркумуш холанг боласини олдида касалхонада ётавериб, суйилиб қолган. Нима деганини ўзиям билмайди. Отанг нима десаям тушундим дегин, хўпми, болам?

Бола тарновдан тушаётган муздек ёмғир сувида бетини ювиб отасининг олдига шошди. Шаҳарга ўқишга кетиши керак эди. Ухлаб қолгани учун койиса керак. Кўчада отасини ишга олиб бориб-олиб келадиган юк машинаси кўринди. Шофёр капотни очиб челақда сув қуярди. Қўйхонадан тутақиб чиққан отаси важоҳат билан ўғлига бақира кетди.

– Сен, манқа, нега хотинларнинг гапига араллашиб юрибсан. Яна аралашсанг қошинга ўсма қўйдираман. Молларга нимага қарашмайсан? Шаҳарда ўқигани шохи бормикан? Қўлингни совуқ сувга урмасликни кимдан ўргандинг?

Алишер бир совуқдан кўкариб кетган кўлига, бир тарновдан оқаётган сувга, бир отасига қаради.

– Ҳой бола, мен сени не умидлар билан шаҳарда ўқитаётганимни биласанми? Хотинларни холаси, қизларни дугонаси бўлишни кимдан ўргандинг? Бир ками хотинларни иштонига жияк бўлишинг қопти. Сени одам бўлсин, итнинг орқа оёғи бўлмасин, тошлар орасида елканг қисилиб ўтмасин, деб ўқитяпман. Хотинларга кайвонилик қилиш учун эмас. Ёки, Андақулни ишини қилсин деб эмас! Тушундингми?

Отаси қулоқ-чаккаси аралаш тарсаки тортиб юборди.

– Тушундим, – деди, нимага тушунганини ўзиям билмай, онаси айтган гапларни такрорлаб.

Тарсакининг зўридан ҳовли битта бўлиб чалпақдай йиқилди. Кийим боши лойга ботди.

– Энди қишлоқда ўқийсан. Оқсоқларга қарайсан. Қолганини кейин кўрамиз!

Алишерга эркаланиш учун ялтоқланаётган Олапар тарсакининг овозидан қўрқанидан ғингшиганча думини орқа оёқлари орасига қисиб ўзини панага олди.

Ёмғирда қолган Алишерни онаси ва янгаси уйга олиб киришди. Тиззаси бир оз шилинганини, тарсаки тушган жой ловуллаётганини айтмаса, ҳаммаси яхши. Айниқса, қишлоқ мактабида ўқиши. Бу ерда у синфком бўлса керак. Тўртинчи "а"га олишармикан ёки "б"га. Мактабга Жаркўчанинг қайси тарафидан боргани яхши? Яқин йўлдан лой кечиб борсамикан, ёки узоқроқ бўлса-да, тош терилган йўлдан боргани яхшими? Лой кечиб борса қулишса керак. Тош кўчадан юрса тегирмоннинг олдидан ўтиш керак. Лекин Халила Охун зўр-зўр маънили гапларни айтади-да. Бир эшитган одам кейин такрорлаб юраверади. Яқинда айтган гапини ҳамма айтиб юрибди.

**Асл одам хато қилмас,
Асл ёмон вафо қилмас.**

МАСТУ МУСТАРИФ ЎТГАН КЎЧА

Туркқишлоқнинг яхши-ёмони шу кўчада. Ризқи шу кўчадан кириб, тобути шу кўчадан чиқади. Бўлғулиги ҳам, кўргулиги ҳам. Чолу кампирлар кўча чангитган болаларни кўриб қолишса, астойдил койишади.

– Бундан масту мустариф ўтган, Авлиёота ўтган...

– Кўчани чангитма, уволи ёмон. Ризқимиз шу кўчадан келади-я!

Энақиз кампирнинг чоли – мулла Абдурахмоннинг қайтганига ҳам сал кам бир мучал айланди. Қазосидан икки йил ўтиб, кампирнинг тушига кирган чоли, уни ёнига чақираётганмиш. Икки уй, бир даҳлиз, бир айвондан иборат, атрофи қаровсизликдан нақд тўқай бўлиб кетган ҳайҳотдек ҳовлидаги ёлғиз кампир, кўлига ҳассасини олганча ҳовли айланиб ўзича чолига бақириб чақирган бўлди.

– Жойингизда жим ётинг-да энди.. Нима қиласиз безовта қилиб?..

Орадан йиллар ўтиб, кампир шу деганига пушаймон бўлди. Чоли қайтиб тушига кирмади. Иккисидан тирноқ ҳам йўқ. Энақиз раҳматли мулланинг иккинчи хотини. Биринчиси билан ажрашишган. Ундан уч қиз, икки ўғли бор.

Бир вақтлар бир дона ғаллани ҳам ҳақини тўламасдан уйига олиб келмайди-ган биргад эди. Биргад вақтида довдирроқ эди. Тез ёниб, кеч ўчарди. Унда-бунда Абдурахмон тезов ҳам дейишарди. Бирда – Сталин замонида ғалла хирмонининг тузсиз овқат қилган ошпазига овқатини тузи йўқлигини айтган. Шунда ошпаз “Сталин туз бермаса нима қиламан” дегани учун уни бир уриб жағини тушириб қўйган. Ўша кунни бригадни қамаб қўйишган, кейинчалик жанжални ҳат-қалам қилиб бўлмаслиги тужайли тезда қўйиб юборишган. Узр ҳам сурашган. Ўртада ошпазга кийин бўлган.

Чоли қўрғур шунақа давангир эди. Кейин-кейин, ёши бир жойга мўралагач, катта отасининг китобларини олди. Абдурахмон биргад – мулла Абдурахмон бўлди.

КЎЗОЙДИН ЙЎЛИДА

Кампирлар Жаркўчадан энишмоқда эди. Олдинда ҳамишагидек, элнинг айтишича, “қариса-да қуйилмаган қирчанғи” – Ҳувайдо момо. Сурувнинг серкасидек, бир қадам олдинда аланг-жаланг. Йўл-йўлакай ҳовлима-ҳовли кўз югуртиради. Кимнинг ўчоқбоши супуриб-сидирилмаган-у, кимнинг тандиридаги кул неча кундан буён ётганлигини ўз кўзи билан кўриш учун билар- билмас атрофни кузатади. Саксонни қоралаган бўлса-да, давраларда бировга гап бермаган. Лекин, бировнинг гапини, деди-ведисини айтмаган. Ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитганини, қўли билан ушлаганини деган. Шунинг учун уни Ҳувайдо деянгич дейишади.

Кампирлар хурсанд.

Уларга энг охири Бердимурод магазинчининг онаси Тожинор келиб қўшилади. Барчалари қайта бошдан йиғлағудан бери бўлишиб ҳол-аҳвол сўрашишади. Етказган кунига, берган ризқига шукур дейишади. Бир вақтлар катта эналари саҳармардонда ҳол-аҳвол сўрагани келган тенгқурлари билан қучоқлашиб, йиғлашиб кўришгандек сўрашишади.

Кун омонат. Вақти келиб бир кун саҳарда кўриша олмаймиз дейишганча, кампирлар ҳар саҳар тенгқурлари билан шундай ҳол-аҳвол сўрашишарди, ўшанда. Бу удумлар ҳам кун сайин кераксиздек бўлиб бормоқда. Удумлар, меҳрли одатлар Туркқишлоқни тарк этмоқда эди.

Кампирлар — мулла Абдурахмоннинг биринчи хотини Гуландом, иккинчи хотини Энақиз, Дўмнинг кампири Гуласал, Эшмат подачининг беваси Яхшигул, Сиддиқ монтернинг энаси Санам, Бердимурод магазинчининг энаси Тожинор. Барчасининг қўлида тугун. Тўй-ҳашамларга киядиган минсаку жегдаю камзуллари кийишган. Кўчани кампирларнинг одатда сандиқларда ётадиган кийимлари кийилгани учун нафталин ҳиди босган.

Кампирлар Жаркўчанинг деярли ярмига етишганди ҳамки, тирсак бурилиш ортидан ҳирсдек семиз кўк хангини ниқтаганча, бир вақтлар қишлоқнинг энг олди бойи Баҳромбойдан ўтаман деб қасам ичиб, тоғу тошларда шериксиз, ёлғиз чакана боққан, зиён-соя эргашиб бир оқшом ярим кечаси уйига оғзи қийшайганча, кўзлари ола-кула бўлиб келган, ўшандан буён ҳатто одамларнинг маъракасига ҳам бақирганча кириб борадиган, ҳар бир гапини “падарингга лаънат” деб бошлайдиган Мардон тентак ўрлаб қолди.

Онаси тенги кампирларга ёвқараш қилиб олди-да, бақира кетди:

– Падарингга лаънат! Баринг эрингни тинчитиб, қайерга бораяпсанлар, ясан тусан қилиб? Ҳеч жойда тўй йўқ-ку? Тўй бўлса мен самовор кўйишим керак!

Кампирлар Мардон туртиб-суртиб кетмасин дейишганча ёш болалардек бир чеккага тисарилишди.

Эшагини кампирларнинг йўлига ғов қилганча, ўнг оёғини эгарнинг қошига илдирган Мардон кўлидаги таёқ билан ер чизаркан, касали кўзиди:

– Падарингга лаънат! Ҳа, анаву ўғрини кўргани бораяпсанларми? Кўргани одам қолмадими сенларга?

Важоҳатли овоздан зийрак тортиб яқин-орадаги уйлардан вовуллашганча отилиб чиққан итлардан ҳурккан эшакдан ўмгани билан ерга тушган Мардоннинг оғзи-бурни Жаркўчанинг тупроғига тўлганча ўзи билан ўзи бўлди.

Кампирлар энишди.

XIV БОБ

КАТТАТОҒНИНГ МАЙДА ТОШИ

Энақиз кампир чолининг арвоҳини ҳафа қилиб қўйганини ўзича англагандан бир йил ўтар-ўтмас, девордармиён кўшниси Бойназар даллолга чоли қайтишидан олдин “кўпайгани саники, шу икки кўй кампирни маъракасаники” деб топшириб кетган қўйларини қайтариб олди. Чолининг олдига кетишга астойдил ҳозирлик кўра бошлади. Ўлимлиги тахт. Маъракам бировга оғир ботмасин дея иккита кўйни боқди. Ҳам эрмак, ҳам ёмон куннинг ямоғи деди. Ўлик борнинг борини, йўқни сирини очади деди, қайердадир эшитган гапини ўзича такрорлаб.

Чоли айтган: Гуландомнинг болаларидан чўп олмайсан. Эринг айтганини қилмаган хотинликка нолойиқ. Хотин аталмасмиш, тоифаси бошқа эмиш. Бунақа гапларни қаердан биларкан чоли қургур. Китоб ўқиганда.

Болалар отасини ранжитишган кўринади. Лекин бу ҳақда Энақиз суриштирмаган. Суриштирмайди ҳам. Суриштирганда яхшиликка ўзгариш бўлмаслигини билади. Тўғ-ри, сўраб келишганда эл қатори сўрашишади. Кундоши билан мана бирга тўй-маъракаларга бориб-келиб юрибди-ку. Буям ғанимат эканлигини билади. Бир вақтлар Гуландом уйларига жанжал қилиб келарди. Энди жанжал қиладиган аҳволи ҳам қолмаган. Тик турганига шукур қилади. Сувлар тиниши учун наҳот бир кишининг ўртадан кўтарилиши лозим бўлса. Одам, кўлидан ёмонлик келмай қолгандагина яхши одамга айланса, ғалати кўринаркан.

– Одам, Каттатоғнинг бир майда тошичалик эмас. Каттатоғнинг бир тоши ҳам етмиш авлодингни кўрган керак бўлса. Одам дегани ариғдаги сувдай гап. Келиб кетаверади.

Бу гапни ҳам чоли айтган.

Чол қайсар бўлган. Дўм билан гапи келишмай қолиб, чўлга кўчирма қилинадиганлар рўйхатига киритилган. Аччиқ ва алам устида хотинига, “Лаш-лушингни йиғиштир, кетамиз, Дўм айтган чўлдан ҳам узоқроғига кетамиз” деган. Хотини “Ҳеч қаерга бормайман, беш бола билан қаерга борамиз, Дўмни рози қилсангиз, рўйхатдан чиқариб ташлар” деган. Бригадир кўнмаган. Нима учун рози қилиши керак? Оила-си қолса-да, Абдурахмон қишлоқдан кўчирилиши тайин, Дўмнинг тиши бор эди. Гапига кирмаган одамлардан нечасини сиёсатга қарши деб қаматган. Мол-мулкани давлатга ўтказган.

Шунда, айтганини қилмаган хотинига талоқ қўйган. Қишлоқдан куппа-кундуз, яккабўйин чиқиб кетган. Энақизни чўлда топган. Дўмнинг кўлидан иш келмай қолгач,

Дўм кичик ўғлига деб тош тўктирган жойни қасдма-қасдига йўлини қилиб, селсоветдан ўзиники қилиб олган.

Шу ҳовлида болакайлар ўйнамади...

XV БОБ

МАРДГА МАРД ҚАССОБЛАР

Энақиз эрмакка қўй боқади. Қўйлар қуйруғини кўтара олмай қолади-ю, жон савил чиқай демайди. Тавба қилади. Қўйлар увол бўлмасин деб, ҳафсаласи пир бўлганча даллолга одам чиқаради.

Зум ўтмай, кўзлари ялтираб, кафтларини бир-бирига ишқалаганча, чопонининг остидаги белбоғига иккита бозараки нон, бир бўлак ипаки ҳолва солиб даллол келади. Эна билан сўрашган бўлади. Шошиб қўйхонага ўтади. Жойидан туролмаётган қўйларни думбасидан кўтарганча тошини ҳисоблайди. Ҳар доимгидек ўзи савол бериб- ўзи жавоб қайтаради.

– Эна, қўй бизники, ўрнига иккита тўхли, қиш-ёз ейиш-ичишингиз, иссиқ-совуғингиз биздан. Бирда-ярим кам-қўстига рози бўласиз. Баракасини беринг дейди. Жавобини ҳам кутмай сўрайди.

– Эна, зўрсиз-да эна! Нима билан боқдингиз?

Мардга мардмиз деганча кечги ғира-ширада иккита тўхлини ҳайдаб келади. Энанинг қўйларини ўғиллари билан кўтаргандек олиб кетишади.

– Марднинг молига номарднинг кўзи тушмасин, – дейди, кетишидан олдин ўзига ўзи. – Қоронғуда ёмон назарлар синади.

Энақиз ўзини эрта кўкламда ўлсам керак, деб ўйлайди. Ер юмшоқ бўлади. Оёқ учидагилар, таёқ тутганлар азоб ейишмайди. Таёқ ушлар биронта қариндоши бўлмаса ҳам, маъракасига одам кўп келишига ишонади. Мени хурмат қилишмасаям, муллани хурмат қилишади, дейди, хафа бўлган вақтларида, Каттатоғнинг ҳаммиша қор босиб ётадиган жойини кўролмаса-да, тусмоллаганча ўша атрофга қараб. Қайинакасининг невараси Дилафрузни соғинади. Қиз бола бўлса-да, раҳматли бобосини эслатади. Кўзу қоши, қараши, бурни қуйиб куйгандек. Ота уруғига ўхшаган қиз бахтли бўлармиш, деб қўяди ичида. Бахтли бўлсин-да. Ўлсам сув куйгучим шу деб тайинлаб ҳам қўйган. Ҳозир Самарқандда ўқийди. Ҳар келганда Самарқанд нон олиб келади. Кампир у нонни ейолмайди, бироқ билдирмайди. Протез тишлари билан тамшанган бўлади. Аввал армони йўқ эди. Армонлар бегона эди. Кейин янгидан пайдо бўлди. Яшагиси келган одамда армон бўларкан. Дилижон тўйини кўргиси келди.

XVI БОБ

АЁЛ ТОПГАНИ АЗАГА ЯРАМАЙДИ

Барча кўргулик бурноғи йил қишда, аҳмон-дахмон чиққан кун бўлди. Қор ёққанди. Ярим кечаси қўйларига ҳашак солди. Қўшнисининг ити безовта бўлавергач, овоз бериб тинчлантирди. Бомдоддан кейин оғилга кирса, қўйлари йўқ. Салкам белидан келадиган қорга ўтириб қолди. Қачон ўзига келганини ҳам, қандай қилиб уйига кирганини ҳам эслай олмади. Хаёлида бир фикр айланади.

– Ҳаром молга ўғри оралайди...

Наҳот шунча йилдан буён боқаётган моллари ҳаром бўлса? Қўйлар раҳматли чолидан қолганди-ку! У бу молларни шу бир парча ҳовлисини тирмалаб экин экиб, сотиб мол олганди-ку? Наҳот ҳалол бўлмаса?!

Кампирни қайғу босди. Мол боқмай ўлсин! Ўлигинг кўчада қолармиди? Худойингда одамлар семиз гўшт емаса ориғини ер. Даллолни уйда турса бўларди-ку! Еб кетмасди-ку? Подачи қизининг ғайрати пода қайтарда келармиш дегандек, саксонга кирган кампирнинг бўрдоқи боқишига бало борми? Эшитган нима дейди энди? Моли ҳаром экан, ўғри тушипти дейди-да. Нима ҳам дерди, ўйларди Энақиз

кампир протез тишларини пиёладаги сувга соларкан, бемалол бирор йил кўрпадан чиқмайдигандек, ўзини ўраб-чирмаб, печкага ҳам ўтин ташламай...

Бирдан хаёли қочди.

– Жума куни-я, шу куниям ўғрилиқ қилишадими? Бошқа кун булсаям майли эди-я!

Кампир яратганнинг етказган кунига, берган ризқига шукроналик келтириб, пешин намозига тараддуд қилаётганда, Жумабозорнинг мол бозорига кирадиган кўтир эчкидан тортиб, кўпкари отгача назаридан қочирмайдиган Бойназар даллол ўпкаси тўлиб дарча ҳатлайди. Қўлида халта. Жумабозорда ҳафтанинг уч куни бозор. Жума куни катта савдогарлар савдо қилади. Шанба куни мол бозор. Якшанба – элга бозор. Даллолни ҳафтанинг исталган куни ва исталган соатида Жумабозордан топиш мумкин. Кирган-чиққан мол борки, зориққан-сотарман борки, даллолнинг назаридан қолмайди.

– Эна, дейди, даллол, мендан хафамисиз, хизматингизга норозимисиз, нега қўйларни менга сотмай бошқаларга сотдингиз, дейди, салом-аликни ҳам унитиб.

– Нормурод қассобдан калла-почаси, терисини олдим, дейди, халтани кўрсатиб. Мен ҳаққингизни еганим йўқ. Даллолликни ҳам пири бўлади, эна. Сизни бирда норози қилганмидим? Шу кўчқорни кенжамни суннат тўйига сўймоқчи эдим. Нега бундай қилдингиз?

Кампир турган жойи – айвонда оёқларидан кучи кетиб ўтириб қолди. Кўзғалиб кўрганди, ўрнидан туролмади.

– Қўйларни ҳеч кимга сотганим йўқ, – дейолди, холос. Бир майдон нафасини ростлаб олгач, халтадан чиқиб турган қашқа кўчқорнинг қашқасига қараб кўзлари ёшланди. Кўнгли бўшади. Дарди енгиллашди. Дадилланди.

– Ўғри урди. Бировга айтгулик эмас, ўғлим. Қайтиб (қандай) айтаман. Моли ҳаром экан дейишмайдими? Ичимдаги-ичимда...

Даллол қандай шитоб билан келган бўлса, халтани кўтарганча шундай шитоб билан дарча ҳатлади.

XVII БОБ

ЧЎПОН ҲЕЧ КИМ БИЛАН ГАПЛАШМАДИ

Томошанинг қизиғи кун ботарда бўлди. Мулла Абдурахмоннинг ҳовлиси мулланинг жанозасидан кейин бунчалик одамни кўрмаганди. Аввал йўқолган қўйлардан бирини етаклаб Даллол ҳовлига кирди. Ортидан битта мелиса. Ундан кейин қўлларига кишан урилган уч киши. Биттасига алоҳида кишан урилган. Ортида битта мелиса. Маълум бўлдики, ёши каттароғи, алоҳида кишан урилгани Нормурод қассоб, учтасидан бири Жаркўчанинг бошидаги Оқмирза муаллимнинг ўғли Шомурод. Ўғри шу эмиш. Бир кишанда тургани унинг шериги, ўртасаройлик Асрор чўпоннинг ўғли – Отавали. Бировини ҳеч ким танимади. Шаҳарлик дейишди. Энг охирида яна бир мелиса дарча ҳатлади. Ўғри Шомурод ўғирлаган, чўпоннинг боласи отавали “қўй бизники”, деб қассобга берган, қассоб сўйиб сотган бўлиб чиқди. Иккинчи қўй чўпоннинг қишлоқдаги қўрасидан топилган эмиш. Ана томоша...

Кеч бўлди дегунча телевизорга термулишиб қоладиган ёшу қарининг барчаси Энақиз кампирнинг ҳовлисида томошабин эди. Мелисалар ўғрини бир неча бор қўйхонага олиб кирди, олиб чиқди. Девордан ошиб туширишди, сой бўйига олиб бориб, олиб келишди. Хату қалам қилишди. Энадан бир оғиз ҳам нарса сўрашмади. Даллол барчасига бош-қош бўлди. Шу орада тоғдаги қўрасидан беш-олти чоғли қўй, бир эчкини ҳайдаб Асрор чўпон келди. Қўйларни кампирнинг қўрасига қамади. Бировга бир оғиз гап демади. Ўғлининг олдига бориб, тек қотди. Қулочкашлаб оғзи - бурни аралаш тарсаки тортди. Тарсакининг зарбидан, қўллари бир-бирига кишанланган йигит нақд беш метр нарига, белдан келадиган қор ичига ағдарилди. Катталар “ув” дейишди. Болакайлар “вух” дейишди. Чўпон ортига ҳам қарамади. Чопонининг барини юзига босганча, томошабинлар орасини ёриб ўтиб, дарча ҳатлади.

Ҳовли ўртасида оғзи-бурнидан қон келиб ётган Отавали ва шеригини ўраб олган халойиқни мелисалар бир амаллаб кўчага ҳайдашди.

Кампир мулзам тортди. Гапирай деса овози чиқмади. Титроқ гавдасини ўнглаб, бир амаллаб уйига кирди. Эшикни ичидан ёпди.

XVIII БОБ

ОҚИ ОҚҚА, ҚИЗИЛИ ҚИЗИЛГА АЖРАГАН КЕЛИНЧАК

Орадан бир қиш, икки ёз ўтди. Ўшанда, тоғдаги қўтонида бола-чақаси билан тўлни кутиб қишлаётган Асрор қайтиб қишлоққа тушмади. Сурувини ҳайдаб қаёққа кетганини ҳеч ким билмайди. Энанинг қистови билан Даллол чўпоннинг кўпайиб кетган қўй-қўзилар, эчки улоқларини эгасига қайтариш учун икки марта ўтовига борди. Тополмади.

Кейин кампир қўй боқмай қўйди. Барини даллолга берди.

– Ўзинг биласан, молларни сенга, сени худога топширдим, деди. Эри бунда салкам ўн беш йил олдин Даллолга айтган гапларини такрорлаб, қўшиб қўйди. Кўпайгани Дилафруз қизимники. Асрорникини ўзинг биласан.

Яқинда Оқмирза муаллим ўғли қамоқдан чиққанига элга ош – кўзойдин (кўзинг ойдин бўлсин дегани) берди. Бугун кампирлар ўғри болани Шомурод кўзойдини баҳона кўргани боришмоқда.

Жаркўчани тўлдириб кетаётган кампирлар олдида Хувайдо деянгич. Ҳозир у уй тўла хотинлар ичидан Бийражаб (аслида Бувражаб)ни тузламоқчи. Икки бирдай келини бўлиб, ҳовлисига супурги тегмаганини бетига айтмоқчи. Ўғриликка келса, ўғри аввал ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, бундан кейин ҳам йўқолмайди. Дунё борки, ўғри бор. Дунёнинг оти – ўғри дунё. Эҳ-е, уларнинг ёшлигида бир ўғрилар бўлардики, қўй нима бўпти, ландовур эркакларнинг кучоғидаги ойдай келинчакларни ўғирлаб кетишарди. Мана буни ўғри деса бўлади. Элниям ўғриси ўзидан чиққани маъқул. Ўзиники ўзига. Барибир топганини элга қайтаради. Бегона эса еб кетади. Ўғриси ўзидан чиқса бегона ўғри қишлоққа киролмайди. Ўғриларни ҳам зақуни бормиш. Бегона ўғридан кўра бегона жойдан келган райком ёмонмиш. Ёппа талармиш. Буларни раҳматли эридан ўз қулоқлари билан эшитган.

Хувайдо кўзойдинда элга бундан эллик йил олдин бўлган ўғриликни – можримлик этикдўзнинг қаро уйга кирса уйни ёритадиган хуснлик чиройли келинчагини ўша замоннинг ўғрилари қандай қилиб олиб кетишганини айтиб бермоқчи. Бошқа вақтда мавриди бўлмайди. Ярашмайди. Келинчак чиройини эшитганлар, кўрганлар эсидан оққанмиш ўшанда. Унинг оқи оққа, қизили қизилга ажралган, юзидан ой нуридек нур чиқармиш. Юрган йўлларида анвойи бўй таралармиш. Олмаси бўлак, анори бўлакмиш. Кўчада юрса эл томошага чиқармиш. Сув ичса, ичган суви томоғидан ўтиб тирсиллаган таранг ва силлиқ кўкраклари орасидан сирғалиб, қўйлагининг ёқаси ортига тушганча кўринармиш. Сулувлигидан ўзи ҳам уялармиш. Охири эл уни одам эмас, парилардан бу, қишлоқни алғов-далғов қилди деганча, ўғирланганига роса қувонганмиш.

Ўғирлаш бундай бўлган. Қасам ичган йигитлар кечаси этикдўзнинг ҳовлисига кириб айвонда эри билан ётган келинчакнинг лозими ичига олдиндан ичи чумолига тўлдирилган қамишни пуфлашган. Уйқуси қочиб, чумолига таланган келин, лозимини қоқиш учун ташқарига чиққанда қопга солишган-у, олиб қочишган. Вассалом.

XIX БОБ

ЯШАСИН, ЎҒРИЛАР!

Жаркўча бошининг чап томонидаги охирги уй муаллимнинг уйи. Хувайдо шу дарчага яқинлашганда Энақизга нима деяркин дегандай гап қотди.

– Дугона, бизлар-ку майли, сен нима деб кўнгил сўрайсан?

– Нима дердим. Тобутимни кўтаргин дейман-да, деди, аввалдан ўйлаб қўйган, кимдир шу гапни қитмирлик қилиб сўрашини билган, эсимдан чиқмасин деб йўлма-йўл қайтариб келган гапини такрорлаб.

Дарчадан муаллимнинг хотини кўринди.

Шунда кўк ҳангини чоптирганча, Жаркўчани чангитиб Мардон ўтди. Қоп-қора ёв-войи жар мушугини бўйнидан боғлаб эшагига ортиб олган. Мушукнинг тирик-ўйклиги билинмасди. Мардонни чалғитиш учун қишлоқ оқсоқоллари гапирган бўладилар.

– Мардонбой, мушукни нега бошидан боғлаб олдингиз?

– Думидан боғлашни иложи йўклиги учун!

Мардон мушукни кўлига олади. Мушукка жон киради.

– Падарингга лаънат! Мушук ҳам зиёратга келди. Боласини ўғирлашган. Ўғридан сўраса ким ўғирлаганини айтади. Улар бир-бирларини танишади. Ўғриларни обрўи зўр бўлади. Яшасин, ўғрилар!

Кейин эшагига хала берди. Ўрайдан Авлиёотагача қаерда хохласа ўша ерда ўтлатиладиган, боқувдаги ҳўкиздедек семиз, йилтиллаган кўк эшаги изидан кўтарилган чанг муаллақ қолди.

Ҳеч ким ҳеч нарсa демаса-да, кўнгиллардан гап ўтди:

– Тузинг сочилган кўчани тузитмайдилар. ..

– Кўча чангининг уволи ёмон-а, .

– Ҳай, бекор қилди-я...

Кўзойдиндан қайтган кампирлар кўп ўтмай ўрлашди. Фақат Ҳувайдо кампирга қийин бўлди. Мушукдан жони чиққудек бўлиб кўрқиб касали Мардон ўртага отган қора мушукни гириллаган овозини эшитиши, унга кўзи тушиши билан кўзиди, куйди. Бундан бир йилча олдин духтирлар касалингизни даволадик, деб ўғлидан икки қуй олишганди. Эссиз. Яна элга шарманда бўлди. Яхшиям билган билди, билмаган йўқ.

XX БОБ

ЖАРКЎЧАДА ЎТГАН БОЛАЛИК

Жаркўчада ўтган болаликнинг илк хотиралари эшикма-эшик гурас-гурас юради-ган лўлилар ҳақида эди. Ўзидан катта тўрваю хуржун кўтарган аёлларнинг кетидан эргашган саноксиз болаларнинг ғовур-ғовиридан кўрқиб, чўмилаётган сойидан ширялонғоч ҳолда қочиб, аввалига дарчалари олдидаги супада бир зум хангу манг қотиб турган, кейин чопиб ҳовлига кирган Бекмирза онасининг қучоғига бекинди. Гап нимадалигини билгач онаси унга “Яна кўчага сўрамай чиқсанг, девоналар хуржунига солиб кетади, “булбул”ингни бекитиб юр”, деганди. Ўшандан кейин яланғоч чўмилмайдиган бўлди.

– Девонаси йўқ шаҳарнинг баракаси бўлмайду! – деганди Самарқандда университетнинг ўзбек ва тожик тили факультетида ўқиб юганида, форс тилидан дарс берадиган, кўзлари катта-катта, кулоқларигача тук битган қоп-қора домла. Дарсини девоналарнинг бирор-бир иримини айтиш билан бошлаб, бирор бир удумини сўйлаш билан якунлайдиган тилшунос ўқитувчини талабалар орқаворотдан “девонашунос” дейишарди...

Охирги марта қишлоққа борганида онасига қилган ўша муомаласи учун салкам бир кундирки ичига чироқ ёқса ёришмайди. Нега шундай қилди? Ўзи нима қилганди? Кўнгли ғаш, кўнгли олатасир. Нима бўлганди ўзи?! Вақт ўтишининг қийинлигини қара. Бир соат ҳам шунчалик узоқ бўладими?!

Олис тоғ қишлоғидаги энасини ойда бир кўриш учун ҳар ойнинг сўнги шанбасида бориш-келиши олти юз чақиримлик йўлга тушаркан, бозорлик қилади. Яхши новвот, филни расми бор қорачой, ошқозон дориси...

Шаҳарлик ўғил келар кун эна салкам икки гектарлик ҳовлига сиғмайди. Ойнинг сўнги шанбага ўтар кечаси ухламай чиқади. Ўғлининг қош қорайишига яқин келишини билса-да, каллаи-сахарлаб дарча олдидаги супага танда кўяди. Ўтган-кетган ҳам бугун энанинг шаҳарлик ўғли келишини кутиб ўтирганини билади. Кўнгил сўраган бўладилар.

– Шаҳарликларни кутяпсизми, эна?

– Ҳа, энди мани болаларим кўмсин-да. Шуларни кутмай, кимни кутаман. Тоғим ҳам шулар, ўлигимни эгаси ҳам шулар. Шулардан икки кетмон тупроқ умидворман-да, айланай..

– Эна, дарров шунақа гапларни айтманг-да одамни кўрқитиб, – дейди чакана мол боқадиган подачи Асрор тирриқ. Кейин дарров ўз дардига ўтади. Ўғлингиз келганда айтсангиз, Ширинкул тоғбеги ҳар куни ҳоли-жонимга қўймапти. Ҳақини берсам ҳам яхши жойларга молларни ўтлатмаяпти. Бир оғиз бир нима деб қўйсинлар. Ахир, каттакон амалдор. Сигирларингизнинг ҳақини олмайман.

Тирриқнинг сўнги гапи энага оғир ботади.

– Нега энди олмас экансан, оласан. Ҳозир уйда пул сал узилиб қолганди, пенсиям келиши билан, йўғ-э, бугун ўғлим келиши билан қарзни уздираман. Подачининг ҳақини узмагани ичган сути ҳалол эмас. Раҳматли қайнотам шундай деганлар, – дейди, тоғликларнинг удумига роия қилиб қайнотасининг отини тутмай.

– Узр эна, ман шундай..

– Бир айтдинг, бошқа айтма буни. Ширинкулга эса мени номимдан айтиб қўй, элни қийнамасин. Тоғ отасидан қолмаган. Боламнинг отини майда-чуйда ишларга аралаштираверма. Тоғбегига патта ҳақини алоҳида, ўзиникини алоҳида тўғри бер, жўжабирдек жон. Оларда қандай мард бўлсанг, берарда ҳам шундай мард бўл.. Раҳматли қайнотам шундай деганлар.

– Эна, бир илтимос бор эди, – дейди Тирриқ ялтоқланиб, – ўв ёшлигимизда еган турк патирингиздан қилиб беринг, қаймоқ, сариғмойини ўзим бераман, ҳеч ким патирни сизниқига ўхшатолмайди-да!

– Бу гапинг бўлак, сариғмойинг ҳам керак эмас. Келинимга айтаман, ўргатганман, ўзимдай қилолмасаям, қўли келишган, – дейди бир вақтлар ўчоқ бошида ҳеч ким унга тенг бўлмаганлигини эслаб, кейин қўшиб қўяди:

– Лекин, бола, сенга бир гапим бор. Эркул трактирчининг болаларига жавр қилма, сигирини йўқотиб қўйиб, ўрнига бузоқ берибсан. Етимнинг ҳақини ейиш ёмон. Тўрт етимнинг оғзини суддан ажратиб, қандай ётиб турасан. Ўғлимга айтайми, бузоғингни сигир қилиб берсинми? Кейин номусини кўтариб юроласанми?

Асрор тирриқ Энага салом бериб, арз қилганига минг пушаймон бўлди. Негаям ҳол-аҳвол сўраб кетавермади. Шу гаплар унга керакмиди?

– Йўқ-йўғ-э, – деб чайналди подачи.

– Сигирларингни топгунимча, бузов олиб турунглар, кейин сигир қилиб бераман дегандимда, эна.

Энанинг жаҳли чиқади.

– Сигир топиладими, йўғми, унгача етимлар энангни эмиб турадимми? Сут-қатиқ ўзингдан чиқса, рўзғорда барака бўлади. Шу ёшга кириб ҳам тирриғлигинг қолмабди-да. Молхонанг тўла қорамол, қўй-кўзинг яқинда Каттатоққа сиғмайди. Эр отининг баҳоси эмас, Асрорбой. Худо ҳамманиям эркак қилиб яратавермайди! Одамни ҳар нарса бўлгани яхши.

Кампирнинг Асрорбой дегани Тирриққа ёқиб тушди. Бошқа гап қулоғига кирмади. Бир умр исмига Тирриқ эмас, Бойни қўшиб айтишларини орзу қилганди. Салкам қирқ йилдирки, пода орқасидан юриб, соч-соқолини сурув чанги оқартирди. Рўзғорини ейиш-ичишдан қисиб, йигирма икки қорамол-у, юздан ортиқ совлиқ қилганда ҳам биров бой демади. Биринчи марта бировдан, яна кимсан Яхшигул кампирдан Асрорбой деганини эшитди. Қулоқларига ишонмади. Энди иши юришади. Колхозга нечта одам раис бўлиб келибдики, Яхшигул кампирдан хабар олмай идорасига кирмаган. Мулла Қодирнинг ҳовлисидан ёнлаб ўтмаган. Баъзи одамлардан ўлган бўлса ҳам кўрқасан-а, тавба! Мулла Қодир зўр одам эди-да. Сути қочган сигирга дам урса елини чотига сиғмасди. Хислатли одам эди, раҳматлик. Кампир ҳам зўр. Дегани деган. Бир гапини биров икки қилолмаган. Нимага шундай?

Тирриқнинг нақд кекирдагига муштдек қайроқтош тикилгандек бўлди. Кўнгли бўшашди. Шу ишни қилса, бундан кейин Хўжатўпнинг барча одами, битта галустугни йигирма йилдан буён тақадиган Учқун муаллим-у, бировларнинг мотоциклини алмаштириб миниб, маники деб мақтаниб юрадиган заправкачи Олимтой ҳам эртадан бошлаб Асрорбой дейдигандек.

– Эна, ўзи бугун кечга томон бир сигиримни бермоқчидим, шунини сиз билан маслаҳат қилмоқчидим, – дейди шоша-пиша, нима деяётганини ўзи ҳам англамай.

– Ундай бўлса, ҳозир Эркулнинг болалари мол қўшганда, шу гапингни айт. Пода қайтарда арқон билан чиқишсин, сигирнинг бошини ўзинг боғлаб, уйига элтиб бер.

Қўлинг очилмагунча, кўнглинг ҳам, йўлинг ҳам очилмайди. Сен-ку бу гапларни тушунмайсан-у, барибир бир кун нафи тегар, деб айтаяпман-да. Эшонбобонгнинг арвоҳи ҳам шод бўлади. Авваласи сигир топилар, топилмаса на илож, бош ёриғи бўркнинг остида қолгани дуруст, дейишган машойихлар. Сан ҳам, ман ҳам кунга маҳтал одамлармиз, кетамиз. Иснод ёмон нарса. Инсон ўзига ўзи матал ёзиб кетади. Ҳар кимни юки ўзига етади. Болаларинг, неварларингга жавр қилма!

– Бўлди, шундай қиламан. Ҳеч кимга айтманг, жон эна. Мен сизни яхши кўраман!

XXI БОБ

КУНГА МАҲТАЛ КАМПИРЛАР

Ҳар ойнинг сўнгги шанбасини Яхшигул кампир дарча олдидаги супада ўтказади. Шу куни шаҳардаги ўғли — Бекмирза келиши керак. Эркалаб Бек ўғлим, дейди. Ўғли билан худди катта одам билан гаплашгандек сизлаб сўрашади.

– Эна, сиз деманг, сен деяверинг, ноқулай-да, жўраларим кулишади,— дейишига қарамай яна:

– Бек боламдан айланай, яхши келдингизми, довмисиз, болам, ҳамиша дов бўлинг-да. Акам кўрмади, отам кўрмади, Сиз кўрингда болам дейди. Сиз менинг акамсиз, сиз менинг отамсиз дейди. Ёмон назарлар менга тексин, сизга тегмасин дейди. Йигит пири кўлласин дейди. Сизга боққан балолар менга тексин дейди.

Қалтираётган кўллари билан ўглининг боши, сочи, қошлари, кўзи, юзи, бўйину елкаларини қайта-қайта пайпаслайди. Дуо баҳонасида кўлига ўтиб қолган ўглининг ҳидини ҳеч кимга билдирмай ҳидлайди. Юзига қон югуради. Чехраси ёришиб кетади.

– Катта отангиз раҳматли йигитнинг пири бўлади, етмиш ёшли кампир ҳам етти ёшлик ўспиринга йўл бериши керак дердилар. Сиз десам дебман-да, болажон, хижолат бўлманг. Болаларимни сиз демасам кимни дейман? Китоб ўқиган одамнинг айтганини қилиш керак. Онаси сизлаган болани ҳеч ким сан деб бетига тик қаролмайди-да, жўрангиз кўпайсин. Сизни ҳеч ким сан демасин дейман-да, болам!

Шундай кунларда энани супадан фақат намоз вақтларидагина кўрмаслик мумкин. Бошқа вақт кишу ёз, баҳору куз дарча олдида ўғлини кутади. Ойнинг бошқа шанбалари қандай ўтганини билмайди. Билгиси ҳам келмайди. Сўнгги шанба куни бошқача. Шу куни яшагиси келади. Узоқдан-узоқ жойдан ҳориб-чарчаб келадиган, бироқ чарчаганини билдирмай, одамларга ҳеч бир ҳолатда нолимайдиган ўғлини кўрганда кўнгли тоғдай кўтарилади. Кўзига қараб ўглининг бошида минг бир ташвиш борлигини билса-да, сўрамайди. Сўраса-да, ўғли гапни бошқа ёққа олиб кетишини билади. Ҳаммаси яхши дейди. Нима қилсам хурсанд бўласиз дейди. Онасининг хурсанд бўлса, яшагиси келишини қаердан биларкан? Раҳматли чоли шунақа эди. Бирда сен хурсанд бўлсанг яшагим келади деган. Ўшанда болалари эшитиб қолмадимикин деб роса изза бўлганди.

Ёз бўйи ҳар ойнинг сўнгги шанбаси кун пешиндан оққач, Жаркўчани тўлдириб тупроққа беланаётган тўрғайларни безовта қилиб кўчанинг нарига бетидаги кўшниси Энақиз кампир келиб кўшилади. Икки дугона супачага астойдил ўтиришиб, кўнгиллари Тайпоқсойнинг даласидек ёйилади. Дарча атрофига ғовур-ғувур энади. Дугонаси келганидан хурсанд эна кенжа келинига чой буюрган бўлади. Дастурхон келишини ҳам кутмай, нимчасининг чўнтагидан рўмолча олиб ёзади. Тўй-маъракалардан, чўнтагига илинган майиз, ширинликларни тўкиб солади. Худди болаликлариди хола-хола ўйнаган қизалоқлардек, бир-бирларини меҳмон қилишади. Севинишади. Ҳатто кимнинг келинига ким кўз олайтиргани, кимнинг ўқишдаги қизи қишлоққа анчадан буён келмаётгани, бир балоси бор, бўлмаса келарди-да деб бошланувчи қишлоқшумул янги гаплар ҳам уларга эриш туюлади. Бу гаплар душанбаники.

Энақиз кампирнинг аслида дугонасининг олдида гапирадиган гапи йўқ, уйда кутадиган одами ҳам. Бир кўнгилда дугонасининг дардига шерик, бир кўнгилда

завқига ҳамроҳ деб ёнига келади. Ҳар доим кун ботар-ботмас кириб келадиган шаҳарлик ўғлининг қораси кўриниши билан дугонасининг кўз ёшларини артиш, қалт-қалт титраётган танини бир муддат ўзига келгунча суяб туриш учун ҳам унга шерик бўлади. Бундай қилишни дугонаси сўрамаган бўлса-да, ич-ичидан истабини билади. Қариганингдан кейин одамлар гапирмаса ҳам, кўкайдан ўтганини билиб қоларкансан.

Бирда кампир дугонасига ўлимлиги учун йиққан латта-лутталарни астойдил бирма-бир айтиб, қайси латта кимга берилиши лозимлигини тайинлаган. Мана бу бош-оёқ сарпо ювгучига дейди, фахр билан. Мана бу яқтак-минсак – жағбойларга, мана бу жегда сув куйганга, мана бу камзул суяганга. Бел боғлаганларга мана булар.. Ўзинг кўлинг билан берасан, дейди қатъий бир оҳангда, гўё Энақизнинг ўзидан кейин қолишини биладигандек. Шунда хомуш тортиб қолган дугонасининг тайинли ўлимлиги йўқлиги эсига тушиб, йиғиштирган бўлади.

Дарча Жаркўчанинг энг юқори жойида жойлашган. Кўчага бурилган ҳар қандай уловни кузатиб туриш мумкин. Кампирлар кўчадаги ҳеч бир нарсани илғамасаларда, кутаётган уловларини товушидан билишади. Кўпинча биринчи бўлиб Энақиз илғайди.

– Дугон, Бек ўғлинг келаяпти..

XXII БОБ

ОЛАПАР

Кампирларнинг хурсандчилигига шу вақтгача ёнғоқ соясида тўшини захга бериб, кесилган калта думи билан хомишакларни эринибгина ҳайдаётган Олапар кўшилади.

Олапар аввал ёнғоқ остидаги сўри тагидан даст сакраб туради. Қулоқларини динг қилиб, кампирлар олдига ҳаллослаб келади. Зўр бир ишни қойиллатгандек, уларга бақрайиб қараб туради-да, олд оёқлари билан супанинг бир четини иштиёқ билан тирнайди. Яхшигул энанинг “Эганг келаяптими?” деган гапи тугар-тугамас, тўғри йўл қолиб жарнинг тик қия жойидан ўзини кўчага отади.

Кейин Жаркўчанинг бошида одамлар билан саломлашиб ҳаяллаган Бекмирзанинг оёқлари остида ялтоқланади. Одамлар кулги аралаш “Ана, момонинг разведка-чиси келди” дейишади. Олапар йўл бошлайди, ортидан Яхшигул кампир эрталабдан буён кутаётган машина йўлга тушади.

Шаҳардан келган машина ҳовлида тўхтагач, атрофини бир қур айланади. Чап елкасини ерга қўйиб эркаланади. Атрофини ўраб олган болаларга кулги бўлади. Боши силаниб, икки оғиз яхши гап эшитиши баробарида отилган кўйи ҳовлининг кун ботиш тарафидаги яланг тепаликларга ошиқади. Тўхтамай чопади. Хурсандлигини билдиради.

XXIII БОБ

БЕК БЕРГАНДА БЕТИГА ҚАРАМА

Шу вақтгача икки кампирдан бошқа зот назари тушмаган ҳовли бир зумда таниш-нотаниш болаларга, муйлови майса урган жиян, сал-кам бўй етган қизларга тўлиб кетади.

Эна уларнинг ҳар бирига ўғлининг арзимас бўлса-да пул беришини истайди. Баъзиларига бирда бирон ишини қилдирган бўлади. Бек ўғлим келса китобингга пул олиб бераман, деган бўлади. Ҳовлидаги ўспиринларнинг аксарияти ана шу қарзларни ундириш илинжида йиғилишган. Ора-чорада кўшни келинлар ҳам ушбу ҳолат устидан чиқиб қолишар, кампир ўғлидан келинларга ҳам пул беришини сўрайди.

– Бек берганда бетига қарама, қарз бўлиб қоламан дема, ўлганимда яхшилаб йиғлаб берасан, – дейди ўпкаси тўлиб. Шу талотўпда Асрор тирриқ кўзлари чақнаб

қўлида таёғи, резина этигидан тўкилган Жарқўча тупроғи билан ховлиққанча пайдо бўлади..

– Эна, биласиз-ку, бугун Эркулнинг сигирини ёнимдан тўламоқчи эдим. Сигирини Боғмазордаги арчазордан топдим. Топмасам ҳам ўз ёнимдан беришимни билар эдингиз-ку..

– Яша, Асрорбой, дейди кампир унинг кўнглидаги гапни топиб.

Асрор тирриқнинг овози ўчиб қолади.

Зум ўтмай ховли сув куйгандек бўлади. Келини дастурхон ёзади. Ҳар куни икки ёнида тармашгандек бўлиб ўтирадиган кенжасининг икки қизи бобосидан уялиброқ, дастурхон пойида мўлтирашади. Энақиз кампир ҳам уйига боришини қайта-қайта такрорлайди. Дугонасининг билагини икки-уч марта ушлаб кўргач, аҳволи анча яхши бўлиб қолгачина кўзғалади.

Кейин эна ўғлини ўзига яқинроқ, юзма-юз ўтиришини сўрайди. Кўзларингизга тўйиб олай, болажон. Кўзларингизни соғиндим.

XXIV БОБ

ТУШ

Жарқўча охиридаги подахонада Асрор тирриқ камшик оғзини ишшайтирганча таёғига суяниб турганмиш. Эртароқ турсанглар бўлмайдими, тоғбеги хотинининг кучоғидан чиққунича подани Қирратошдан оширишим керак, дермиш, томоғини йиртгудек бўлиб, молини қўшаётган ҳар бир болага ўқрайганча. Шунда онасининг овози эшитилди.

– Тур болам, подачи кетиб қолади...

– Ҳозир озгина ётай...

Кейин онасининг умуман бошқача оҳангдаги овози эшитилди.

– Туринг, болажон...

– Боринг-эй, турмайман. Силтаб ташлайди Бекмирза. Кейин бирдан туш кўраётганини, хонанинг эшиги олдида ёш боладек мўлтираб турган онасининг чехрасини кўрди-ю, қилиб қўйган ишидан кўнглига ғашлик тушди. Нега бақирдим? Нега жеркидим? Онаси нима деб ўйлади?

Эшикка қараганда онаси кўринмади. Юз ботмон юкни кўтаргандек ўрнидан турди. Ҳовлига чиққанида одатдагидек ховли тўла кампирлар эди. Бирма-бир сўрашди. Дили ёришмади. Онасининг кўзига қарай деса, қарайолмайди. Қайдан ҳам кеча кечқурун Асрор тирриқни кўрдим. Қайдан ҳам тушимга кирди.

Бўлар иш бўлганди. Кампирлар гурунги орасида онасининг юзига қарамоқчи бўлиб бир неча бор уринди. Кучи етмади.

Ҳар доимгидек қишлоққа келганидаёқ машинасини ювиб шаҳарга қайтишга чоғланиши ўзига эриш туюлиб кетди. Шаҳарда ҳафталаб ювилмайдиган машинани қишлоққа ювиши, онасининг ховли зинасига ўтириб “Сиз машина юваверинг, болам, мен сизга тўйиб оламан” дейишини эслар экан, буларнинг барчаси онасига қилган жабридек туюлди. Ҳар доимгидек қишлоқ одамлари бозордан қайтар-қайтмас шаҳарга жўнашини кечки салқинга қолдирди.

Тушликни қаерига еди, кимлар билан нималар ҳақида гаплашди – эслолмайди. Онам эшитмагандир, деган ҳаёлга ҳам борди. Кўнглидаги ғашлик кўтарилмади.

Якка ёнғоқ тагидаги сўрида аср намозини ўқиётган онасининг қорасини олиб, намоз тугагини тусмоллаб сой бўйида айланди. Ўзича онасининг кўнглидан чиқмоқчи эди. Яхши кўришини айтмоқчи эди. Мана мен келдим, хидлаб олинг демоқчи эди. Эрқаланмоқчи эди. Эпполмади.

Елдек учиб келаётган машина ойналаридан шаҳар яқинлигини эслатувчи кўпплаб қизил чироқлар кўриниши билан ҳаёллари тиниқлашди. Минг марта қатнаган бу йўлларнинг кўп жойларига ном ҳам қўйилган. Бу чироқларни “Минг чироқ” деб қачон атаганини эслолмади. Кеч кузда, қаро тунда Каттатоғнинг бағри шундай чўғларга тўларди. Чўпонлар ўтовидаги ўчоқнинг олов-чўғи эди улар.

Машинани тўхтатди. Саратоннинг салқин шамоли хотираларини остин-устун қилди. Энасидан бир оғиз кечирим сўрашга куч тополмаганига ўзини койиб, ортига қайтмоқчи бўлди. Эрталаб ишга етиб келиши қийин бўлишини эслаб фикридан қайтди. Ўзи нима қилди-ю, нима учун узр сўраши керак. Узр сўрайдиган иш қилишгача борган экансан, ўлганинг шу-да, деди яқиндагина йўлдан олган сигарета қутисидан сўнгги донани олиб тутатаркан. Кўнгилга нега бунчалик ғашлик тушди? Бу нима? Не-не ишларни, не-не бош оғриқларни бировга бир сўз демай ҳал этган, не-не амалдорларнинг бировдан ўрганиб берган остун-устун саволларига жавоб топиб берган Бекнинг аҳволи шуми? Нима бўлаяпти ўзи? Наҳот онасига бақирган бўлса? Наҳот жеркиган бўлса? Ўзи хоҳламаса-да, ич-ичидан онасининг қулоғи оғирлашиб қолганидан биринчи марта хурсанд бўлди.

– Илоё, эшитмаган бўлсинлар-да.

Тавба қилди.

XXV БОБ

ДЕВОНАСИ ЙЎҚ ШАҲАР

– Бирор нарсадан хафамисиз, боя ухлаб ётганингизда, намоз ўқиётганимда кўзимга кўриндингиз..

Онасининг синиққина овозда айтган гапи охир-оқибат қулоқлари остида борган сари баландроқ овозда такрорланаверди. Кўз ўнгида ёнғоқ остидаги сўри устида намоз ўқиётган, икки қўлини дуога очган ҳолати ўрнашиб қолганди.

Кечаси билан кўзи илинмади. Саҳарда туш кўрдими, қулоғига биров айтдими, англамайди. Бироқ, бугун, пешингача нотаниш бир аёлга иккита нонни садақа қилиши ва ўша аёл раҳмат айтиши шарт эканлиги ҳақида биров топшириқ бергандек бўлди-ю, уйғонган заҳоти шу ниятини амалга ошириш учун нонушта ҳам қилмай йўлга тушди.

Шу ниятни амалга ошириш учун жон-жаҳди билан тиришди. Шаҳарнинг катта чорраҳаларида турадиган тиланчи хотинларга нон улашиш, уларнинг раҳматини эшитиш илинжида машинасига бир кучоқ нон солиб, шаҳар кезди. Лекин, биронта тиланчи хотин топилмади. Чорраҳаларга умид билан боқди. Умид узиб, бекатларга борди. Тўрва кўтарган бир аёлга минг истиҳола билан иккита нон тутганди, қарғаб берди. Ўтган, қайтганлар орасидан мункиллаган кампирларни ахтарди. Соат тўққизгача ниятини амалга ошириб, ишга кечикмай бориш режаси барбод бўлди.

Соат ўн. Шаҳарда девона, тиланчи топилмасди.

Соат ўн бир. Узоқдан бўш халта кўтариб келаётган аёлга пешвоз чиқиб нон тутганди, “Сенинг юкингни нима қиламан, ўзимники ҳам етиб ортади” деганда ичи тўкилиб кетди.

Соат ўн икки. Вақт ҳам шунчалик тез ўтадимиз?

Қулоқлари остида ўша гап: пешин намозигача бегона аёлга иккита нон бериб, раҳматини олинг.

Кўз ўнгида эса энаси. Рўпарадан келаётган аёл нақд энасига ўхшашидан чўчиб тушди. Ҳадемай, пешинга муаззин овоз беради. Умидлари саробга айланаётганини англади. Бекбола қўлида иккита нон кўтариб кулиб турса-да, ич-ичидан йиғлади. Онасига бўлган воқеани айтиб, тушунтириб бермагани, узр сўрамагани учун ўксинди.

Ўспиринлик вақтида эрларини қишлоқнинг бирор-бир булоғи бўйида кутиб туришларини тайинлаб, ўзлари тиланчилик қиладиган лўли хотинларни Жаркўчанинг пастқам жойларидан туриб тошлаганига минг-минг пушаймон еди.

Худди шу онда ҳозиргина ўтиб кетган аёл ортига қайтиб, Бекнинг олдига келди. Сўлғин юзли бўлса-да, кўзида нур бор эди. Гап-сўзсиз икки қўллаб узатганди, худди шуни кутиб тургандек, икки қўллаб нонларни олди. Ўтирди, ўпиб пешонасига сурди. Онасидек, узундан-узун дуо қилиб, охирида раҳмат болам, барака топ, деди.

Бир йигит ва бир аёлнинг йўл ўртасида бир-бирига нон бераётгани – текин томошани кўришга йиғилган халқни оралаб ўтаркан, ўша томоғига ёпишган бир нарса

эриб кетдими, ҳар қалай нафас олиши енгиллашди. Машинаси эшигини очганда муаззиннинг овози эшитилди.

Ишга биринчи бор кечикиб келганди. Ҳеч ким унга кечиб келдинг ҳам демади. Хўжайин чақиртириб ҳозир юқорида бўлганлигини, жуда катта топшириқ беришганини, эрталаб столида ҳужжатлар тайёр бўлиши лозимлигини уқтирди.

Бекболанинг ўйлари бўлак эди. Иш қочиб кетмас. Улгуради. Кечаси билан бўлса-да қишлоққа бориб онасини бир кўриб келиши керак. Тушунтириши керак. Узр сўраши керак.

Каттанинг топшириғи ижроси ярим тунда тугади.

XXVI БОБ

КЕЧАГИ КУННИНГ МАТАЛ БЎЛИШИ

Мирзачўлнинг бийдек бағрини қоқ иккига бўлиб ўқдек учиб бораётган енгил машинанинг чироқлари тун зулматини ҳам тенг иккига тилиб борарди.

Қозогистон чегарасидан ўтишда доимо тихирлик қиладиган, ҳозирда уйқусираб турган посбонлар, Бекнинг важоҳатини кўрибми, бошқами чойчақани ҳам олмасдан дамба-шлагбаумни кўтардилар. Йўл анча яқин бўлди.

Бекмирзанинг назарида онасини кўрмаганига бир йил бўлганди.

Ҳар ойнанинг охириги шанба куни қишлоққа бориб келишига рухсат берилади. Тушгача ишга чиқмаса-да осмон узилиб ерга тушмаслигини биринчи бор ҳис этди. Ҳозир хаёлотга ишхона сиғмайди. Бек боланинг хаёллари Жаркўчанинг бошида. Уни кутиб турган Олапарда. У ҳозир ҳаммани ўйготган. Меҳмон келишини ҳаммага билдириб бўлган. Жаркўчани танг қилиб меҳмон кутмоқда. Дарча билан кўча боши ўртасида минг бориб келгандир. Насиб этса кўчанинг ўртасига тушиб, йўл бошлаб боради..

Кейин, болалигида гурас-гурас бўлиб эшикма-эшик тиланчилик қиладиган лўлилардан кўрқиб, дарча олдидаги супачада ширялонғоч тик турган ҳолатини эслади. Кулиб қўйди.

Булбуллар булоқ бошидан кўтарилмай, Бекмирза қишлоққа кириб келди.

Айтувчининг дўриллаган овози аъзойи баданини титратиб юборди. Вақт жойида тўхтаб қолди.

– Худойига,

– Худойига..

Бекнинг қулоғига “жанозага” дегандек туюлди. Нафасини ичга ютиб қулоқ осди.

– Асрорбойникига худойига.

– Эй, бой бўлмай қол, шу вақтдаям одам чиқартирасанми, мулла у ёқ-бу ёғини ювсин, – ўзича гўдранди Бекмирза. Дарров шукроналик келтирди.

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлганча, нақд Каттатоққа бориб қадаладиган қишлоқ йўли бошида Олапар кўринди. Олапар ирғишларди..

XXVII БОБ

ДИЛАФРУЗ

Тошкенти азимнинг ҳиди димоққа урилди. Кириб бораверишда, ўнг кўлдаги темир ҳавозалар бир бирларига сим узатгунча кўриниш бердилар. Кечаси бўлганида ҳамма ёқ қизил чироққа тўларди. Худди чўпонларнинг ўтовидидаги ўчоғларнинг чўғидек.

Кечагина шу ердан ўтаётганда “Минг чироқ” номи қаердан келганлигини, қачон қўйилганлигини эслолмаганди. Ёдига тушди. Албатта, бу номни ҳар бир жойга ўзича янги ном қўйишни яхши кўрадиган, эндигина биринчига чиққан қизи Дилафруз қўйган. Бошқа ким ҳам бўларди.

Кеча энасини соғинганди, бугун қизини соғинди.

ЁШ БОЛА ҲЕЧ ҚАЧОН ХАФА БЎЛМАСЛИГИ КЕРАК

Воқеа бундан бир йил муқаддам бўлганди.

Бизнинг энг яхши кўрган ўйинимиз – дарахт шохида қувалаш ўйнаш. Бу ўйинни Ғофур Ўратепага – аммасиникига борганда ўрганиб келган. Марра жойимиз – Каттаҳовуздаги толзор. Бу ўйинимиз ҳар куни нари борса бир-икки соат давом этарди. Шу икки соат ичида ҳаммамиз чарчаб қолардик. Шохдан-шоҳга маймундек осилиб юриш осонми?

Қаҳрамон бўлса ўйинимизга қўшилмайди, ўзича қўшиқ айтиб юраверади. Бизлардан хурсанд ҳам, ҳафа ҳам эмасди. Ўша куни ўйинимиз тез тугади. Сабаб, Ғофур шохдан йиқилиб қўли синди. Шу куниёқ уни касалхонага кузатдик. Кета туриб у мени вақтинча жўрабоши этиб тайинлади. Энди мен жўрабоши! Жўрабоши бўлиш зўр-да! Ҳеч ким сенга иш буюрмайди. Сен ҳаммага иш буюрасан!

Авваллари толзорнинг шохлари тўла чумчуқ уя бўларди. Биз қувалаш ўйнаб барча уяларни бузиб юборгандик. Ғофурнинг шохдан йиқилиши чумчуқ уяларни бузганимиз учун экан. Қишлоғимизнинг тентаги Мардон ака бир куни олдимишга келиб деди:

– Яна толда ўйнасанглар, чумчуқ уяларини бузганларинг учун биронтанг ўласан!

Биз кўрқдик. Қишлоқда ҳамма Мардондан, унинг қарғишидан, гап-сўзидан кўрқади. Унга ҳавас қилиб Ғофур икковимиз тентак бўлмоқчи эдик. Дадаларимиздан бир тарсакидан еб бу ишни қўйганмиз.

Шу воқеадан сўнг ўйинни бас қилдик. Навбат чилликка етганди. Бу ўйинда Қаҳрамон бизга қўшиларди-ю, шумлигидан бўлса керак, зувлаш ҳеч чекига тушмасди. Эшитишимизча шаҳарлик одамлар шум бўлишаркан. Албатта, бу ҳолат ҳаммамизга алам қиларди. Нима бўлди-ю, чек унга тушди. Зувлаш масофасини Меливой белгилайдиган бўлди. Урган чилчўпи икки-уч уй нари қўшнимиз Нарзи бобонинг дарвозаси олдига бориб тушди. Дарвоза олдида бўйи салкам катта кўчқордек келадиган ит - Оқтўш ётарди. Тўши оппоқ бўлгани учун шундай деб аташган. Қаҳрамон Оқтўш тугул Халли (Халил) бобонинг пишақдек келадиган тозисидан ҳам кўрқарди. У итни кўриб зувлашни ҳам унутганди. Ранги оқариб кетди. Гапирмади ҳам. Шумлик қилиб, ерга қараганча, гапимизга қулоқ ҳам солмай аста-секин уйимиз томон кета бошлади.

– Кўрқоқ экансан, йигит киши мард бўлиши керак! – дедим, бир кун олдин магазинда икки мастнинг уришаётган пайтида бир-бирига айтган ва ўша жойда эшитган гапларимни такрорлаб. Кейин чоғроқ тошни икки қўллаб кўтарганча Оқтўш томон кетдим. Нарзи бобо ҳозир чўлда пиёз экади. Эрта баҳорданоқ кўчиб, кеч кузда қайтади. Уйни кўриқлаб якка Оқтўшгина қолади. Ҳар ёз болалайди. Ҳаво иссиқ бўлгани учун ҳар доим дарвоза олдида цементланган майдончада тўшини ерга бериб ётарди.

Тошни кўтарганча унга яқинлашдим. Шарпамни сезиб кўзини бир очиб юмди. У менга ҳатто кечасиям тегмасди. Ҳидимдан биларди. Орамизда ҳеч қанча масофа қолмади. Тошни унинг калласига ташладим. Қўлларим қалтирамадиям. Худди бир-икки бу ишни қилиб юргандек ҳаммасини хотиржамлик билан бажардим. Кейин Оқтўшдан кўриқиб, мени кузатиб турган болаларга қўшилиб қочдим. Қочаяпман-у, кўзимни ундан ололмасдим. У бошини ердан узолмай, судралганча ичкарига кириб кетди. Ортидан акиллашиб кучукваччалари эргашди.

Жўраларим мени ўраб олишган, худди чемпионларга қарашгандек ҳайрат билан тикилишади менга. Уша куни кечқурун Нарзи бобо уйимизга келди. Қилган ишим тўғрисида дадамга айтибди. Бу гапларни опамдан эшитдим. Лекин кечқурун дадам менга ҳеч нима демадилар. Эртаси тушга яқин меҳмонхонага чақирдилар. Укам ёки мени койиб, дўғлаб қўймоқчи бўлсалар бу тадбир қўлланиларди. Катта хонада дадам ва мен. Урсалар керак, деб ўйлагандим, акси бўлиб чиқди. Узоқ гапирдилар. Бундан урганлари ҳам маъқул эди... Дадалар болаларини нега уришларини энди билдим.

Эртаси куни тобим қочиб, аҳволим оғирлашди, танам ўт бўлиб ёнарди. Мени касалхонага олиб боришди. Куну тун кўз ўнгимда ўша манзара. Бошини судраганча кетаётган Оқтўш ва пилдирашганча онасига эргашган кучукчалар...

Орадан бир hafta ўтди. Мени кўргани касалхонага дадам, уларга қўшилиб укам Собир ва Меливой келишди. Улар олдимда қолишди-ю, дадамни врач чақириб кетди. Шунда улардан Оқтўшнинг аҳволини сўрадим.

–Ўлди, кўмиб келдик, – деди оддийгина қилиб укам. Меливой эса Оқтўшнинг боши ҳақидаги тафсилотларни батафсил сўйлай кетди, мен эса ҳеч нима эшитмасдим. Атрофимда тўрт-бешта ҳамширалар югуриб қолишганинигина эслайман, холос.

XXX БОБ

ЁМҒИР ЁҚҚАН ТУНДА

Роппа-роса қирқ кун деганда касалхонадан чиқдим. Аммо, ҳалиям кутилмаганда иситмам кўтарилиб, мазам қочиб қолади. Касалхонадан мени дадам аравачали мотоциклларида олиб келдилар. Ундан тушарканман уйга ҳам кирмасдан тўғри Нарзи боболарниқига бордим. У киши уйда экан. Салом бергач, аввалига кечирим, сўнгра Оқтўшнинг боласидан бирини беришларини илтимос қилдим. Уришсалар керак деб ўйлагандим, ундай бўлмади. Аввалига анграйганча туриб қолдилар-да, кейин, шоша-пиша, довдираганча, молхонадан йиртиқ халта топиб чиқдилар. Қўллари қалтираганча кучук болаларидан бирини шу халтага солиб бердилар. Гапирмоқчи бўлганларида кўнгиллари бузилиб, ўпкаси тўлганча нимадир деб ғудранди. Рози бўлганларини англадим. Кучукчани кўтарганча уйга келдим. Уйимизда укамнинг Сиртлони бўлса ҳам, менинг хоҳишимга ҳеч ким қарши чиқмади. Унинг отини Йўлбарс қўйдим.

Ҳозирда дарсдан чиққаним заҳоти Йўлбарснинг хузурига чопаман. Барча егулигини ўз кўлим билан бераман ва Йўлбарсга онасини билмай ўлдириб қўйганлигимни тушунтирмоқчи бўламан. Мен ёмон бола эмасман, шунинг учун онанг фақат менга ишонарди дегим келарди. Шундай десам Йўлбарс “Нима, яхши одамлар ишонганларини бошига тош ташлайдиларми?” деб қолмасин деган ўйда унга савол бермасдим. У гоҳ ҳеч нима тушунишни хоҳламагандек ағанаб мен билан ўйнашади. Гоҳ ҳамма гапларимга тушунгандек қаршимда бош эгиб тураверади. Ҳар доим кўзимга тик қараганида бир маъно уқаман: “Онам сендан бунини кутмагани!”

Охири чидаб турулмадим. Уни етаклаб Каттасойнинг қиш бўйи йиғиладиган суви – Каттакўлнинг этагидаги қамишзорга бордим. Мен тиззалаб ўтирдим. У қаршимда чўнқайди. Тушунса-тушунмаса унга “Энди ҳеч бундай иш қилмайман, ҳатто мени чақаётган чумолини ҳам ўлдирмайман” деб сўз бериб, кечирим сўрадим. Шундай қилмасам бўлмасди. Назаримда бу нарса, бу изтироб, бу оғриқ мени кундан-кун елкамдан босиб ерга киргизаётгандек, бугун айтмасам эртага кеч, жуда кеч бўлаётгандек туюлаверарди.

Иккаламиз қувалаш ўйнаганча ярим тунга яқин уйга келдик. Ёмғир ёғиши забтига олди. Кийим-бошларимнинг шаллабоси чиққан. Йўлбарснинг бели, қуймичидаги ёмғир излари булутлар орасидан мўралаган ой ёруғида жилваланади. Назаримда, ёмғир ёққан ўша тунда гуноҳим кечирилган, мутлоқ ювилган эди.

Жаркўча бошида фонус кўтарган шарпа турарди. Биламан бу дадам. Биламан урушмайдилар... Биламан урмайдилар ҳам. Мен энди кўп нарсани биламан...

XXXI БОБ

ҚАЛДИРҒОЧ

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлиб, нақд Каттатоққа бориб қадаладиган йўл аслида ёгин-сочин кўп бўлганда ўнгир ва ҳовлилар, ҳаётлардан йиғиладиган селу селовани сойга кўядиган жар. Уни Жаркўча дейишади.

Кўча бошидан ҳув адоғдаги Каттасойнинг суви қиш бўйи йиғиладиган кўл кўринади... Каттакўл.

Уларнинг уйлари бизнинг уйимизга яқин, Жаркўчанинг нариги бетида. Негадир девори битта бўлмаса-да, опам улар ҳақида гапирганда “бирдевор кўшнимиз” дейдилар.

Мен акам билан турадиган хонанинг деразасидан уларнинг айвони ойнаванд, чиройли уйлари яққол кўриниб турарди. У билан биринчи синфни тамомлаб, каникулга чиққананда танишганман. Улар аслида шаҳарда яшашади. Фақат ёзда, каникулга чиққанамизда қишлоғимизга кўчиб келишади.

Қалдирғочни менга онаси таништирган. Ўша куни эрталаб Гулбаҳор хола (она-сини шундай деб атардик) опамдан шунча идиш туриб, катта энамдан қолган кадида ивигилган қатигидан сўратган эканлар. Кадини қатигини мазаси бошқача бўлармиш. Уларнинг уйларига боргандим, ҳовлида бир қизча тупроққа беланиб йиғлаб ўтирарди. Мени кўрди-ю, йиғлашдан тўхтаб, ғизиллаганча уйларига кириб кетди. Ҳаял ўтмай эса эшикда Гулбаҳор хола кўринди.

– Кел, Бекжон, келақол, айланай. Овора бўлибсан-да. Ўзим ҳам олиб келардим, ҳай майли. Ичкарига кир, айланай. Кирақолсанг-чи, – деди кўлимдан қатиқ тўла кадини олатуриб.

– Жардан ўтаётганда кўрқмадингми?

– Жар эмас жаркўча-ку, кўчадан ўтаётганда ҳам кўрқадими?

– Қайдам, менга ваҳимали кўринади. Кир уйга, нега турибсан?

Уйларига кирмаслигимга кўзи етгач, илтимос қилиб деди:

– Синглинг, Қалдирғоч менга Сайфининг “ғор”ни кўрсатинг, деб кўймаяпти, олиб бориб келмайсанми? Айланай. Опангдан сўрасанг, хўп десалар, бир кўрсатиб келгин-а, Бекжон! Ўзим олиб борардим-у, вақтим йўқ.

Гулбаҳор хола қизиқ хотин. Ҳар бир гапини орасига “айланай”ни кўшиб, зўр атир ҳидлари келадиган рўмолчаси билан бетимни тез-тез артиб қўяверади. Вой, бетларингни ёригидан, оғрийдим-а, айланай, деяверади. Қўлларингни ёригидан айланай...

– Хўп, – дедим. Қалдирғочни етакладим-у, уйимизга келдим. Уни дарчанинг олдига кўйиб, писиб уйга кирдим. Бахтиёр акам армиядан олиб келган тошчиноқни олдим-у, опамга айтмасдан жуфтани ростладим. Чунки опам мени Гулбаҳор холаникида деб ўйлашларини билардим.

Уйимиз жойлашган Туркқишлоқдан Жим-жим сойгача орқама - кетин юрсақда, сойдан кейин “ғор” ёнидан Теракли қишлоғига ўтадиган ёлғизоёқ йўлда Қалдирғоч билан кўл ушлашиб олдик. У аввалига ҳеч нима демади. Кейинчалик эса, боғчаларидаги ўйинчоқлар ҳақида, Жаҳонгир деган бола билан қандай уришгани тўғрисида гапириб берди. Қишлоғимизни сув билан таъминлайдиган Жим-жимсойдан кечиб ўтганимиздан кейин, менга қийин бўлди. Қалдирғочни кўлидан тутиб, судрагандек жардан чиқариб олдим. Қаршимизда Сайфининг “ғор”и.

Бу ном уй-жой ўрнига мана шу ҳайҳотдек “ғор”да яккабош бўлиб яшаб ўтган киши номига қўйилган. Бундан олдин бор-йўғи қишлоқнинг катта болалари билан бир мартагина борганман бу ерга. Билмадим, ўшанда бунчалик ботирлик қаердан келдийкин. Бўлмаса тўполон қилсам опам: “Сайфининг ғорига ташлаб келаман”, десалар уним ўчиб қоларди. Ҳорнинг қоронғилиги ҳақида “кўзни кўзга урсанг кўз чиқади” деб гапиришарди катталар.

Учи-қуйруғи кўринмайдиган, қоп-қоронғи, тушсанг, биров кўлингдан тортиб чиқармаса, қайтиб чиқишнинг даргумон ғор эшиги олдида нафасни ростлаган бўлиб ўтирарди. Ўзимни катта кишидек, эртақлардаги баҳодирлардек ҳис этаман. Йўл бошлаб, энди ғорга тушаётганимда, Қалдирғоч кирмаймиз, деб туриб олди.

– Кирмасак, кирмаймиз-да, – дедим охири пайтдаги бир оз чўчиганлигимни билдирмаган киши бўлиб.

– Шу ердан туриб қараймиз, – деди у. Рози бўлдим. Ҳаял ўтмай кетаманга тушди. Жардан ғор томонга чиқишнинг иложи бўлса-да, тушиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Айниқса, Қалдирғочга ўхшаган билан.

Қалдирғочни етаклаб нишаброқ жой излаб жар ёқалаб кетаяпман. Бир синфда ўқийдиган жўраларим Муродулла, Анорбой молхоналарининг томларида тилларини чиқарганча устимдан кулишарди. Узоқдан тилларини чиқаришгани кўринмаса-да, биламан. Қишлоғимизда мен тенги ўғил болалар қизлар билан бирор-бир ўйинни ўйнашса, унга тезда қизлардан биттасини номини кўярди. Катталардан эшитга-

нимиздек, “хотинларнинг холаси, қизларнинг дугонаси” дердик. Мактаб вақтида Кўпайсин Ойдиннинг сумкасини мактаб ҳовлисигача кўтариб чиққани учун, унинг исмини Ойдин қўйгандик. Бундан кейин менинг исмим Қалдирғоч бўлишини билардим. Ҳатто хурсанд ҳам бўлдим. Чунки, Қалдирғоч ҳам мен яхши кўрган кўлни, бир зум тиним билмайдиган тўлқинларни яхши кўраркан! У пайтлар денгиз, океан бари бир – мен учун кўл эди. Кўлни яхши кўриб қолишимга Эшмирза амаким сабабчи. Ўтган ёзда узоқ чўлдаги кўлга Айдаркўлга олиб боргандилар. Кун бўйи ўтириб, бор-йўғи бешта балиқ тутгандилар ўшанда. Мен кўлни кузатардим. Бедов тўлқинлар қирғоққа ўйноқлашиб, кишнашиб келишарди. Бу ердаги тошларни четга суролмаганликларидан афсуслангандек, “уф” тортишиб ортага қайтишарди. Лекин курашдан бош тортиш йўқ. Янги куч билан, олға! Яна бефойда...

Кечга бориб эса, бир манзарани, рангни кўрдим. Кўёш ботаяпти-ю, кўлнинг чуқур жойлари кўм-кўк, саёз жойлари олтинранг, қирғоқлари эса қип - қизил. Худди беомон жангдан кейинги майдондек!

Ўзим айтгандек бўлиб чиқди. Энди исмим – Қалдирғоч. Лекин, мен Кўпайсиндек болаларга бундай деманглар, деб улар билан жиққамушт бўлишни истамайман. Нима, Бекжон дейишмади-ю, Қалдирғоч дейишди. Назаримда ажабланадиган жойи йўқдек эди. Ўша ёз улар шаҳарга кетишаётганда опамга Қалдирғочни олиб қолайлик, деганим ёдимда. Опам “Катта бўлганинда олиб қоламиз” деганлар.

XXXII БОБ

НИҲОЯТ БИЗ УЧРАШДИК

Йиллар ўтди. Бу орада Сайфининг “ғор”и жойлашган тепалик текисланиб, ўрмон хўжалигининг беда экиладиган майдонига айланди. Қалдирғочлар ҳам ҳадеганда келишавермайди. Мен уни йил ўн икки ой кутаман. Лолақизғалдоқлар ўсадиган томимизга чиқиб, қишлоғимизга келаётган ҳар бир машинани тешиб юборгидек бўлиб тикиламан. Қани энди улар кела қолишса?! Келганда ҳам аввалгидек кўл ушлашиб, сой кечилар қаёқда?! Бўйим ўсгани, ёшим каттарганидан хафа бўлиб кетаман. Менга у билан кўл ушлашиб юришдан ҳам, Қалдирғочнинг берадиган саволлари, Қоражарда тулки еб кетган каптарнинг патларини кўриб, йиғлагудек бўлиб саволга тутишлари, сахарда подага мол кўшишда ўзидан катта таёқни кўтариб, шундоқ ҳам ўз йўлида кетаётган молларни тартибга чақириши, қўй боққанимизда улоққан қўйларни “Мен қайтариб келаман” деб хархаша қилишлари, кўйлақлариغا ёпишиб қолган қўйтиканаклардан кўрқилари хуш ёқарди. У бошқа қизларга ўхшамасди, катта бўлганда ҳам шундай-лигича қолди. Фақат онасининг ҳиди – хушбуй атир ҳиди кўшилди, холос.

Авваллари унинг кўлидан ушлашим, бетига унниқиб қолган тупроғни артиб қўйишим, сочига илакишган ҳас-чўпларни олиб ташлашим, кўйлақларидаги қўйтиканакларни териб ташлашим мумкин эди. Энди эса, кўзига ҳам қаролмайман. Қарасам, икки-уч дақиқадан кейин ер билан битта бўлиб сочилиб кетадигандек сезардим ўзимни.

Мен у билан учрашишни, учрашганда эса ўн еттига тўлганлар ўйлайдиган масала тўғрисида гаплашишни жуда-жуда истардим. Бугун-эрта бу масалани ҳал этмасам, бир умрга кеч бўлади. Қўлимда чақирув қоғози. У билан гаплашишга роса тайёрландим. Китобларнинг неча бир саҳифаларини ёд олгандирман.

..ва ниҳоят биз учрашдик. Эрта тонгда, Жаркўчани ярим кечаси босиб ўтган илон излари ҳали ўчиб кетмасдан, молларимизни подачига қўшиб қайтаётганимизда йўлда учрашдик. Гап-сўзсиз, имо-ишорасиз.

Жаркўча бўйлаб бораяпмиз. Кўча бошидан Каттасойнинг суви қиш бўйи йиғиладиган – Кўл кўринадиди...

Кўл бўйида ўша тонг айтилмаган гап қолмади. Мен унга дарё, кўллар ҳақида эшитган, ўқиган афсоналаримни айтиб бердим. Қалдирғоч бўлса тонгни мақтади. “Тонгни суйгучим” деб қўйдим ичимда.

Ўйларимизга бир йўлдан борилса ҳам биринчи маротаба иккимиз икки йўлдан кетдик. Бу Қалдирғочнинг хоҳиши эди. Бирга кетмасам ҳам, ўзимни бахтиёр ҳис этардим. Сабаби, барча нарса истаганимдек, зор-зор кутганимдек бўлиб чиқди.

Хизматдан қайтгач, тўғри уйга келдим. Баҳор. Каттасой қирғоқлари жийдазорнинг димоғни ёрадиган ҳиди билан тўйган. Каттатоғ этаги қип-қизил чўғ бўлиб ёнади. Энтикканча уйга чопаман. Йўлим уйимизга қараган-у, кўзим Қалдирғочларнинг ҳовлиларида. Ҳовлида эса ҳеч ким кўринмайди. Хизматнинг сўнги уч ойи янги солдатларни йиғишга ёрдам билан ҳар ерда ўтганлиги сабабли, ундан ҳам, уйдан ҳам ҳеч қандай хабар йўқ эди.

– Қалдирғоч опамла турмушга чиқиб кетдилар!– бу гапни эртаси куни синглим айтди. Кўз олдимда осмонни ёриб чакмоқ отилиб чиқди-ю, келиб бошимга урил-гандек бўлди.

Кўз ёшимни зўрға тийиб турдим. Минг бир илтижо, ўтинч, илинж билан уларнинг ҳовлисига қарайман. Ҳеч ким кўринмайди. Ҳувуллаган ҳовли билан менинг кўнглим бирдек бўлди. Вужудим титрай бошлайди. Кечга яқин ҳеч ким кўрмасин деб, Қалдирғоч билан ваъдалашган жой – Каттасойнинг суви қиш буйи тўпланадиган жойга бордим. Қўлимда унинг менга ёзган сўнги мактуби. Тун буйи қўл атрофини айланиб юрдим. Тонгда эса Қалдирғочга ўзим кутмаган, ҳеч кимга айтмаган ва бундан кейин қаерда бўлишимдан қатъи назар, ҳар тонг айтадиган гапимни айтдим.

XXXIII БОБ

БЕОМОН ЖАНГДАН КЕЙИНГИ СЎЗ

– Эй, сен, тонгни севгучи қиз! Тонг маликаси! Қайси гуноҳим учун бундай қилганлигингни суриштириб юрмадим, суриштирмайман ҳам! Бу дунёда менинг бирдан бир орзуим сени бахтли қилиш эди. Модомики, менга насиб этмабсан, сенга — пешонамга сиғмаган юлдузим, бахт тилайман. Бахтли бўлишингни тилаб қоламан. Севган ва севилганлар ҳаққи-ҳурмати, истардимки, кўзлаган юлдузига етолмаган ошиқнинг энг сўнги си мен бўлай!...

XXXIV БОБ

ОБЛОҚУЛ ОВЧИ

Жаркўча Каттакўча ёқалаб борадиган Каттасойга келиб қўшилади. Қўшилиш жойидаги тақир яланглик эрта саҳарда қишлоқнинг подаси йиғиладиган жой. Подани подачи тоққа ҳайдагандан кейин бу ерга қишлоқнинг майда туёқ чакана моллари йиғилади. Биз –Тошпўлат иккимиз ҳар саҳар шу ерда учрашамиз. Қўйларимизни қўшиб бугун қаерга боқишимизни маслаҳат қиламиз. Тўғриси аслида ҳар саҳар бизни бу ерда Облоқул овчи кутиб турган бўлади. Қишлоқда иккимиздан бўлак ҳеч ким билан гаплашмайдиган, ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, ҳафалиги ҳам билинмайдиган чеҳраси билан бизларни кутиб олади. Бизга қўшилиб қўй боқади. Баъзида саҳарда қўйларини бизга қўшиб бирор юмуш билан Самарқандга ёки туман марказига тушади. Шу кунлари биз албатта маза қиламиз. Борган жойидан бизга нимадир олиб келиши аниқ.

Кечқурун, подақайтар маҳали, баъзида кечроқ худди шу жойда тарқалишамиз...

XXXV БОБ

ОВЧИНИНГ ОҒИР КУНИ

– Шу нарсани ўзларингча сўрамаганликларинг учун раҳмат, – деганди амаки узоқ жимликдан сўнг дамсар уриб. – Иниларим, биласизлар, менинг ҳақимда қишлоқда анча-мунча гаплар юради. Ўлганимдан сўнг қирқ йил юриши ҳам тайин. Барчасига ўзим сабабчиман. Буни олдиндан билардим-у, ҳеч қачон одамлар олдида бўйнимга олманман. Мана, ўн йилдирки, юртдан чиқиб кетдим. Бунга мени ҳеч ким

кистагани йўқ. Ўзим, ўз ихтиёрим билан шундай қилдим. Чунки, кўрган одам мендан “Облоқулбой Кукқоядан йиғлаб қайтибсиз, тиңчиликми?” дея киноя аралаш сўрагани-сўраган эди. Ҳеч кимга ўша йиғи сабабини айтмаганман. Ҳатто болаларимга ҳам. Эсимни таниганимдан буён қилган гуноҳларимнинг энг каттаси деб ўшани биламан. Аслида эса аҳмоқнинг катта-кичиги бўлмаганидек, гуноҳнинг ҳам катта-кичиги йўқ экан. Сенларга айтишимдан мақсад жўраларингга айтингларки, ҳайвонларга, дов-драхтларга ситам ўтказмасинлар.

Уша кун самарқандлик катталардан бири дарчамга келиб “Облоқулбек, битта айиқ бола топиб бермасангиз бўлмайди”, – деб жуда гаранг қилди. Аввалига кўнмадим. Катта пул ваъда қилди. Рози бўлдим.

Аслида одам йўрғада текканини бажариши, ялангоёқ яланоёқлигини қилиши лозим экан. Пул кўрмаганлик қурсин, тўрт тангани деб, диндан чиқдим. Қолаверса, менинг ўшанда бошқа иложим ҳам йўқ эди. Чунки, мен умуман бирор жойдан ойлик олиб яшамаганман. Овчиликдан рўзғор тебратиб, пулдорлар, катталар хизматида бўлганман. Эл бекорига овчининг уйида тиңчилик бўлмайди, ўлиги ўзга юртдан келади демаган экан. Мен ўз ўлигини неча йилдан буён қўйишга жой тополмай юрган одамман.

Шу гапни унутманглар! Пулга ружу қўйгандан одам чиқмайди. Катта кетгач, пулни санаб “қора куннинг яроғи” дея сандиққа ташлаганман. Аслида эса қора кунни кўкайдан чиқариб яшаш лозим экан. Бошқа иложим йўқ эди дейишим ҳам аслида бориб турган кўрқоқлик, тайинсизликдан бошқа нарса эмас. Айиқни отмасам мени биров отмасдику?! Ҳамма нарсани пул ҳал қилади деган тасаввурлар алдоқчи тасаввурлар экан. Пулга қолган кун тубанлик кунидир. Одам пулини ёки мол-дунёсини йўқотганда кўнгли азоб чекмаса, ўзини юқдан халос бўлгандек ҳис этадиган бўлсагина яшашнинг маънисини бошланар экан. Ҳар ҳолда менда шундай бўлди.

Эртасига эрталаб наҳорни ҳам чала қолдириб Ёнасойдаги бир тўда қари дўланани чўтлаб йўлга тушдим. Уша пайта у ерда бир эна айиқ яшарди. Айтишларича, бир вақтлар ўтган Григорий деган ўрмончи тоғдан қайтаётса, сел йўлида айиқ боласини кўриб, уйига келтирган. Дори-дармон қилиб икки йил боққач, шу ерга келтириб қўйган экан. Тўда дўлананинг қаваги жуда катта. Ўн - ўн беш киши ўтирса бўлади. Ушандан буён айиқ шу ерда яшай бошлаган. Кўрганлар уни одамдан ҳайиқмасди дейишади. Ҳар йилги болалари эс энгач, қояга, айиқлар тўдасига қўшилиб кетаркан. Ёлғиз ўзи яна дўланада қоларкан.

– Айиққа озор берган кишини тинч қўймаслигини кўп эшитгандим. Шунинг учун ҳар эҳтимолга деб раҳматли бобонгнинг Саманини сўраб олгандим, – деди мен томонга назар ташлаб,

Айиқни болалаган деб Очил овчидан эшитгандим. Овчи овчини алдамайди. Саманни минганча эрта саҳарлаб йўлга тушдим. Ёнасойга етгач, катта қоятош ортига бекиниб уларни булоққа тушишини пойлаб ётдим. Тушга яқин уларнинг шовқини эшитилгандек бўлди. Онаси олдида, болалари унинг ортидан пилдирашганча эргаштирди. Пайтни бой бермай биттасини отдим. Ўқ бошидан тегди. Иккинчи ўқдан сўнг, кимирламай қолди. Онаси унинг олдида айланавергач, унга қарата ҳам отдим. Шундан сўнггина ярадор оёғини судраб, бир боласини эргаштирганча, қоя томон қоча бошлади. Тезда ўлжамни олдимга ўнгарганча қишлоққа қайтдим. Ҳеч ким кўрмасин, деб Каттақўлнинг қамишзорини оралаб уйга етганимча она сутим оғзимга келганди. Ҳаракатларим зое кетмади ҳарқалай. Фақат бобонг билди. “Одам боласига лойиқ ишини қилсанг бўлмайдим” деганча бошқа ҳеч қачон иккинчи Саманини бермаслигини билдирдилар. Катта отанг одамлар нима қилганини кўзига қараб билиб олардилар.

XXXVII БОБ

АЙИҚ БИЛАН ЮЗМА ЮЗ

Эрта қишда ҳаётимда (тоғликлар томорқани ҳаёт дейишади) айиқ изларини кўрдим. Ушанда танамдан ўт чиқиб кетганди. Кейинроқ изларни тез-тез учратадиган бўлдим. Ўзини кўрмайман, пойлаб ётишга эса кўрқаман. Еганим ичимга тушмай қолди. Бир кун кечкурун катта қизим меҳмондорчиликдан келаётганда

ғовимиз олдида тик турган айиқни кўрибди. Эртасига эрталаб “кўпни кўрган деб” яна бобонгнинг олдида бордим. У киши саломимга алик ҳам олмай: “айиқ билан юзма-юз бўлгин, йўқса нафақат сени, балки бутун қишлоқни тинч қўймайди” дегандилар. Олдиларидан “хўп” деб чиқдим-у, лекин айиқ ортидан бормадим. Назаримда қишлоқдан чиқишим билан у ортимдан келиб, бўйнимдан бўққанча Ёнасой томон судраб кетарди.

Бу орада айиқ отганимни бутун қишлоқ билди. Учрагандан танбех эшитадиган бўлдим. Чунки, ҳафтада икки марта кечаси қишлоққа айиқ доришининг сабабчиси мен эдим-да.

Қишлоқда ўшанда айиқ отиш гуноҳ ҳисобланарди. Сабаб – охирги очарчилик йиллари қишлоқ аҳли айиқ гўшти билан кун кўрган, ўшанда оқсоқоллар “омонлик келса, айиқ отган одамнинг юзига қараманглар” дейишган экан.

Гап-сўзлар жондан ўтгач, қўшотарни яна елкага ташладим. Саманни сўраб боргандим, бобонг ҳатто “келдингни” ҳам демадилар.

– Азобинг энди бошланади, — дедилар, холос, юзларини тескари қилиб.

– Сўнгра аччиқ устида уйга ҳам айтмай йўлга тушдим. Ўшанда назаримда мендан кучли одам йўқ эди. Овчининг пихи қайтса шундай бўлади. Кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Бир ҳафта тоғ кезиб айиқни қидирдим. Кечалари қишлоқларни соя тортиб ётаман. Эртаю кеч қулоқларим остида айиқнинг пишилашига ўхшаш товуш эшитилаверади.

Эрта саҳар эди. Ҳаёл билан бўлиб, бир пайт қарасам, Кўкқоянинг қаншарикаллагига келиб қолибман. (Каллак деб тоғнинг туртиб чиққан, уч тарафи ҳам жарликдан иборат қисмига айтилади). Орқага қайтдим. Не кўз билан қарайки, мендан уч қадам нарида ўша она айиқ турибди. Назаримда кўзлари чўккан, жунлари тўкилиб кетганди. Қўшотарни қўлга олгандим, айиқ бир уриб учириб юборди. Менга қандай бунчалик тез яқинлашганига ҳалигача ақлим етмайди. Кейин ўз жойига бориб ўтирди. Жон ҳолатда пичоққа ёпишдим. Белбоғда қини бор-у, ўзи йўқ. Шунда ўлимни бўйнимга олдим. Одамлар “оғир касал бўлиб икки дунё ўртасида қолганинда олам кўзингга чиройли кўринади” дейишса, ишонмасдим. Бу ҳақиқатга ўшанда имон келтирганман. Кўз ўнгимдан беш болам, хотиним ўтди. Қилган яхшилигу ёмонликларим бирма-бир хотирада тикланди. Энтикканча нафас оламан. Айиқ бўлса мен томонга бир қадам ташладию тўхтади. Кўзини кўзимдан олмайди. Қулоқларим остида кенжам Ҳамиджоннинг овози эшитилгандек бўлди. Чўкка тушдим. Ғажиб ташлашини тасаввур этиб, йиғлай бошладим. Шунда унинг қулоқлари остида ҳам боласининг овози акс-садо бергандир?

Умримнинг ҳар бир куни, ҳар бир соати, ҳар бир дақиқасида нима қилганим аниқ-тиниқ хотирамда тикланди. Яхшиликларини тополмадим. Ҳаммасига рози бўлдим. “Гуноҳларингни ўзинг бўйнингга олмагунингча ёки исботи билан кўз ўнгингда кўрсатмагунича жонинг ҳам олинмайди” деганлари ори рост.

Орадан анча вақт ўтгач, айиқ ўрнидан турди. Турди-ю, танасига номутаносиб тезлик билан ортига бурилди. Бурилдию, кетди.

Қуёш эндигина ботаётганди.

Саҳардан шомгача айиқнинг олдида тиз чўкиб ўтирдим. Сочларим оппоқ бўлиб кетганлигини юзимни сувга ювганимда билдим. Бу кун бир умрга тенг кун эди.

Айиқнинг менга тегмаганлигини ҳақорат деб билганман. Бу ҳақорат овчиликни касб этганимдан буён жонзотларга қилган хиёнат ва жабрларим учун жавоб бўлса керак.

Бўталарим! Сенлар хиёнат билан покликнинг юзма-юз бўлганини кўрмагансизлар. Поклик ҳеч қачон, ҳеч нарсага алишилмас, сотилмас экан. Сотилган заҳоти ўлишини тасаввур ҳам этолмайсанлар.

Сенлар соддалик билан таккабурликнинг, мардлик билан номардликнинг, ҳалоллик билан ҳаромнинг юзма-юз бўлганини кўрмагансанлар. Шоҳид бўлганларингдагина гапларимнинг мағзини чақасанлар. Ҳаммасидан ҳам ожизликнинг зўрлик устидан ғолиб келган куни қурсин экан. Мен шу кунни кўрдим. Бу кунни умримдаги энг оғир кун деб ҳисоблайман. Уйга қандай келганимни билмайман. Кўзимни очсам, бошимда хотиним йиғлаб ўтирибди.

Мардлик, яхшилик қилиш ҳақида гапиришга ҳамманинг ҳам ҳақи йўқ экан. Энг камида мардлик ҳақида бу ёғида ҳалолдан йиққан жири бор одам гапирса яраша-

ди. Ялангоёқнинг мардлигидан ё кўзи чиқади, ё оғзи йиртилади. Энг бўлмаганда мардлигининг кети очилиб қолади. Мардликни биров ҳисобидан қилганлар охири ё Мардон ҳолига, ё менинг ҳолимга тушишади. Бу ҳақда алоҳида гапириб бераман. Шу гапни айтган куним менинг сўнги кунимдир.

Эртаю кеч кўз ўнгимда ўша манзара – ботиб бораётган қуёш, қуёш томон кетаётган айиқ...

Билмадим, бу хол қачонгача давом этаркан...

Яхшиям бир тўмпоқ, ёмон ҳам бир тўмпоқ. Болалар ўчоғидан ўт бермасаям, доғини кўрсатмасин. Ноқисим уларга урмасин деб тоққа чиқиб кетганман.

XXXVII БОБ

УМАР БОБО

Облоқул амаки шундан сўнг анча пайт миқ этмай ўтирганди. Бизлар ҳам. Гап билан бўлиб қўйлар колхознинг лалми полизига тушганини сезмабмиз. Кўп ўтмай, полиз қоровули, битта сапчаниям раис рухсатисиз бировга бермайдиган Умар бобо дунёни бошига кўтарганча қўйларни олдимишга ҳайдаб келди. “Ҳей сенларга гап ҳам ҳайф. Ўтоғоларинг Облоқул бўлса, гўр ҳам бўлмайсанлар! Оталарингга айтмасам...”

Шундан кейин амаки белбоғини бир учидан маҳкам сиқимлаб, судраганча ангорнинг ўртасидан қишлоқ сари одимлади. Йўл-йўлакай ортига бир неча бор қараб ҳам қўйганди.

Шунда ногоҳ бундан ўн кун илгари бир ёввойи мушукнинг бўйнидан боғлаб, тиракка осиб ўлдирганим ёдимга тушди-ю, кўрқиб кетдим. Тошпўлатга қарасам унинг ҳам ранги ўзиникига ўхшамайди. Қулоқларим остида амакининг гаплари акс-садо бергани берган.

– Жониворлар, дов-дарахтларга қилган ситамларимиз ҳеч қачон жавобсиз қолмас экан...

Жаркўча Каттасой ёқалаб кетадиган Каттакўчага қўшиладиган жойидаги яланглик, пода йиғиладиган жойга ҳар доимгидан кечроқ етиб келдик.

Қўйларимиз одатдагидек ўз-ўзидан ажраб уйларимиз томон кетишарди.

Овчининг ҳозир ёлғиз яшайдиган уйи нақд жарнинг бошида, ёввойи мушуклар тўла ўз ваҳимаси, ўз номи ўзи билан Гулдурсой оғзида эди. Ундан нарёғи қалин арчазор.

Насиб этса, эртага эрталаб, пода йиғиладган жойда тўрт қўйу икки тўхлиси билан, чўпон таёғига суянгача Облоқул овчи ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, хафалиги ҳам билинмайдиган дардга тўла кўзлари билан бизларни кутиб олар...

Овчини жуда-жуда кўргимиз келаяпти..

XXXVIII БОБ

ЖЎРАКАПА

Жаркўчадан Каттасойга чиқишда, ўнг томондаги қалин, эгасиз, сой тўлиб-тошса йўлини тўсади деб экилган жийдазорнинг ўртасидаги томча бировнинг уйи эмас...

Ўша кеча бир туш кўрдим. Опамга айтиб бергандим, етти бурда нон тўғраб, бош-у кўзимга силаб, уч марта туфлатиб ўнгиришга солдилар-да, Иўлбарсга бериб келишимни буюрдилар. Кейин, тушимни ҳеч кимга айтмаслигимни тайинладилар ...

Сочлари жайранинг сихидек бўлиб турган манави бола – укам Абдурауф, унинг ёнидагиси, кўзларининг ости шишгани Манноп пиённинг ўғли – Сафоқул. Жўракапамизнинг томини тузатаётгани эса – Рустам. Кунданинг устида йиғлаб ўтиргани – Мирза. Келисопдек қўлларини қаерга қўйишини билмай турган, бўйи ҳам бизлардан анча каттароғи Салим магазинчининг ўғли – Ғофур. Биз уни Ғопи деймиз. Жўрабошимиз шу. Яна биттамыз бор — Раҳим. Туркқишлоқ болалари дегани мана шулар.

Ҳозир ёмонтуркманлар билан тевалашиб келаяпмиз. Сабаби – уларнинг ўз ҳовузлари бўла туриб бизнинг жойимизда чўмилганликлари. Одатдагидек, бу сафар ҳам тевалашни Ғопи бошлади. У йўлда бораётганимиздаёқ бир неча тошларнинг ичидан саралиб олган тоши билан, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, сувдан боши чиқиб турган Жонмуродни мезлади. Жонмурод ёмонтуркманлик болаларнинг жўрабошиси. Ростини айтсам, тевалаш ҳалол бўлмади. Биз озчилик эдик-да – калтак едик. Аммо битта ютуқ бўлди: Жонмуроднинг бошини ёрдик. Хўш, ўзингиз айтинг, уларнинг жўрабошиси энди ёриқ бош билан кўчада қандай юради? Боплапмизми? Лекин кўпчилик бўлиб бизни дўппослашларини сира кутмагандик. Чўмилиш жойи бизники, кетинглар десак, кетишади деб ўйлагандик-да.

Қишлоқдаги барча бола дадасидан ҳайиқса, Сафо бечора опасидан кўрқади (тоғ қишлоқларида онасини опа дейишади). Ҳатто дадаси ҳам опасини кўрганда ранги оқариб кетармиш. Буни Сафонинг ўзи айтган. Унга жавр бўлди. Кўзининг остидаги шишни кўриб опаси кечаси билан бақириб, қишлоқни ухлатмаслиги мумкин. Опасининг ўзи бақириб чиқса майлику-я, уни овозини эшитиб, қишлоқнинг барча итлари вовуллагани чатоқ-да. Ҳар биримизнинг уйимизга эринмай бостириб келишдан ҳам тоймайди. Худди биз уни ургандек.

Унинг кўзи остидаги шишни йўқотиш учун Раҳимни магазинга тиш тозалагич дори олиб келиш учун юборганмиз. Ҳализамон келиб қолади. Армияга борганларнинг айтишича, калтак еган жойга тиш дори қўйилса айна даво бўлармиш. Раҳимга пулни Ғопи берди. Барчамизнинг топган-тутган тангамиз Ғопида туради. Иккита сариқ бир сўмлимиз ҳам бор. Бири меники, бири Сафоники. Ғопини айтишича, пул бир жойда турса туғармиш. Ким билсин?

Ёмонтуркманликлар бизни урганликларига чидаси бўлади, лекин, жўракапамизни бузишгани чатоқ бўлди-да. Капамиз уларга нима қилди ахир. Ўзиям яқин атрофда бунақа қапа йўқ. Ўртасаройликларнинг капаси – Сепкисой бошидаги қари ёнғоқнинг коваги. Уч киши аранг сиғади. Ёмонтуркманликларники эса “тез ёрдам” машинасининг пачоғи чиққан кузови. Бизларники эса, о, кўрсангиз, ростмана уй дейсиз. Деворларини ҳашар қилиб гуваладан кўтарганмиз. Томиям бор. Шиферларни магазиндан қоровулнинг кўзини шамғалат қилиб ўғирлаганмиз. Тўғри, ҳаммаси синиқ шиферлар, лекин уни яхшилаб қўйганимиз учун ҳеч ким синиқлигини билмайди. Бир кун магазин қоровули Бурхон бобо келиб, жўракапамизни кўрган, бироқ, шиферларини танимай, индамай кетган.

Капамизга бошма-бош бўлса саккиз киши сиғади. Мактаб бошланса дарсдан кейинги, таътил вақтлари эса эртдан кечгача вақтимиз шу ерда ўтади. Чунки, қўй боқадиган жойимиз ҳам шу ер. Каттасойнинг суви қиш бўйи йиғиладиган кўлнинг кун ботар томонидаги учи-қийри йўқ қирғоғи бизнинг ўтлоғимиз. Бироқ ҳадеб ҳам қапага киравермаймиз. Қачонки, бирор- бир боғ ёки полизга ўғирликка тушишдан олдингина ёки бугун-эрта бўладиган тўйда кимларни абжағини чиқиришни маслаҳат қилиш учунгина бу ерга йиғиладиган. Ким нима иш қилишини, бўлишиб оламиз. Одатда эса ҳарпонани ейиш учун йиғиладимиз. Ҳарпона – ҳар биримиз уйдан ейиш учун олиб келадиган нарсаларимиз.

XXXIX БОБ

ЎРТАСАРОЙЛИКЛАР БИЛАН БЎЛГАН ЖАНГ

Капамизни тиклаб бўлгандикки, Раҳим етиб келди.

Сафонинг кўзига малҳамни Ғопининг ўзи қўйди. Сўнгра ётиб дам олишни буюрди. Сафо шу ётган қуйи қаттиқ ухлаб қолибди. Кечга яқин ўртасаройликлар билан тева-лашаётганимиздаги бақир-чақирдан сакраб ўйғонди, кўрқди шекилли, додлаганча орқа-олдига қарамай қишлоқ томон қочди.

Ўртасаройликлар билан уришни мен бошладим. Ўша – менга иккита келадиган Болмонга мушт қўйдим. Эй, рости билан урсанг ўзингдан катта ҳам йиқиларкан.

Воқеа бундай бошланди.

Капамиз томига синган шиферларни бир амаллаб ёпиб бўлишимиз билан мўри-малаҳдек бўлиб ўртасаройликлар келиб қолишди. Олдинда Болмон. Ҳар доим унинг ёнида юрадиган зиғирдек биттаси дабдурустан:

– Кеча бизнинг қишлоққа “Икарус” келди, – деса бўладими?

Сал ўтмай, гапни “керак бўлса” деб бошлайдиган, Рустам унга жавобан ёлгонни ванг қўйди:

– Уша автобус, керак бўлса, бизнинг қишлоққа ҳам келди.

– Келгани йўқ.

– Келди.

– Ўтирик айтма. Автобуснинг тош йўлга чиқиб, шаҳарга кетганини ўзим кўрдим-ку! – дея гапга қўшилди Болмон ўдағайлаганча.

Улар билан гап талашиб қолдик.

– Бизарда “Жигули” кўп.

– Бизарда “Ява” кўп.

– Силарда “Камаз” ҳайдайдиган шопир йўқ.

– Бўлади. Яқинда Маликнинг акаси оларкан. Дириктирига пулини бериб қўйибди.

– Бизда теримчи қизлар кўп. Уларнинг расми газетга чиққан. Облис танийди.

– Ҳе, теримчиларнинг кимга керак? Ана, бари сариқ касал, эрга тегишга зор бўлиб юрибди-ку, – дейди Болмон бирор ишни менгариб қўйгандек гердайиб, катталар даврасидан эшитган гапни такрорлаб.

Ўртасаройликлар гуррос кулишади.

Гапга яна Рустам қўшилади:

– Бизни қишлоқда бу йил кўпқари тўй кўп бўлди. Полвонлар кўп.

– Бўлмаса..

– “Бўлмасанг”ни қўйиб тур. Сенларнинг қишлоғингга Шерали келганми?

Болмон шундай деди-ю, пастки лабини чўчайтирганча “хушт” деб қўйди. Ана шу қилиғи, ўлай агар, жонимдан ўтиб кетди. Шунда қишлоғимиз уларни кимга қараганда туман марказидан сал бўлсада узоқлигидан ўқиниб кетдим. Ахир, бизнинг қишлоққа келадиган ҳар бир машина уларнинг қишлоғини босиб ўтади. Уларни қишлоғига келгани бизнинг қишлоққа келмасди.

Рустам нимадир демоқчи эди-ю, гапи оғзида қолди. Нима десин. Ҳа, керак бўлса бизнинг қишлоққа ҳам келган десинми? Кейин роса кулгига қолади-да. Қишлоқнинг оти ёмон отлиққа чиқади. У жовдираганча нигоҳини олиб қочарди. Ўртасаройликлар бўлса, бир-бирини турткилашганча кулишарди. Жўрабошимизнинг дами чиқмасди. Кимки қишлоқ учун ор, гап талашса-ю, гап унга тегмай қолса шундай қиларди. Бундан хурсанд бўлган ўртасаройликлар ҳаддиларидан ошганча, бизни элакилай бошлашди. Ҳопи эса юзини тескари бурдию кетди. Бу аразлагани эди. Кулгини зўри шунда бошланди. Ўртасаройликларнинг бир нечтаси қапамиз олдидаги кекса тут кундасига оёқларини осилтирганча устимиздан кулишарди. Бир-иккитаси қапамиз устида кўринишди. Бунга чидаб бўлмасди. Алам қилди. Ичимда Ҳопини бўралаб сўқдим-да, муштимни тугиб, жоним борича шундоққина ёнимдаги тўнка устида омонатгина ўтирган Болмоннинг жағига туширдим. У бунга кутмаган шекилли, ўтирган жойидан учиб кетди. Тевалаш бошланди. Бизлардан уч баровар кўп бўлишса-да кўп ўтмай қочишди.

Ёмонтуркманлардан калтак еган, қапамиз бузилган, ўртасаройликлардан изза тортган бўлсак-да, уларни уриб қочирганимиздан хурсанд эдик. Подақайтарда қорамолларга қўшиб, қўйларни кўрага қамаётганимда қўлимнинг оғриғига чидай олмасдим. Яхшиям дадам ишдан кеч қайтадилар, бўлмаса, калтакнинг камига бирон тарсаки тегиш ҳам олардим.

Ярим кечаси опам билан табибга бориб, пайи чўзилган қўлга дори-дармон суркатиб, охирида шўр пахта бостириб келдик. Ўшандан буён уйдаман.

Ёлғиз бўлсанг нукул ўйларкансан. Нега Шерали бир қишлоққа келса, атрофдагиларига ҳам келмайди? Агар бизнинг қишлоққа келганида анавилар тилимизни қисқа қилмасмиди?

Шўр пахта қўйдириб келгандан кейин қаттиқ ухлаб қолибман. Тушимда Шерали Жўраевни кўрибман. У киши биз билан гаплашганмиш, тўғриси айтсам, нима деганлари эсимда йўғ-у, бироқ гаплашганлари рост. Тахминан, акамнинг магнита-фонидаги гапларни такрорладилар: “Болажонлар, мен сизларни яхши кўраман!”

Боя айтганимдек, қўлимни пайи чўзилиб кетган, бир неча кундирки, бўйнимга осилган рўмолдан чиқара олмайман. Ўшандан буён уйдаги барча ишлардан озод

этилганман. Ҳозир азобни укам Алижон тортаяпти. Дадам уйда пайти китоб ўқиган бўламан-у, ишга кетган заҳотлариёқ магнитофонни қўяман. Албатта, Шералини. Қўшиқларини эшитаверганим сари ўзимни катта одамлардек ҳис эта бошлайман.

Юзимга сепилган сувдан чўчиб ўйғониб кетдим. Бошимда юзини ҳавотир босган опам. Тинмай қарганадилар: "Вой худойим-й, болам босинқирайдиган бўп қопти. Боламни урган қўлларинг..."

Сафонинг опаси эса ҳар куни молларини саҳарда подага қўшиб, қайтарда қишлоқни бошига кўтарган кўйи ўғлини урганга ўлим тилайди. Ортидан вовуллашганча эргашаётган қишлоқ итларига ҳар замонда тош отган бўлади. Опамнинг айтишича итлар одамнинг яхши-ёмонини билармиш. Йўлбарс ҳам ёқмас одамларни кўргандан билиб ҳовлимизга йўлатмасмиш. Буни кейин айтиб бераман.

Айни вақтда опам билан орқама-кетин Мулларажаб бобонинг олдига бораяпмиз. Опамнинг айтишича, мулла юрагимни жойига солиб қўярмиш.

Менинг ҳозир уй-фикрим битта: тезроқ уйга қайтиб магнитофонни қўйсам, "Қалдирғоч" деган қўшиқни бутун қишлоқ эшитса. Жўраларим, худди кечагидек, дарчамиз олдида тўпланишса.

– Жўра, энди ўзинг жўрабоши бўл, деган Ғоли-ю, сумбати бесўнақай, қизларга ўхшаб кўзларига сурма, қоп-қора қўлларига хина қўйиб юрадиган Зулпон лўли ҳам ялтоқланганча "Жўро, қўшиқингизни бо битта аз сараш, калласидан қўй", деса. Мен яна қайтабошдан қўйсам. Қўшиқни қўшнимизнинг қизи Қалдирғоч эшитса...

Негадир тушимни ҳеч кимга айтгим келмаяпти. Қўлим тузалгач, жўрабоши бўлсам, зўр қилиб жўракапа курдираман. Эҳ, жўралар, жўракапасиз Туркқишлоқ-Туркқишлоқми?!

Жаркўчадан чиқишда ўнг томондаги қалин, эгасиз, сой селдан тошса йўлини тўсади деб экилган жийдазорнинг ўртасидаги томи бузилиб ётган уйча бировнинг уйи эмас. У бизнинг жўракапамиз.

Тушимни барибир ҳеч кимга айтмайман.

XL БОБ

ЭЛМУРОД ВА ДАВЛАТМУРОД

Қишлоқда аввал кўча ўйғонади...

Ёзда кўча магазин ундай майин бўлиб кетган тупроқларидаги илонларнинг излари билан ўйғонса, қишда навбатга чиқиб чакана боқадиган чўпоннинг овози билан ўйғонади.

Эндигина ўйғонган қишлоқни товачининг дўриллаган овози босди:

– Дўмникага жанозага-а-а...

Ҳосилдан бўшаган кузги савзи жўяқларини ағдараётган Давлатмурод чўчиб тушди. Бутун вужуди қалтираб айтувга қулоқ тутди.

– Дўмникага...

Ўтира солиб жўрасининг руҳига тиловат келтирди. Худди ўша болаликларида Илмисдан кўрқиб калима қайтарганларидек, тиззалаб ўтириб, калима қайтарди. Шу асно хаёллари минг бир жойга кетиб ич-ичдан хурсанд ҳам бўлди. Хурсандчилик нималигини унутган юзларига беўхшов табассум югурди. "Кулиш ҳам ҳаммага яраша-вермас экан" – деди худди беўхшов ишшайган юзини ойнада кўргандек ўз-ўзига.

Бир оздан сўнг, "Худо, бандангни ўзинг кечир" деганча ёқасини кўтариб тўфлаган бўлди. Кетмонни ювиб жойига қўйди. Дарча ҳатлаб йиртиқ махси-калиши Жаркўчанинг тупроғига ботганча йўлга тушди.

Йўл-йўлақай Элмурод билан ўтган кунларни эслади.

Ўшанда Туркқишлоқ анча кичик эди Бор-йўғи йигирма чоғли хонадондан иборат бўлиб, Хўжатўп дейиларди. Элмуродлар уйи Сепкисойнинг юқори бурилишида жойлашган. Давлатмуродларники эса пастроқда, Назарбойнинг тегирмони ёни, Сепкисойнинг Каттасойга қуйилиш жойида эди.

Уларнинг болалиги урушдан олдинги катта очарчилик йилларига тўғри келган. "Қимматчилик бўлса бўлсин, қаҳатчилик бўлмасин" деган гаплар ўша вақтларники. Қилар ишлари одамларни сурувга етолмайдиган тўрт-беш оқсоқ, касал қўйларини тоққа ҳайдаб боқиш, мавриди келса уйга бир боғ-ярим боғ ўтин териш бўлган.

Оналарининг айтишича, Элмурод қовун палакларига чумчуқ соялайдиган пайтда, Давлатмурод эса қовуннинг олди бозорга чиққанда туғилган экан. Отларини атайин қовуш қўйишган.

Давлатмурод анчайин қайсар, ноҳақ бўлса-да, айтганида турадиганлардан эди. Шунинг учун қисқагина қилиб “Мурод ўр” дейишарди.

“Бир оз кўрқоқлигини айтмаса, сендан жўра чиқади” дерди Элмурод болаликларига қўй боқарда куннинг кечига қолиб, эшакка Давлатмуродни миндириб, ўзи пиёда қолган пайтлар.

Ўша кун Элмурод зам-зама қилганча Кўктошнинг юқорироғида, Давлатмурод сал пастроқда ўтин теришаётганди. Бирдан зам-зама узилди. Давлатмурод хушёр тортиди. Бошини кўтариб жўрасига қаради. Элмурод серрайганча турарди. Ундан ўн беш кадамча нарида оплоқ узундан узун этаклари шамолда ҳилпираб турган Илмис товланарди. Сочининг ярми қоп-қора, ярми сап-сарик бўлиб узунлиги кўйлакка қўшилиб кетган, кўйлакнинг учи-кети кўринмасди. Юзи бормида-йўқмиди эсполмайди. Лекин Илмис жуда чиройли эканлигини билишди. Давлатмурод довдираганча аввал пастга югурди, кейин юқорига чопди. Бир бало қилиб жўрасини излаб топди ва унинг орқасига яширинди. Қалтираганча нималардир деб ғўлдирарди.

Улардан тепароқда катта арчанинг айри шохларига бамайлихотир жойлашган, ўз-ўзи билан банд Илмис гоҳ ёш қизалоқ, гоҳ йигит, гоҳ кампир, гоҳ чол, гоҳ келинчакга ўхшаб кўринарди. У йигирма дақиқаларча товланиб тургач, кўздан йўқолди. Осмонга учдими, ерга кирдими – иккиси ҳам англамади. Бироқ, Илмис турган жойда арчанинг шохлари қарсиллаб қад ростлагач, Элмурод ўзига келди, дув қизариб ерга ўтирди. Қайта туришга куч тополмади. Давлатмурод бўлса, тиззалаб ўтирганча ерга қараб, тинмай калима қайтарарди.

Давлатмурод ўшандан буён илқисдан синиб тушган дарахт шохлари, ёки шамолдан қарсиллаб синаётган дов-дарахтларни кўрса, юраги беихтиёр шувуллайдиган, боши ўйлашдан тўхтаб қоладиган бўлди.

Орадан сал ўтмай, иккаласи ҳам жон ҳолатда пастга – кўйлар ўтлаб юрган жойга қараб чопишди. Қишлоққа қайтишгач, Давлатмурод онасини кўриб йиғлаб юборди. Шунда Элмурод унга кўрқоқ номини қўйган. Кейинчалик ҳам бир марта “кўрқоқсан” деган. Яхшилаб ўшқирган ҳам. Бунинг устига “Сендан нафратланаман, иложини топсам отаман, кўзимга кўринмагин, мани жўра демагин ” деган.

Давлатмурод отасидан ўн тўрт ёшида қолган, онасининг туққани ҳам, тургани ҳам битта эди. Уруш бошланганда ўн тўққизни босганди. Сталин радиодан гапирган куннинг эртасига қўшни қишлоқлик Санам сатанг деган уч эр кўрган, ўзидан ўн икки ёш катта хотинга уйланди. У бир қиз-эргаштирмаси билан Давлатмуродникига қайтиб қарамади. Давлатмуродни маҳкам ушлади. Орадан беш-олти йил ўтиб яна бир қиз кўрди. Давлатмуроднинг кўз очиб кўрган фарзанди шу бўлди. Яккадан якка бўлди. Давлатмурод кўп куйинмади. Уруғи ўзи шундай. Яккаотар.

Қиз тенгини топиб кетганига анча бўлган. Санам ҳам ёшини яшади. Сатанг оти Санам отин бўлди. Обру топди. Хотин-халажлар ўтказадиган мавлудларга бош бўлди. Иззат билан кўз юмди. “Дунё билгич эмас, бузгуч экан” – хотинининг жон чиқарда дегани шу бўлди. Бераман деса ҳам, оламан деса ҳам бир нафаслик экан.

Етти йилдирки, чол ёлғиз. Алламурод биргадир шийпон қоровуллигини бекор қилганидан буён эса ишсиз. Боққан жонворини сўйиб ейишни табиати кўтармайди. Шунинг учун чорва тутмади. Яккақўл деҳқончилик қилади. Хотини борида у-бу нарса ортирганди, хотини кетгач, уйдан барака ҳам кўтарилди. Бир вақтлар кафанликка деб йиққанларини ҳам еб-ичиб бўлди-ю, жон чиқай демайди. Давлат нафақаси унга насиб этмаган. Ўшанда тенгқурларига қўшилиб хужжатларини райсабезга олиб борганди, игна ютган итдек ориқ бир йигит “Бобой, ёшингиз етмайди, бироз кутасиз...” деса бўладими?

Чол анграйиб қолди.

– Тенгқурларимга берилаяпти-ку...

Йигит елка қисди: Чоллар билан гаплашавериб устаси фаранг бўлиб кетган йигит сўради:

– Урушга борган қоғозингиз борми?

Жавоб беравермагач тагдор қилиб ғўлдираб қўйди:

– Биз билмаймиз, бобо. Ўзингиздан сўранг.

Кейин яна кўшиб қўйди:

– Ёшингизни тўғирлаб, каттартириб келинг, ўйлашиб кўрамыз. Ёшни қишлоқ совети айтади...

Мурод ўрнинг бетига қон юришди. Жўраси билан битадиган иш экан-ку. Шунга шунча ота гўри қозихонами?

Йигитга, эрта хужжатларни тайёрлаб келаман, дедию кўчага отилди. Тўғри қишлоқ совети идорасига кирди.

Дўмнинг авзойи бузук эди. Давлатмурод билмаганга олди. Уч кундирки, Дўмнинг соғлиги ёмон, протез киядиган оёғи қақшаб қаттиқ оғрирди. Ҳавога булут чиққан кунлар Дўмга оғир бўлади. Бироқ ҳеч кимга билдирмас, дардни фақат тишлари орасидан сирғалиб чиқаётган гапининг оҳангидан билса бўларди.

Дўм жўрасини совуқ қарши олди.

– Кел, хизмат? Қайси шамоп учирди? Ўзиям биринчи бор келишинг, тинчликми? Давлатмурод Дўмнинг “биринчи бор” деганини ўзича англаб, анча тетикланди.

– Испаравка керак экан.

– Нима ҳақда?

– Шу, ҳалол ёшим ҳақида...

Давлатмурод давомини айта олмади. Тили айланмади. Шу гапни айтишга улгурганига ҳам, куч топганига ҳам рози бўла қолди.

Дўм индамади. Оғир хўрсинди. Деразадан ташқарига қараб анча тек қотди. Чап қўлининг орқаси билан оғзини яшириб чуқур дамсар урди. Кейин ёрилди. Юзлари кизариб, кўзлари олайиб, қўлини мушт қилиб деди:

– Сенда ҳалол ёш борми? Сен ўзингни, ёшингни ҳали ҳалол деб юрибсанми? Сендан истаганча пасткашликни кутардим-у, бироқ бунисини кутганим йўқ эди. Тенгқурларинг уришга кетаётганда қандай қилиб сафдан қолганингдан хабарим бор. Ушанда ёшингни кичрайтириш учун рўзғорларингдаги биттау битта сигирни олиб бориб бергандинг. Ўрнингга Ойжамолнинг ёши етмаган норасида сағирини жўнатгандинг. Энди ёшингни каттартиргани келибсан. Ҳалол ёш ҳақида қоғоз керак бўлиб қолдими? Ё сигирни кимга олиб борганининг ҳеч ким билмайди деб ўйлайсанми? Адашасан оғайни! Каттасой билан Каттатоғ ўртасидаги одам тугул ҳар бир ит билади буни! Сенинг ҳалол ёшинг йўқ! Менинг Давлатмурод жўрам қирқ иккинчи йил ўлган! Қадим жўрачилик ҳаққи, мени ортиқ гапиртирмай бу ердан йўқол. Сендан нафратланаман! Иложини топсам сен қўрқоқни, палидни пешонангдан отардим. Тирик эканман, қўлим билан элнинг нонини оғзинга солиб қўймайман. Сенинг ҳозирги юпунлигинг, ялонғочлигинг кўнглимни заррача юпата олмайди. Раҳм- шавқатни урушдан қайтмаган ўттиз бир нафар қишлоқдош тенгқурларим билан кўмиб келганман!

Дўм шундай дея ҳассасини полга қарсиллатиб урди. Ҳасса чўрта иккига бўлинди.

Кейин кўшиб қўйди:

– Сенга ўхшаганлар бизда бир тавоқлик.

Давлатмурод шўрваси қўйнига тўкилган одамдек ташқарига чиқди. Карахт эди. Дўмни бемехр деб санаса-да бу қадар деб ўйламаганди. Қирқ йиллик гапга шунчами. Ичида эса “Амал битган ўзидан кетмаса-да” деб қўйди...

Дўм ўлганда ҳам салобатли эди. Кўзлари юмилган лаблари қимтилган, худди кўзини юмганча нима ҳақдадир ўйлаётганга ўхшар, ҳали замон бир оёғига ҳассасини ҳимо қилиб ўрnidан туриб ишга кетаётгандек.

Чол майит ётган уйга эл қатори кириб чиқди.

ХЛІ БОБ

НАФАҚА

Дўмнинг қирқи ўтиши жуда чўзилди. Давлатмурод ҳеч бирда кунларни бунчалик кеч ўтишини кутмаганди. Урушдан қочиб юрган йиллари бир бўлди-ю, қирқини кутиш бир бўлди. Маъракадан кейин бундан ўн йил олдин тўплаган хужжатларини қўлтиқлаб йўлга тушди.

Қайтишда жўрасининг қабрини зиёрат қилмоқчи бўлди. Бироқ қабристон дарвозасидан ҳатлашга куч тополмади. Назарида кирса қолиб кетадигандек бўлди. Дўмнинг қабрини панжара ортидан тусмоллаб, тўғрисига келиб чўккалади. Тиловат келтиргач, йиғлаганча йўлга тушди.

Жаркўчанинг тупроғига беланиб, туртиниб-суртиниб Мурод ўр борарди.

– Қийналиб кетдим, Дўм. Ютарга қаттиқ ноним йўқ. Қачон кеч тушса кўшнилардан бири ярим коса ёвгон бераркан, деб йўл пойлайман, саҳарни бугун ким маърака қиларкан деб кутаман. Одам ҳам шундай шарманда бўладими? Бир умр кетмон кўтариб, пахтага сув тараб эришганим шу бўлди. Уй-жойингни сот деб келишяпти. Йўқ дедим. Ўлигим ўз уйимдан чиқсин дедим. Олса Ойжамолни навараларига қолдираман, олмаса кейин давлат билади, дедим. Тўғри қипманми, жўра? Ҳалиям раҳмат шу одамларга ёқамдан олсалар ҳам ҳақлари кетарди. Айниқса, Ойжамолнинг наваралари. Тушларимга Ойжамолнинг сағири қабримни топиб бер деб киргани кирган. Чарчаб кетдим, жўра!

Жаркўчанинг марзаларига тизилишган ёшу яланг, қари-қартанг ўз-ўзига гапириб кетаётган, соқоли жиққа хўл бўлиб лойга ботган чолни кўриб бирови жинни бўпти деди, биров тавба деди...

– Мени кимлигимни элга айтмадинг-а, жўра. Қирқ йилдан буён гаплашмасанг ҳам элга кимлигимни айтмадинг-а. Уртада нима гаплигини биров билмади-я. Лекин, мен кимлигимни биламан..

Эртадан кечгача ишлайман. Мен қилмаган меҳнат қолмади. Олган савзи ҳосилимга бир қишлоқни боқса бўлади. Лекин, менга юқмайди, жўра. Қаёққа кетганини, нимага ишлатганимни билмайман. Буюрмагандан кейин қийин экан. Меҳнатларим зое эканлигини билдим. Қишлоқда ўлган эшакниям одамлар галалашиб кўмишади. Ўлигим кўчада қолмаслигини, маъракамга келган одам бир тишлам нонимга зор эмаслигини, шунга ўхшамай деб бир бурда нонимни ҳам емасликларини, ҳазар қилишларини, элчилик ориятидан келишларини билсам-да, қуруқ қўл билан ўлиб кетгим келмаяпти. Ҳеч бўмаса ўлигимни бировларга ташламай дегандим. Ҳамма умидим нафақадан эди...

Ойига ўттиз икки сўмдан нафақа берадиган бўлишди. Элмурод эшитяпсанми, нафақа берадиган бўлишди. Яна айтишдики, “Селсоветдан келган рўйхатда номингиз бор”. Раҳмат, жўра! Мени кечирибсан-да, а? Кўзи очиқ кетмасин дебсан-да. Рўйхатдагилар олти ойдан кейин нафақа олишар экан, менга уч ойдан кейин беришади. Икки ойлигини корҳақи дейишди. Рози бўлдим. Энди мани бу ерда қиладиган ишим қолмади, Дўм, насиб этса, кафанлигимни йиғсам, ўламан!..

XLII БОБ

ЯХШИ ОДАМЛАР

Дадам опамни касалхонага жойлаштириб келдилар-у, орадан уч кун ўтгач, эски дамқисмалари тутиб ўзлари ҳам ётиб қолдилар.

– Даданг қаттиқ ҳафа бўлсалар, қийналсалар дардлари кўзгайди. Дадангни кўп ранжитманглар! – дегандилар аям касалхонага кета туриб Саодат опамга.

Опам еттинчи синфда ўқийди. Мен бешинчида. Укаларим жуда ёш. Улар тўрт нафар. Опам касалхонага тушган куниёқ, иккинчи синфда ўқийдиган укам Бобирдан бошқаларини колхоз бригадасида дадам билан бирга сув тарайдиган Алламурод амаки “қаровчиларинг йўқ” деб ўзлариникига олиб кетганлар. Опамдан у киши ким бўлади деб сўраганимда “Даданг иккаласи бир тошни тепиб катта бўлган” деганлар. Қизиқ? Бир тошни тепиб ҳам одам катта бўладими? Тош тепмаса-чи?...

Уйда дадам, узоқда опам бетоб бўлиб ётибдилар. Ўйласам бутун вужудим, суяк-суягимгача эзилиб кетади. Нима қилиш керак? Нима қилсам улар оёққа туришади. Дадамнинг олдида киришга, ҳол сўрашга эса кўрқаман. Кўп йиғлаган бўлсалар керак, кўзлари қизариб кетган. Аммо йиғлаганларини кўрмаганман. Шу куни кечқурун Алламурод амаким келдилар. Дадам билан анча вақт гаплашиб ўтирдилар. Бу ҳол уч кун давом этди. Тўртинчи кун дадам мени чақирдилар. Қўрқиб кетдим. Катта знам қазо қилган кунларидан сал олдин ҳам мени шундай у кишининг олдларига

чақиртиришган эди. Кўз ўнгим бир муддат хира тортгандек бўлди. Ҳолатимни дадам сездилар ва далда бердилар: “Қўрқмагин, ўғлим. Насиб этса тезда соғайиб кетаман. Ҳали ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетамиз. Мактабни яхши битирсанг шаҳарга жавоб бераман... Тузинг тортган бўлса ўқишга кирарсан. Мени бу ётишим бир гапда. Бобонгда ҳам бўлган бу ўлгур дамқисма. Шу киши дўхтир кўрмай бир кам тўқсонни урдилару. Ҳозир шукур, ҳамма нарса қўлимизда”. Кейин бир муддат индамай қолдилар. Иш буюрмоқчи бўлсалар, кўзлари қандайдир бошқача – худди ёш боланикидек жовдираб қолади. Ҳозир ҳам шундай. Анчадан кейин дедилар:

– Ўғлим, ҳозир каникулдасан. Ўрнимга Алламуродга ёрдам бериб турсанг. Бир ўзи анча уриниб қолибди. Бу ёғи элчилик. Ишламасдан ойлик олди дейишмасин ёки бировни Алламуродни ёнига қўйишмасин.

Бу гапни амаки кетгандан кейин айтди.

Билдимки, дадамнинг аҳволи оғир. Ҳар доим бобом ҳақида гап кетганда раҳматли бобонг деб гапирардилар. Ҳозир ундай демадилар. Раҳматли деган гапнинг ўрнига бир муддат жим қолгандилар. Бу сўзни ишлатишдан тийилдилар. Мени кўрқмасин деб ўйладилар. Мен нима ўйлаганларини билдим. Энг ёмони мени билганимни дадам ҳам билдилар.

Эрталаб амаки дадамнинг аҳволларини сўраган бўлдилар. Кейин иккаламиз йўлга тушдик. Дадамнинг кетмонини олгандим, чарчаб қоласан дедилар. Кейин опамнинг кетмонини олдим. Дадам иккимиз ясаган дарчадан чиқаётганимда амакининг овозини эшитдим. Бу овоз ҳали-ҳали ёдимда.

– Қизим, отангнинг овқатини қилиб бергину онангдан хабар олиб кел. Кеча борганимда, ҳадеб уйдагиларни сўрайди. Отанг тўғрисида ҳеч нарса дема. Тошлоқнинг пахтасини суғориш зарур экан, анчадан буён ўша ердалар деб қўя қол. Мен ҳам шундай дегандим.

Дунёда қандай одамлар бор-а? Одамларга яхшилик қилишни ўйлашади. Ёки улар ёмонлик, ўғрилик, алдамчилик билан ҳам кун ўтказиш, бинойидек рўзғор тебратиш мумкинлигини билишмайдими? Орзуим келажакда зўр ҳайкалтарош бўлиш. Албатта бўламан. Шунда энг аввало Алламурод амакининг ҳайкалин юлдузлар қуршовида акс эттираман.

– Кимнинг кўнгли бўш бўлса косаси оқармайди, – деганди қабристон атрофида кўй боқиб юрганымда, шу ернинг қоровули Мамасодиқ бобо бор-ўғи тўртта туқдан иборат мўйловини номига кўлига туфлаб, кейин каштасини келтириб бураб қўяркан.

– Яшашни билиш керак бўтам! – деб кўшиб қўйганди. Одам боласи ўзини кўринган ўту чуққа уравермагани маъқул. Қозон ичида бўлгандан кўра, ўчоқ атрофида индамай юрсанг ҳаммага яхши кўринасан. Ҳозирги одамлар ўчоқ ичида юришни ҳам, ўчоққа ўт қўйишни ҳам, қозондан ақлига яраша тегиш олишни ҳам исташмайди. Ҳаммаси чалкашиб кетган. Ҳар ким ўз ишини, қўлидан келадиган ишни қилиши лозимлигини англаб етмагунларича чалкашаверадилар. Ана шуни билдирмаслик учун ўчоқ атрофида ўймаланишадилар.

Нега одамлар бир-бирларига ўхшашади-ю, ўйлаган ўйлари, сурган хаёллари бошқа-бошқа! Ҳозир кетмонни елгага ташлаб, кирза этикни кийиб олганман. Тупроғи салкам этик кўнжидан ошадиган кўчамиз бўйлаб пахтазорга кетаяпман. Мендан икки қадам олдинда амаки. У киши билан бирга юрганымдан фахрланардим. Шу куни мен улғайганимни сездим. Ўйин ўйнаётган жўраларимга қарай-қарай кетдим. Болалик билан худди шу ҳолда хайрлашдим.

Сув тараф зўр ишда! Уни тараф қўйиб шилдирашига ҳамоҳанг хиргойини вадавонг қилганга нима етсин. Аввалари дадам билан сув тараганим фойда бериб қолди. Амаки звено ариқларини олиб чиққунча, мен селитра қоғозларини айтилгандек қилиб, кесиб, тайёрлаб қўйдим. Кейин биргалашиб қоғоз босиб чиқдик. Эҳ, у киши билан ишлаш мароқли. Нотўғри иш қилсанг ҳам, ҳеч қачон номаъқул демадилар. Токи, ўша одам ўз хатосини тушуниб етмагунча.

Шу куни мен босиб чиққан қоғозлар остидан сув уриб кетди. Аҳволни кўриб қулиб юбордилар. Кейин мен ҳам қўшилдим. Сўнгра амаки бир гўла лойни олдилар, янги кесилган қоғознинг бир четига қўйиб, сал ўрадилар-да мен босган қоғоз ўрнига қўйдилар. У ёқ-бу ёғини тузатган бўлдилар.

– Энди хатоларингни ўзинг тузатиб чиқ, шундай қилсанг, иккинчи маротиба бунга йўл қўймайсан – дедилар қулиб.

Бир соатларга қолмай, барча сув урган эгатларнинг қоғозларини алмаштириб чиқдим. Қуёш ботгач, қишлоққа келиб, уйларидан у кишига овқат олиб бордим. Кечалари мени уйга жўнатиб, фақат ўзлари сув тарардилар.

Бир кун бригадир келиб “Нимага ишни пайсалга соляпсизлар” деб қолди. Тушунмадим у кетгач, амакидан сўрагандим:

– Амаки, ишимиз сув тараш бўлса сиз ҳалигина ҳозир сув қўйилиши зарур бўлган жой йўқ дегандингиз-ку? Биз нимани пайсалга солибмиз.

– Қўявер. Бошлиқ бўлгандан кейин гапираверади-да. Бу пайкалга эртага ҳам сув қуйиш керак. Сувни бошқардик. ‘абар олиб турсак етар. Бақироқ туяни бақиртирмай эртага Тошлоққа чиқамиз. Чиқамизу фақат ариқларни тозалаб қўямиз. Сувни эса уч кундан сўнг тараймиз.

– Нимага у бизга ўшқиради? Тўғри гапирса бўлмайдимиз?

– Эй гап қувма! Бу ёмон одат. Кимдир бақириб туриши ҳам керак-ку! Ундан кўра, ма, газетада яхши нарсалар бўлса ўқиб бер.

Эртасига эрталаб Тошлоққа чиқдик. Амаки айтгандек фақат звено ариқларини тайёрладик. Тонгданоқ қора тега ботиб ишлаётимиз-у, тушга яқин бригадир келиб яна бақирди.

– Ҳадеб ариқларни тайёрлагунча, сувни пешма-пеш қўйсаларинг бўлмай-димиз?

Бу гапни йўлдан ўтган катталардан бири айтганмиш. Гапдан амакининг энсаси қотди. Бригадирни сўккандан баттар қилди.

– Назармат ака, айтинг ўша каттангизга, йўлдан бир ўтиб-ўтмай қаерга сув қўйилиши, қўйилмаслигини билиб қолибдими? Ўзим яхши биламан, қаерга қачон, нима қилиш кераклигини! Ўзингиз ҳам яхши тушунасиз-ку, ахир, сув остида қолган гўзанинг аҳволи нима кечишини.

– Ҳа энди, катталар айтгандан кейин...

– Айтгандан кейин, айтгандан кейин, дейсиз. Эртага улар сиздан, мендан неча марта сув қўйганлигимни эмас, пахтани, топширган пахтамызни сўрашади. Шундай бўлгач, қўйинг-да одамни одамга ўхшаб ишлашига.

Шундан сўнг, бригадир алланималар деб гўдранганча изига қайтди.

Вақт тушга яқинлашган. Ҳалигача дам олганимиз йўқ. Амаки мени чақирди. Носга юборса керак деб ўйлагандим. Ундай бўлмади. Олдига борганимда “Бор онангни кўриб кел, ишга эртага чиқсанг ҳам майли”, деди. Хурсанд бўлиб кетдим. Шу ҳақда гапирмоқчи эдим-у, сўз очишга тилим бормасди. Мен кетсам у кишига яна ҳам оғир бўлишини билардим. Шунинг учун дамим ичимда эди. Колхозда эса дам олиш куни деган нарсаси бўлмайди.

Ҳисоблаб чиқсам опамни кўрмаганимга ўн тўққиз кун бўлибди. Хўрлигим келди. Наридан ювиндим. Дадам йўлга деб берган эски бир сўмликни чўнтагимга солиб, опам тайёрлаб қўйган овқатни қўлга олганча жўнадим. Кейин билсам, амаки эрталаб унга овқат тайёрлагин деб тайинлаб кетган экан.

Қўлимда овқат солинган дўлча, катта йўлга етайин деб чопқиллаб бораяпман. Чўлнинг гармсел шамоли кўз ёшларимни юзимга уриб, қотириб ташлайди. Катта йўлга чиққанимдан сўнг ферманинг сут ташийдиган сариқ молоковозида Тўятортар каналининг кўпригига етиб олдим. Колхоз касалхонаси шу канал бўйида, кўприкнинг нариги томонида. Кўприқдан чопқиллаганча ўтарканман, ўзимни тутолмасдим. Юрагим уриши шундоқ қулоқларим остида эшитиларди.

Опам билан дарахтлар остига қўйилган скамейкада ўтириб анча гаплашдик. Хайрлашар эканман, пешанамдан ўпиб, “энди келиб ўтирманглар” дедилар. Врачлар икки кундан кейин жавоб берамиз, ошқозонингиз ҳеч ҳам оғримайдиган бўлди дейишган экан. Хурсанд бўлиб уйга қайтдим. Бу вақтга келиб дадамнинг аҳволлари анча яхши бўлиб қолганди. Бўлган гапларни у кишига айтиб, амакининг олдига жўнадим. Ҳамма кўзимга яхши кўринди. Ҳатто нима учун ёмон кўришимни билмасам-да, Мамасодик бобони ҳам яхши кўриб кетдим. Ҳамза бобонинг Тўрткўзи қопгани югуриб келаётганди, пинагимни ҳам бузмай “тур кет” дейишим билан таёқ егандек, аккиллаб қолди. Овозимдан ўзим ҳам аллахил бўлдим. Амакининг олдларига сал кам бўлмаса учиб бордим.

– Мен сувчиман, деҳқонман!

Оқшом ғира-ширасида у киши билан бошлашиб уйга келдик. Дадам икковлари одатдагидек анча вақтгача гаплашиб ўтирдилар. Бир кун ўтгач эса амаки эски мотоциклимизни тариллатиб, опамни касалхонадан олиб қайтдилар. Назаримда ҳовлимизга файз кириб қолганди. Бунинг барчасига опам, уни бизга қайтариб келган Алламурод амаки сабабчидек. Сал ўтмай чувиллашиб укаларим кириб келди. Барчаси қувончдан йиғлашарди. Мен ҳам йиғладим. Тўйиб-тўйиб йиғладим. Бир-икки юлдуз кўрина бошлагач, қишлоғимиз четидаги Кўктепага чиқиб, анча вақтгача ўтирдим.

Оқшомда дарча ҳатладим. Тут тагидаги сўрида дадам ва опам гаплашиб ўтирдилар. Опам хуноби ошиб мен ҳақимда гапирардилар.

– Ёш бола, ярим кечаси кўчада нима қиларкан, ота бўлиб бир уришиб қўймайсизми? Балким, сигарет чакиб юргандир.

Дадам маза қилиб кулдилар:

– Сегаретни кундуз куни чексаям бўлаверади. Кўктепага чиқиб, ёлғиз ўтиргандир. Кўктепада ҳаммаям ёлғиз ўтиравермайди, онаси. Кўктепа ҳамманиям кўтаравермайди. Сен унга ёш боладек қарама, нима қилсаям тергама. Тергаладиганларнинг турқи бошқача бўлади.

Кўктепадалигимни қаердан билдилар экан?..

XLIII БОБ

ЎЧОҚ АТРОФИДАГИ ОДАМЛАР

Кейин эсимга ўша Мамасодиқ бобонинг гапи келди.

Одам боласи ўзини кўринган ўту чўққа уравермагани маъқул. Қозон ичида бўлгандан кўра, нима иш қилишингни тушунмасанг-да, ўчоқ атрофида индамай юрсанг ҳаммага яхши кўринадан.

Амакининг гап-сўзига қараганда яқинда ота-онамнинг тузалиб кетганликари учун бизникида худойи қилинаркан. Биргадир сувнинг пулини беришни чўзаётганмиш. Бу аслида унга ҳам боғлиқ эмаскан. Мени ишлатишганини сабаби табелни ёпиш учун, одамлар гап қилмаслик учун экан.

Аввал ҳам худойи қилганмиз. Ростданан ўчоқ атрофида одам кўп бўлади. Гоҳида ош тўла лаганни меҳмонлар олдига олиб борадиган топилмайди-ю, лаганни қандай ушлаш керак, қандай юриш кераклигини ўргатадиган, ошни кимни олдига олиб бориб, кимнинг қўлига беришни тайинлайдиган ўтоғолар кўплиги эсимга тушди. Худойи куни шуларни эслаб, роса кулсам керак.

Ўшанда ҳам ҳеч кимга қўшилмайдиган Мамасодиқ бобо алоҳида бир товоқ ошни олиб, ҳовлининг бирон четига бориб, ёш болаларни олдига чақириб, биргалашиб ош еса керак.

Нима учун уни болалар яхши кўришса-да катталар ёмон кўради?

Эрта-индин худойи, ўчоқ атрофи одамга тўлса керак.

Мен одамларни қўлига сув қуйсам ва чой тахисам керак. Қўлювгич ва чуввани тайёрлаб қўйишим керак.

XLIV БОБ

ТУНГИ ТАШРИФ

Қишлоқда жаноза ўқир эркак қолмаса эчкининг оти мулла Норқўзи бўлармиш...

Байрам кунларидагина келишга қурби етадиган шаҳарлик газетчи ўғли, келини ва невараларини кўриб, кампир ўзини кўярга жой тополмай қолади. Меҳмонлар келиши, невараларининг қий-чуви билан чолидан қолган ҳовли тўлгандек бўлади.

Ярим кечаси бўлишига қарамай кампир уриниб-суриниб, ошхонада яшириб қўйган жойидан товуқ тухумларини этакларига солиб чиқади. Келинига туттади.

– Болам, болалар оч қолгандир, пишириб бергин...

– Қўяверинг. Ҳозир йўлда овқатланувдик.

Кичик келинини уйғотиш ҳам эсидан чиқиб, довдираганча дастурхон ёзган бўлади. Жамалагига осилган калитлар ичидан сандиқнинг калитини пайпаслаб топади. Меҳмонлар келганда қўйилади, деб болаларнинг кўзидан пана қилиб сандиққа солган қанд-курс билан дастурхон безайди. Хонани туршак, майиз ҳиди ва сандиқ ҳиди қоплайди. Қанд-курсларни сандиққа солиб юришига газетчи ўғли норозилик билдиришини билади. Олдини олган бўлади.

– Келин мактабда вақтида уятли меҳмонлар келиб қолса чопишиб қолмайлик деб озгинасини сандиққа солиб қўяман-да, – дейди, гуноҳ иш қилиб қўйган боладек мўлтираб.

– Ҳа, ўзингиз биласиз – дейди, ўғил ҳам онанинг кўнглига қараб. Нима шикоятларингиз бор? – дейди, энанинг кўнглини олган бўлиб, гапни бошқа ёққа бураркан.

– Менда шикоят нима қилсин, болам. Шу ёшга кириб бировнинг устидан шикоят қилмаганман. Шикоят ёзган одамини умрини қисқартиради. Тўхмат ёмон, болам.

Газетчи ўғил маза қилиб кулади.

– Дарров тўхматдан гапирманг-да, эна.

– Шикоят ҳам тўхматни бир тури-да.

Қанд-курслар қанча кўп олиб келиб қўйилган тақдирда ҳам онаси бир-икки килосини душман кўзи учун олиб қўйишини, қолганини ярим соат ўтмай кўни-қўшнига тарқатиб юборишини, “ўғлим сизларга ҳам олиб келибди”, деганча қўшни тавоқ юборишини билади. Билгани билан индамайди. Энасининг шаҳарлик болалари ҳолидан хабар олиб турганини элга билдириш учун шундай қилаётганини билмайди.

Ҳозир сандиқдаги мева-чеваларни олиб қўйаётганда ўғли ҳеч нарсани кўрмагандек, эшитмагандек тутишидан эна ўзини тиклаб олади. Қўлларининг қалтирашидан ҳали ҳаяжони босилмаганлиги билинади. Ликопчаси билан сандиққа тахланган меваларни битта-битта дастурхонга қўяркан, биттаси тўкилиб кетади. Хижолат билан ўғлига қарайди. Ўғли яна кўрмасликка олди. Шунда энанинг кўнгли батамом хотиржам тортди. “Худди отасининг ўзи бўлибди. Улғайибди. Эркак одам майда-чуйда нарсаларга эътибор қаратмадимми, бу яхши” – дейди ичида ўзига ўзи.

– Сўрашиб олайлик, – дейди. Кейин сўрашади. Нафас олиши бир маромга тушгандан кейин ўзи сўраб, ўзи жавоб беради. Ҳалиям чой келмаганлигидан хижолат тортади.

– Вой, эсим кўрсин, чой қўймабман-ку!

Шаҳарлик келин, чойга зарурат бўлмаса-да бироқ кампирнинг кўнгли учун, деб уни жойидан қимирламасликка кўндириб, ўзи чой қўйгани туради. Эшиқдан чиқарчиқмас кичик келин кўринади.

– Қаранг келин, меҳмонлар ўзи чой қўямасин...

Кампир ўғлидан қайта ҳол-аҳвол сўрайди. Худди биринчи маротаба кўраётгандек юзига термулади. “Сизларни кўриб турай” дейди. Неваралар катта энанинг гап-сўзидан, қилигидан пиқир-пиқир кулишади. “Соғиндим-да, нима қилай, болажан”, дейди. Онанинг илтижолари олдида невараларнинг кўнгиллари эриб кетади. Кўнгли бўш, одамларга меҳрибонлиги юз-кўзидан билиниб турадиган катта невараси тирқираб оқаётган ёшларини зўрға аритишга улгуради.

Кейин икки невара Дилафруз ва Гулҳаёни икки қўлтиғига олиб бирини қўйиб-бирини ўпади. Неваралари билан андормон бўлса-да, ўғли билан сўрашишни давом эттиради.

– Соғлигингиз яхшими, болажан? Эртаю кеч намозимда дуо қиламан. Йўлда-чўлда, ўрда-қирда панохида асрасин дейман. Невараларнимни олиб келиб яхши қилибсиз-да. Жуда соғингандим. Энди буёғи ёз, шаҳарда ҳаво иссиқ. Эртага кетиб қолмайсизларми? – дейди хавотир олиб.

– Эй, йўқ, эна. Қизларингиз ёз бўйи олдингизда бўлади. Озроқ тарбия қилиб берасизда энди. Отасини боққансиз. Боласини ҳам боқасиз-да. Узингиз айтгансиз-ку. Отаси борга қул, онаси борга чўри керак эмас деб. Айтганингизни қилдим-да.

Ўзини сал кам бутун дунё ўқийдиган газетанинг таниқли мухбиридек ҳисобловчи ўғли шунақа ҳазиллашади.

– Буларга ҳам шамол билан гаплашишни, ер билан суҳбат қуришни, сувга салом беришни, дарахтлар айтганини қилмаганда уришиб қўйишу, сочни битта қилиб ўрганда нима деб ўсиши-ю, иккита қилиб ўрганда нима деб ўсишини, олинган тирноқлар

билан рози-ризолик тилашиб, барглар билан кафанлаб кўмишни ўргатасиз, – дейди ҳар бир гапини худди редакциянинг машинисткаларига ёзилаётган мақоласининг нуқта, вергулини жой-жойига қўйиб ўқигандек.

– Олашақшақларни қарғашни ҳам ўргатинг! Самарқандни олашақшақ босиб кетди.

Кейин хотинига бир қараб, “атрофиниям” деб қўшиб қўйди.

Энага шу гап керак. Яйраб кетади.

– Шуларга қарамай, кимга қарайман. Шуларга ўргатмай кимга ўргатаман, – дейди. Неваралар шу ерда қолишини билган кампирнинг кулоқларига энди, гап кирмасди. Ўзига ўзи гапириб, невараларни бошлаб, ётоғига етаклайди. Дугона топган қизалоқдек севинади.

XLV БОБ

ЭСКИ ГАПЛАР

Арғимчоқ учганнинг гуноҳи тўкилади...

Учирганнинг ҳам. Тушида арғимчоқ учган жаннатга тушармиш...

Арғимчоқ учганнинг оёқлари остида фаришталар юради...

Бу гаплар жуда эски гаплар. Бу гапларни бурунги машойихлар айтишган, дейишади. Кампир бу гапларни қизалоқлик вақтида эшитган. Ҳозир бу гапларни айтадиган ҳам, эшитадиган ҳам топилмайди.

Арғимчоқ мева берадиган дарахтга осилади. Бир вақтлар Барлос қишлоғидан Хўжатўпгача, ундан Авлиёотагача ўрлаган сой - Турқариқнинг кунчиқар бетидаги жийдаларнинг шохлари арғимчоқларга тўла бўларди. Шамолда ўзларидан ўзлари ажиб учардилар. Шундай пайтларда қишлоқ аёллари арғимчоқларда фаришталар учаяптилар дейишарди. Шамол тиниши билан фаришта учган арғимчоқлар талаш бўларди. Одамларни феъли қайтдими, сой бўйидаги жийдалар ҳам кичиклашиб қолди. Авваллари ҳар бир жийдага арқон осиб арғимчоқ учса бўларди. Энди арғимчоқ солса бўладиган жийда йўқ. Элни қисаман деса, дарахтини кўкартирмасмиш деганлари бор гапга ўхшайди. Бўйетар қизи бор ота-оналар кечалари эл-улусга билдирмай арғимчоқ солиб кўярдилар. Айниқса, эрта-индин гўшангага кирадиган қизни янгалар, кайвонилар арғимчоққа солардилар, учирардилар. Бунга етган бор эди, етмаган бор эди. Айниқса эрта-индин гўшангага кирадиган қизлар албатта арғимчоқда учирларди. Арғимчоқ учган келинчак бўйида эрта ушлайди дерди кўпни кўрган кампирлар. Эрта кўтаради дейишади. Бешик тўй эратароқ бўлади. Боласи напойид бўлмаган-учмаган, бир эр, бир рўзғор кўрган аёлларнинг арғимчоқ учиршини не-не қизлар орзу қилмасдилар.

Ўспиринлар арғумоқ, қизлар арғимчоқ учирарди.

Арғимчоқлар армон бўлди...

XLVI БОБ

ЭНА ВА НЕВАРАЛАР

Кампир дугона топган қизалоқдек севинади.

– Мани уйим иссиқ, ўша ерда ётишади дейди, – биров сўрамаган бўлса ҳам. Катта қиз – Дилафруз кампирни қўлтиғига киради. Кампир ҳассасини ҳам унутиб одимлайди. Кичик қиз – Гулҳаё даҳлизда турган энанинг протез тишлари солиб қўйиладиган сув тўла пиёлани икки қўллаб авайлаганча, протезларга қарашга кўрққанча уларга эргашади. Опаси синглисига оғзини буриб, имо билан уришган бўлади. Энаси протезлардан кўрқётганини билиб қолса хафа бўлишини тушунтиргандай имо қилади. Эна хурсандчилигидан зўрға оёқ босади. Қаригандан кейин хурсандчиликка ҳам куч қувват керак бўлишини биларкансан-у, кеч бўларкан. Етказган кунига шукур дейди. Невараси қўлтиғига кириб, суянчиқ бўлар даражада бўйга етибди. У бу кунларни озмунча кутдими? Қўллари қалт-қалт титраб, кўзларидан ёш оққанча ётоғига

етиб келади. Неваралари қўрқиб кетмаслиги учун олдини олиб сизларни жуда соғинганимдан ёшимни тийолмаяпман дейди. Овутган бўлади. Қизлар ишонишган бўлишади. Йўл юриб келган невараларининг ухлаб қолиши учун ёлғондан кўзини юмиб ётади. Кўз қурғур қани энди илинса...

XLVII БОБ

ОБИХУДОЙИ

Кампир аслида, мухбир ўғли невараларини олиб келса, ўша куни ўлмоқчи эди. Ўлимни орзу қилиш мусулмоннинг иши эмаслигини чолидан эшитган бўлса-да, нимагадир ичи-ичидан ана шундай кунда ўлиб қолсам керак деб ўйларди. Нияти сувни катта невараси қуйишини исташи, сув қуйиш бегоналарга қолиб кетмаслиги, бу дунёда энди қиладиган иши қолмаганлиги, невараларини кўрса юраги бардош беролмаслигини англаган эди.

Кампир ҳар куни худойи – обихудойи қилади.

Қизалоқлар ўйини учун чиқарилган пақирчаларда ҳар саҳар сойдан сув олиб чиқади. Чоғроқ пақирларга кучи етмайди. Кимнингдир пақирлардаги сувни кўтариб чиқишини истамайди. Савобни яримта қилгиси келмайди. Пақирчаларни ётоқхонасининг бир бурчагига қўйиб, устига биттадан чўп ташлаб бу саҳаргача тегмайди. Устига нарса ёпилган ёки чўп қўйилган идишга инсу жинс яқинлашмайди дейди. Келгуси куни саҳарда пақирчалардаги сувни кўтарганча яна сув бошига боради, узоқдан узоқ дуолардан кейин сувни сой сувига қўшади. Кейин яна икки пақирчани сувга тўлдириб уйига қайтади. Сувни сувга қўшишдан зиёд савоб йўқ дерди, қўни-қўшниларикининг хотин - халаж жамига. Зора, бирортаси ўзидан кейин шу ишларни қилса деган умидда. Сувни сувга қўшганидан хурсанд бўларди. Савобини ота - онасига, жамики умидворларга бағишларди. Қўлидан келган яккаю ягона ҳалол меҳнати ордидан худо йўлига худойи қилган ҳисобларди ўзини. Кампир сувни сувга қўшиш вақтини бутун юқори ва пастки қишлоқлар биларди. Шунгача на бирор одам Турқариқдан сув оларди, на бирортаси молларини сувга қўярди.

Сой ҳовлининг кун ботиш томонида..

XLVIII БОБ

ЭНА ВА ЎҒИЛ

Тонг отиши билан дастурхон бошида эна-бола яна сўрашишади.

– Соғлигингиз яхшими, болажон? Ишларингиз авжми? Дамликкинамисиз? Катталарингиз тинчми? Газетчиларни одамлар яхши кўргани билан, катталар ёмон кўраркан. Хаёлимда нукул катталар билан экаришиб юргандек бўлаверасиз. Феълингизни биламан-да.

– Нимага экаришаман, эна? Улар билан менинг бўладиган молим йўқ-ку!

– Кўнглим бесарамжон-да, болам. Катталаргаям худони назар тушгани учун катта бўлган. Ҳурматини қилиш керак, демоқчийдим-да.

– Катталарнинг ҳурматиям, бошқасиям жойида, фақат баъзисининг хаёли жойида эмас, – дейди, мухбир ўғил орқаси қўзиб.

– Мени ҳурмат қилишимга уларнинг кунлари қолган йўқ. Катталарниям ҳамма айтганини қилаверсангиз, сиздан чойнак эмас обдаста ясаб, кейин тоҳорат олишга ёнида олиб юради, – дейди, чўнтагининг таг-тагида қолиб кетган ёлғиз сегаретасини олиб тутатаркан.

– Катта-кичикдан эҳтиёт бўлганингиз яхшида, болам. Мусофир бўлсангиз. Катта шаҳар. Катта шаҳарларда одам одамни танимади дейишади.

– Танитамиз. Керак бўлса зўр қилиб танитамиз, эна. Ўзингиз бизни шундай яратгансиз. Ҳамма уволу савоб сизнинг бўйингизда, – деганча ҳазилга олади мухбир бола. – Кучим шуларга етади-да...

ОҚМИРЗА БОБО

Оқмирза бобо Туркқишлоқнинг юзи. Ҳамма шунақа дейди. У кишининг гапини райкомлар ҳам, раислар ҳам, дўмлар ҳам, мелисалар ҳам, юқори қишлоғу пастки қишлоқликлар ҳам икки қилишмаган. Қишлоқ қизлари Оқмирза бобонинг ҳар замонда бир ясатиладиган, эгар-жабдуқларига шокилалар қилинган отида келин бўлишни орзу қилардилар. Эркакман деган борки, ҳаммаси урушга кетган замонларда Туркариқ бўйидаги жийдаларга Оқмирза бобо арғимчоқ солиб чиққан. Қишлоқда жаноза ўқирга мулла қолмаса эчкининг оти мулла Норқўзи бўлармиш, деганлари ўшандан қолган. Оқмирза бобо элнинг барча оғирини кўтарди. Фақат, жаноза ўқимади.

Элга бош бўлиб бир пиёла сув билан бўлса-да, келин-куёвларни никоҳлаттирган. Уруш замонида ўғриям кўп эди. Оқмирза бобо солган арғимчоқларга ўғри ўрмалаган замонларда бўй етган қизлар кечалари қараб чиққанлари ҳали ёдида. Бобонинг арғимчоғида учган, отида келин бўлиб борган қиз борки, барака топган. Равиш топган. Кўзи битта бўлмаган. Шунинг учун бўлса керак, бобонинг отини эшитган, билган борки унинг олдида гапирмайди. Гапираолмайди. Айтишларича Туркариқни ёқалаган, ундан сув ичган қишлоқларнинг барчасида тинчлик, барака, инсофнинг тарқаб кетмагани Оқмирза бобонинг борлигидан эмиш. Шундай буюрилган бўлиши керак эмиш. Бу гапнинг рост- ёлғонлиги бобо ўтгандан кейин билинармиш...

L БОБ

АРҒИМЧОҚ УЧГАН ФАРИШТАЛАР

Кампир туш кўрибди. Тушида тенгқур дугоналари арғимчоқ учишаётганмиш... Тавба, умр ҳам арғимчоқнинг бир бориб келишига тенг, ундан ҳам қисқа бўлишини ўйлаб кўрмаган экан. Шу кунгача, ўз умрини узундан узоқ дахшатли умр деб ҳисобларди. Арғимчоқ олдинга учганда тенгқурлар қизалоқ, жамалакли қизалоқ, қийқиришган қизлар эмишу, арғимчоқ ортга қайтганда ҳозирги кампирлар эмиш. Кампирлар арғимчоқ учаётганмиш. Туркқишлоқ кампирлари Энақиз, Яхшигул, Мукаррам, Оқгул. Фақат Санам йўқ эмиш. Кўринмасмиш.

Эна одатига кўра саҳарлаб сойга тушди. Юз-қўлини қайта ювди. Пичирлаб “Юсуф пайғамбар яхшиликка йўйсин” деганча тушини сувга айтди. Сув тушни олиб кетди. Кейин, нимчаси, калтачасини чўнтагидан бир парча нон олди. Етти тўғрам қилиб сувга ташлади. Балиқлар есин, деди.

Нимага Санам арғимчоқ учмади.? Бирор иш қилиб қўйганмикан? Ўйлади ўзича. Бугуноқ у билан сўрашиши керак. Санам сал шуртумшиқроқ. Эрини хафа қилганмикан? Хотин киши ҳақидаги биринчи сўров эридан бўлади? Хотин киши эрининг тўшидан қайта бош кўтаради...

Энанинг ҳаёлларини чувиллашганча ортидан келган неваралари бўлди. Уларга қўшилиб сойдан кўтарилди. Битта-битта пақирчаларни кўтариб бир-бирига гап ўргатиб кетаётган неваралари ортидан қараб қоларкан, етказган кунига шукур деди, берган ризига шукур деди. Неваралари худди ўзи ўргатгандек, бир қўллари билан пақирчаларни, бир қўллари билан сув тегмасин деб кўйлақларининг этагини тутамлаб олганларини кўриб кулиб қўйди. Хаёлидан ўтказди: шундай қилиб катта сатилларни кўтаришади.

LI БОБ

ТАРҚАТИШ

Эна ростдан ҳам неваралари шу ерликларида ўлиб қолишига ишонарди. Ёш бир жойга бориб қолган. Тарадудини кўриб қўйганди. Орадан икки кун ўтгач, қизларини келинлари, қиз невараларини чақириб борини бўлиб берди. Кимга катта ўғли олиб берган, кампир бисотидаги яккаю ягона тилла исирга, кимгадир қолидан қолган узук, кимгадир мухбир ўғли олиб келган “қон босимингизни нормал ушлаб туради”, деб берган кумуш билакузук, кимгадир жимфер, кимгадир яна нимадир тегди. Невараларини ҳам қуруқ қўймади. Дили қизга энанинг паспорти, Гули қизга калитлар

осилган жамалак тегадиган бўлди. Маъракасида ва маъракадан кейин кимга нима бериш лозимлигини катта қизига қайта-қайта тайинлади. Дили қизга ёздирди. Кейин ўқишни билмаса-да, ёзиқни олиб чўнтагига солиб қўйди.

Ёлғиз катта қизини олиб чолининг бошига борди. Невараларига дарча олдидаги супада кутиб туришларини, супада ўйнаб туришларини тайинлади. Салкам саксонга кириб, Жаркўчанинг у бошидан-бу бошига минг-минг марта бориб келган кампир кун келиб бу ҳолатга тушаман деб ўйламаганди. Ҳар бир қадам босиши бир кунга, бир йилга тенглашиб бораётгандек туюлаверди. Жаркўчада чангга ботиб ўтган кунларга нима етсин. Жаркўчанинг нақд биқинидан туртиб чиққан мана бу катта тош, тош пойидаги халқоб сувнинг ҳам унга катта ёрдами теккан. Шу ерда у эчкини ушлаб олган. Уша, ўзининг тўйига келган якка-ёлғиз эчкини шу жойда ушлаб олган. Акаларнинг барчаси урушга кетган, ёлғиз катта акаси уришдан бир оёқда қайтган, синглисини тўйига деб берилган эчкини яхши боғлолмай қочириб қўйган, ушлаб берадиган одам йўқлигидан синглисининг ўзи Жаркўчада эчки қувалаб шу тош тагидан ушлаб олганди. Кампир ҳарсангтошга эски қадрдонлардек қараб қўйди. Қадрдонлардек у билан кўкайида хайрлашди. Ҳаво ёпилиб келаяпти. Ҳадемай ёмғир ёғади. Тошнинг тагидаги кўлмак ҳам тўлиб қолади. Қайтишда дугоналари билан тилашишади.

... Чолининг бошига бориб рози-ризалик тилади. Катта қизига ўзини қаерга қўйишларини кўрсатди. Энди қиладиган иши қолмаганлигига иқрор бўлди. Кўнгли тинчиди. Авлиёотадан қайтишда Туркариқ бўйларида осилган арғимчоқларга кўзи тушди. Бир муддат боши айланди. Утирди. Катта қизи суяган бўлди. Арғимчоқларга қаради. Аввалига учаётганлардан ҳеч кимни танимади. Арғимчоқдагилар тушида қандай бўлса шундай кўринди. Тавба қилди. Ўрнидан тураркан, ич-ичидан қандайдир қувват келаётганини, куч энаётганини сизди. Яшагиси келганини ҳис этди.

Йўқ. Ҳали ишим бор деди. Ердан ёшига мос бўлмаган қувват билан даст кўтариларкан. Катта қизи неварали, боши анча иссиқ-совуқни кўрганига қарамай энанинг ҳаракатидан довдираб қолди. Пилдираганча кетаётган онасининг ортидан ҳассани кўтарганча эргашди.

– Қиладиган ишим бор. Дилижонни ўзим арғимчоқда учиршим керак. Ўзим бош бўлиб тўйини кўришим керак. Ўлиш қочиб кетмайди. Қолган невараларимнинг тўйини ким ўтказади? Мен борганда нима дейман. Ташлаб келдим дейманми? Уят эмасми?

Кампир эридан гап эшитган хотиндек ғайрат билан одимларди.

Катта қизи бундан қирқ беш-эллик йил олдин онасининг ортидан шу кўчаларда, шу зайлда юрарди. Ушанда, онасининг елкасида бир боғ ўтин ёки ўт бўларди. У эса йиғлаганча, орқада келарди. Ҳозир ўшани эслади. Лекин, онасининг елкасида ҳозир нима борлиги, елкасига нима олганини, нимани юклаганини билмасди...

Оқмирза бобо нимага жаноза ўқимаслигини кампир энди англаган бўлди. Бу ишга катта савод, билим керак. Қишлоқнинг жанозаларини раҳматли қайнотаси ўқитсини, одамлар фалончи жанозамни ўқисин дейишлари, васият қилишларини эслади. Кичкинтой невараси Иброҳимбекни эскичага ўқитишни ўғлига тайинлашни, ўқитишга ўғлининг сўзини олишни дилига тугди. Оққан дарё оқиши керак, деди. Нимага шу кунгача шу ишни қилмаганига ақли шошди.

Энди хасга бош қўйиш йўқ...

LII БОБ

СЕЛ КЕЛИШ ОЛДИДАН

Ҳаётбошининг чўққиларини қалин туман босди. Кечиккан кўкламнинг совуқ ҳавоси чўл томондан келди. Дарахтларни қаттиқ - қаттиқ силтаб, юлқилаб ўтди. Кейин, шаррос ёмғир қуйиб берди. Эна ва катта қиз Даврон чўпоннинг ғовидан пана топдилар. Ҳаял ўтмай, кўклам ёмғири бирпасда ўтиб кетди. Энди тоққа ёққан ёмғирнинг сойлару ўнгирларда дов-дарахтларни юлқиб, йўлида дуч келган нарсаларни олдига солиб келадиган сели келади. Кампир селнинг ҳидини олди. Селнинг ўзидан олдин келадиган ваҳимали овозини эшитмаса-да, худди раҳматли чолидек Каттағоф томонга кулоқ тутди. Тезроқ уйига етиб олиши керак.

– Селдан кейин барчасини қайтадан бошлаш керак, — деди, қизига қараб.

Қизи бу гапни эшитмаганига анча бўлганини эслади. Бу нақд отасининг гапи. Ҳар доим сел келиши олдидан, ғайратланиб шу гапни айтарди. Бир ўзи бир кунда бир неча одамни ишини қиладиган онасининг кўзларида ўша ғайратни кўрди.

Санам билан гаплашишни бошқа вақтга қолдирди. Шамол тиниши билан уйига шошилди.

Ҳадемай, жаркўчани сел тўлдиради. Сел кўчага эга чиқади. Эл жаркўчанинг лабида селнинг ётишини кутади. Кейин сел олиб келган қайроқ тошларни теришади.

Неваралар дарча олдида қалдирғочдек тизилишиб энани кутишарди. Эна шундай туриб туришларини тайинлаган. Эна уйига етиб келиши билан ёмғир забтига олди. Ёмғир дўлга айланди. Неваралар дўл доналарини энага олиб келишади. Эна дўлни олиб, дуо ўқиган бўлади-да, тахмонда турган кўрпаларнинг орасига кўйишларини тайинлайди.

Невараларини атрофига йиғиб, оят калималар ўргата бошлади. Ора сирада нимага бундай қилаётганини ҳам билдириб қўйди.

– Ўтганларнинг уйлари, – атайин гўрлари демади, неваралари кўрқмасин деди, – ўтганларнинг уйлари уларнинг ўғил-қизларининг ўқиган дуолари билан ёришиб туради. Дуои-фотиҳа бормаган уйлар қоп-қоронғу, фотиҳа борган уйлар ёруғ бўлади. Дуои-фотиҳалар ўтганларнинг олдига кўйилган косани тўлдириб туради. Фотиҳага тўлган коса тасбеҳ айтади. Ундан ялтираб нур чиқади. Фотиҳа бормаган коса занг босиб кўкариб кетади.

– Зангнинг ранги кўк эмас, сариқ бўлади-ку, – деди Гули қиз. Опасини бир чимчишидан кейин жим бўлди. Кампир ўзини эшитмаганга олди.

– Ким биринчи бўлиб ўргатган оятларимни ёддан айтиб берса, бир нарса берман.

Гули қиз кампир ўргатганларини барини бир бошдан ёддан шариллатиб айтиб берди. Кампир суюнди. Чекаларига қадама тугма урилган, ўртасига иккита қуш расми қўлда тўқилган қадими рўмолчасини ўраб-чирмаб қўйган жойидан олиб берди.

– Яна ким биринчи айтиб берса, бир нарсам бор.

Кейин тирноқларни фақат жума куни олишни, олинган тирноқларни бир жойга тўплаб тут баргига кафанлаб ерга кумишни, кўмаётганда “Ер сенга топшираяпман, шамол сен гувоҳ” деб айтишни ўргатди. Қиш вақтларида тирноқ олиш учун кеч кузда тут баргларидан бирор тоза жойга кераклича йиғиб қўйишни тайинлади. Кейин ихлос билан невараларига ўзи ўлганда айтиб йиғлашни ўргатди. Охирида ўзи қўшиқ айтди. Бу менинг қўшиғим деди. Ўзим айтишим керак деди.

**Ой кўрдим омон билан,
Оғзим тўлсин намоз билан.
Шу ойларда кетар бўлсам,
Равзам тўлсин имон билан.**

Ҳиргойи тугар-тугамас Гули қиз яна сўрайди:

– Равза нима эна?

– Равза бу одамнинг сўнгги уйи.

– Дуо идиши турадиган уйими?

– Ҳа.

LIII БОБ

МОМОҚАЛДИРОҚ

Момоқалдиуроқлар гумбирлаб эшик деразаларни силтаб қўйди. Ёш-қари бир сесканди. Энди ёмғир тинишига кўп қолгани йўқ.

Қуёш чиқди. Бир учи хув этакда кўз илғамас узокликдаги Ғубдинтоғдан кўтарилган Ҳасан-Ҳусан камалак ер осмонни эгаллаб бир учини Ҳаётбоши ортига беркитди. Одамлар болаларига, невараларига уй қуриш ниятида селдан кейинги Жаркўчадан тош теришарди. Сел Жаркўчанинг ғуборини юварди.

Атрофни ғиппа босган, бир неча соат жонлиғ-у жонзотга кун бермаган туман вақти-соати етганидан Каттатоғ бошига қочиб кетарди. Унда-бунда узилишиб қолган парча-парча туманлар қўшиндан қолиб, душманга асир тушишдан кўрқиб жон ҳолатда оқсоқланганча қўшинга етиб олишга интилган аскарлардек чопишарди...

ЖАРКЎЧАНИНГ ЁШАРИШИ

Кўклам келиши билан Жаркўчага кўк оралайди. Қут киради. Икки юзида қизғалдоқлар юз очадилар. Чучмомомлар бўй кўрсатадилар. Қишлоқнинг кал эчкилари ҳам чиқолмайдиган марзалари номини фақат қишлоқнинг кайвони кампирлари-ю, салласи катта чолларигина биладиган турфа гулларга тўлиб кетади. Ҳовлисини сел олишдан кўрқиб, қайроқтошдан девор кўтарганларнинг деворларини ҳам гул чулғайди.

Кўкламда Жаркўча ана шундай ёшаради.

Кейин, кўчага булбуллар ин қурган садақайрағоч-у, бойўғли эга чиққан оқ тол-у, қора тол, бодому жийданинг қуш тилидек куртаклари зеб беради. Булар барини Гулсин момо чолининг отасидан қолган, уч кишининг ҳам қучоғи етмайдиган кўк теракларининг косадек-косадек келадиган қоп-қора кўзлари кузатиб туради...

Жаркўча бориб-бориб Ҳаётбоши тоғининг остидаги Акабобо тўласининг оғзида тугайди. Бобо ёлғиз яшайди. Қишлоққа фақат бирор марака бўлсагина тушади. Ҳеч ким у кишини маъракага айтмайди. Аспида айтишга улгуришмайди. Ўзи билиб, тўғри маърака бўлаётган дарчага келаверади. У киши қишлоққа туша бошласа одамларни хавотир, ваҳима босади. Кимни уйида қайтиш бўпти деганча ортидан қараб қолишади. Акабобони кўрган одамни ўзи ҳуши бир ўзидан учади. Чап қўли бошқа қўлидан бир тирсак ортиқ. Осилтириб юрса сал кам ерга тегади. Шунинг учун елкасига хуржун осиб, чап қўлини хуржинга солиб юради. Шунинг учун бўлса керак яна битта оти бор. Ортиқ бобо. Лекин кўпчилик Акабобо дейди.

ЯККАТУТ ТАГИДАГИ ЎПИШИШ

Абдушукур Мукаррамни Яккатут остидаги ўқариққа олиб тушиб ўпаётганида устиларига сувчилар келиб қолганини, сувчилар йўталганда ҳам Абдушукур эшитмай Мукаррамни қучоғидан қўймаганлигини, кейин, Манноп сувчи бақирганча “Тур икковинг ҳам, ҳозир бу ерга сув келади” деганча Бураматут тагидан ҳайдаганини бутун қишлоқ аллақачон билади. Бундан кейин Мукаррамга фақат Абдушукур совчи қўйиши мумкинлигиниям. Янаям ким билсин.

БУРАМАТУТ ОСМОННИ ЁҚАСИДАН ОЛАДИ

Нодирнинг Гулчеҳрага бўлган муносабати ўзгача эди. Бураматут панасида бўлган воқеани биз ўспиринлар ҳам бир неча марта кўрганмиз. Бураматут – қишлоқ адоғидаги тутзорнинг қоқ ўртасидаги баҳайбат якка ўсган тут. Тут қишлоқнинг у бошидан ҳам, бу бошидан ҳам азот кўринади. Осмонга буралиб-буралиб ўсган. Қишлоқ шу тут номи билан аталади. Бировлар Яккатут ҳам дейишади. Кимдир бу тут бир “авлиё гўрининг устидан чиққан” деса, яна биров “авлиёга бало борми, коммунистлар экишган” дейди, худди ўзи сув қуйиб тургандек. Нима бўлгандаям Бураматут ҳақида яқин атрофдагиларнинг билганлари шу. У қишда кўрқинчли кўринади. Нақд ерни ёриб чиқиб осмонни ёқасидан олаётгандек бешта катта-катта шохлари – беш панжани эслатади. Панжаларга пайваст бурама танаси эса йўғон ва ишончли билакдек кўринади. Баҳор келиши билан, Яккатут барг чиқариб панжаларини яширади. Ваҳимали Бураматут зум ўтмай бир тўп катта гулдастадек чиройли кўриниш олади.

ЎТИН ЎҒРИСИ – ЎҒРИ ЭМАС

Этаги Каттакўлга тутшиб кетадиган қишлоқнинг яккаю ягона йўлининг кунчиқар томонини сим ёғочлар эгаллаган. Улар баландроқ. Кун ботиш томонини узоқ тоғ туман марказига олиб ўтилган телефон сим ёғочлари эгаллаган. Қишлоқда ҳеч кимда телефон йўқ. Телефон сим ёғочлари йўлнинг бу бетидагилардан пастроқ. Ҳар икки томонни ҳам одамлар чўлдан олиб келиб босган ғўзапоя ғарамлари эгаллаган. Улар кўкламнинг ярмига бориб тугайди. Аниқроғи кўни-кўшнилари бир-бировидан ҳадиксираб, охири кўриниб қолган ғўзапояларини ҳовлига киритадилар. Учоқ бошига, тандирхона атрофига йиғиб оладилар. Қишлоқда ўтин ўғрисини ўғри ҳисобламайдилар.

Сим ёғочларни эгаллаб олган лайлак уялари қишлоққа саловат бағишлайди. Биринчи бор келган одам даб-дурустан бунча лайлак уяларини, кўл чўзса етадигандек яқинликдаги уяларида турган лайлакларни кўриб, айниқса уларни одамларан кўрқмаслигини, ҳатто колхознинг юрса дунёни бузиб тариллайдиган тракторларидан ҳам ҳайиқмасликларини, парвойиларига ҳам келмасликларини кўргач ҳайрон бўлиб, қаерга келиб қолганликларини бир зум англай олмай қоладилар.

Яккатуттни лайлаклар ноғора қоқиб ўйғотадилар.

Лайлаклар ин қурган жойга, бало йўлиқмасмиш..

LVIII БОБ

САЛОМ, ЛАЙЛАКЛАР

Ҳар йил шундай бўлади. Уйларининг орқасидаги симёғочга ин қўйган лайлаклар учиб келиши билан унинг ичига ўт тушади. Кўзларида яшашга, яшаш учун курашишга бўлган ҳиссиёт кучаяди. Ётган ўрнидан икки кўлига тиранганча аста кўзгалади. Деразани очиб ўзича лайлаклар билан саломлашган бўлади.

– Салом, лайлакжонлар! – дейди. – Юртимизга омонлик олиб келдингизми? Тинчлик ола келдингизми? Биз сизлардан фақат шуни кутиб қоламиз. Мен сизларни, биласизми, ҳар куни, ҳар соат кутдим...

Уни юролмаганлиги учун Нодиршол деб аташарди. Онадан шундай туғилмаган. Эслолмайман-у, айтишларича, беш-олти ёшларида қаттиқ лат еб шундай бўлиб қолган дейишади. Ёшимиз тенг. Мен тўртинчи синфда ўқийман. У мактабга боролмайди. Лекин ҳамма фанларни синфкомимиз Норхўжадан ҳам яхши билади. Мен Нодир билан қачон танишганимни эслай олмайман. Тушгача мактабда, кейин баъзида, то қора шомгача у билан бўлардим. Алгебрадан уйга берилган вазифаларни бирор марта Орзигул муаллим айтгандек, мустақил, ўзим ишлаганимни эслай олмайман. У ҳеч қачон ёлғон гапирмасди. Ҳар сафар у билан хайрлашиб, уйимизга кетарканман, унга ҳеч ким қилмаган яхшилиқни кўрсатишни кўнглимга тугардим.

Кўзлари эса беозор... Унга бир зум ҳам тик боқиб бўлмайди. Нимагалигини ишотлаш учун сўз тополмайман. Тушунтириб беролмайман.

LIX БОБ

БУРЧАК ВАРРАКЛАРГА ТЎЛГАНДА

Яқин кунгача унинг одидан ўзимиз тенги болалар узилмасди. Чунки, барчаникидан зўр варрак ясар эди-да. Ҳамма гап унинг опаси сариқ касалдан ўлгандан кейин бошланди. Аввалига врачлар уларникига ҳеч кимни кўйишмади. Кейинчалик ота-оналар болаларининг унинг олдида киришга рухсат беришмади. Эҳ, унинг ўша кундаги чеккан изтироблари...

Нодир эртаю кеч ётадиган кароват шундоққина дераза олдида қўйилган. Қишин-ёзин жойи ўзгармайди. У деразадан ҳар куни дўстларини кутарди. Ясаган варрагидан уйнинг бир бурчаги тўлганди. Менинг ҳам кўчага чиқишим, Қодирлар уйига боришим врачлар уйма-уй юриб, сариқ касаллигига қарши ўзарича бир нималар қилганидан, уларнинг уйларига боришни катталарга тайинлаганларидан кейин таъқиқланди. Дадам пичан бригадасида биригадир. Ҳафтада бир уйга келса-келади, бўлмаса

йўқ. Опамнинг кўзини шамғалат қилиб уч-тўрт кунда бир олдига бориб турдим. Нодирнинг бир опаси ва бир укаси бор. Дадаси колхозда шофёр. Эрта тонг ишга кетиб, кеч шом қайтади. Унга биргина қарайдиган опачаси Назокат эди. Нодир шу кунгача барчага бирдек яхшилиқ қилишни истарди ва қиларди. Онасининг вафоти туфайли кишиларнинг муносабатидан сўнг, у ўзгариб қолди. Бўлар-бўлмасга жажли чиқиб кетарди.

Кунларнинг бирида дадам Нодир жўрангдан хабар олиб турибсанми, деб қолдилар.

Ҳа дейишни ҳам, йўқ, дейишни ҳам билмай қолдим. Ҳа десам врачлар таъқиқлашган, онам менга кўз-қулоқ. Йўқ,- десам, ёлғон гапирсам ё йиғлаб юборишим, ё тобим қочиб қолишини мен ҳам дадам ҳам биламиз. Беихтиёр ҳа маъносида бош ирғадим.

Дадам индамадилар. Бу, энди Нодирни олдига аввалгидек ҳоҳлаган вақтимда боришим мумкин дегани эди.

Дадам зўр-да. Гапирмасанг ҳам ичингдагини билиб олаверадилар. Мен ҳам катта бўлсам шундай бўлишни истайман.

Дадамнинг индамаганликлари розиликлари белгиси эди. Энди бўлар-бўлмас нарсаларга ваҳима қиладиган онам ҳам, қишлоқнинг деди-ведичи хотин-халажи ҳам мен ҳақимда гапиришга ҳаққи йўқ. Мен отамнинг эркаси эдим. Лекин эркалик сиз ўйлаган эркатойлик эмас. Бошқача. Мактабда яхши ўқиганим, молларга вақтида хашак етказиб берганим, ўзимдан катталарни гапини икки қилмаганим, ёлғон гапирмаслигим, мактаб ўқитувчилари ҳар замонда дадамга мени мактаб қўйишлари учун бўлса керак деб ўйлайман. Мени дадамга қаерда ва қачон мақташларини кейин билдим. Бирор телешка пичан ёки сомон олиш учун дадамнинг олдига боришганда, аввал мени мақташаркан. Бунини менга Ботирқул ака айтган. У киши дадамнинг шофёри. Баъзида туш маҳаллари онам пишириб қўйган бир қозон ошни олиб кетгани келганида менга устига кандир қопланган идишларини муздек қудуқ сувига тўлдиришни илтимос қилиб ўзи, ўчириб қўйилган бўлса-да, ҳар замонда “пис” этиб ҳаво қўйиб юборадиган юк машинаси билан андармон бўлганча, “йигитнинг гули зўр гап бор кейин айтаман”, – деб қўярди. Идишларни қудуқ сувига тўлдирад эканман, бугун хирмон бошига фалончи муаллим борганлигини, мени роса мақтаганини, дарсларини яхши кўришимни айтиб кулади. Чунки Ботирқул ака айтган ўқитувчи бизни синфимизга умуман дарсга кирмаслигини биларди. У ўқитувчи катта синфларга дарсга киради.

– Ўқитувчилар уста бўлади-да, бригадирларга қайси гап ёқишини билишади. Сиз маҳкам бўлинг, дерди елкамга қоқиб. Ҳозирдан соянгизга, отингизни эшитиб, пичан беришаяпти, ҳадемай ош ҳам пишиб қолса керак!

LX БОБ

“ҚЎЛИНГ КЎЗИ БОЛ”

Ўқиш бошланди ҳамки унинг олдига синфдошларим Салим, гапирганда “р” ни “л” дейдиган Шукур чучукдан бошқа ҳеч ким келмасди. Уни кўпчилик унутган эди. Гоҳида уччаламиз бирданига унинг олдига бориб қолардик. Эҳ, унинг ўша палладаги қувончини. Ҳаммасини айтсам йиғлаб юборасиз. Биз уни “профессор” деб атардик. Чунки ҳеч ким йўқлигида фақат китоб ўқирди. У бизни ўз билими билан хайратга соларди. Кўзини юмиб, дунё харитасидан исталган давлат ўрнини аниқ кўрсата оларди.

– Қўлинг кўзи бол, – дейди Шукур чучук ҳайратини яшира олмай.

Баъзида кечқурунлари Назокат опа мени аямдан сўраб олиб кетарди. Шу кунлар дадаси юк ортиб узоқларга кетган бўларди. Мен Нодир билан бир уйда ётардим. Охирги марта ётганимда у бир китоб, асар мазмунини айтиб берганди. У шундай тугайди. Қаҳрамон бола юра олмаса-да интилиш, меҳнат натижасида сувда балиқдек сузадиган бўлиб кетади.

Кейинги пайтларда у салга чарчайдиган бўлиб қолди. Ўз-ўзидан ранги оқариб, қалтирайдиган бўлди. Шунда уни энг яхши врачларга олиб бориб кўрсатгим келарди. Шундай қилиш ниятим ҳам бор эди...

ТОНГДА КУТИЛАДИГАН ҚИЗ

У ҳар тонг бир қизни кутиб яшайдиган бўлиб қолди. У қиз биздан тўрт ёш катта тўққизинчи синфда ўқийдиган Гулчеҳра эди. Уларнинг уйлари охириги лайлак ин курган сим ёғоч остида. Ҳар сафар кўчадан мактабга ўтаётганда Нодир учун дунё нутилади. Унинг назарида дунё дегани фақат шу қиздан бошланиб, шу билан тугарди. Барини мен Нодирнинг кейинги вақтларда дераза раҳига чиқиб мўлтирашидан сезгандим. Назаримда у шу кетишда эрта- индин юриб кетадигандек эди. Чунки, яхши одамлар ҳеч қачон қийналмаслиги керак деб ўйлар эдим. Бугун эрталаб ҳам шундай булди. Нодир дераза токчасига чиқиб олган. Ўтган-кетганларни кузатади. Улар ичидан Гулчеҳрани қидириши менга аён. Ана, у келаяпти. Уни мenden олдин Нодир кўрганга ишончим комил. Гулчеҳра ҳар доимгидек, унинг олдидан ўтаркан, салом беради. Кулиб ҳам қўяди. Нодир ичида нима деганини билмайман-у, бош эгганини кўраман. Гулчеҳра ўша-ўша одим билан кетаверарди. Нодирнинг юзидаги қувонч аста-секин тарқала бошлайди. Кейин-кейин бутунлай ўзгариб қолади. Токчадан ўзини каравотга ташлайди.

Мен Нодир ўзига ярашмаслигини билса ҳам, Гулчеҳрани севса керак деб ўйлагандим. Ундай эмас экан. Нодир у билан яшаркан. Унинг хаёли билан яшаркан. У учун яшаркан. Улар бир одам эканлар.

“ТАБАССУМИНГИЗНИ АЯМАСАНГИЗ!”

Мени эса Гулчеҳранинг яқинда мактабни тугатиб шаҳарга кетиши қийнайди. Кетиб қолса бечора Нодирнинг аҳволи нима бўлади? Балки, Гулчеҳра кетмас? Билишимча Нодир учун заминда Гулчеҳранинг табассумидан ортиқ нарса йўқ. Буни Гулчеҳра ҳам тушунади. У ўта ақлли қиз. Бўлмаса Нодирнинг ёзган хатига бошқа қиз бўлса “Шол эдинг, энди жинниям бўлсан!” – дер эди. Хат жуда қисқа ёзилганди.

“Табассумингизни аямасангиз! Мени бу дунёда ушлаб турган нарса ҳам шу, агар билсангиз!”.

Хатни Гулчеҳрага мен олиб бориб берганман. Не азобларда, не хаёлларда берганимни ўзим биламан, Худо билади. Ростини йўлда очиб ўқиганман ҳам. Бирор ортиқча гап бўлмасин деб. Шу менинг унинг олдидаги гуноҳларимдан бири.

Бу воқеа ёзда, Гулчеҳра шаҳарга ўқишга кетиши олдидан бўлиб ўтганди.

Нодир билан алланарса устида талашиб тортишаётгандек, дераза ортидан ўтадиган ёлғизоёқ йўл уларнинг дарчаларига олиб боради. Шу йўлда катта сумка кўтарган Гулчеҳра кўринди. Нодир ҳамма нарсани унутди. Тетикланди. Зум ўтмай эшик пойида Гулчеҳра кўринди. У Нодир билан шаҳарга кетиши олдидан хайрлашгани келган экан.

У ўқишга кирди. Қишлоққа онда-сонда келади. Лекин ҳар келганида Нодирнинг ҳолидан хабар олади.

Акабобо Гулчеҳрани кўрмаган бўлса-да, у ҳақда, Нодир ҳақида биз қўй боқиб унинг тўласига меҳмон бўлганимизда, сўраб қолади.

– Аёлнинг эркаги, керак бўлса, эракнинг эркагидан ўтади. Бу қиз шунақалардан, – деб қўяди. – Подшоларга хотин бўладиганлар шунақа бўлади.

ЛАЙЛАКЛАР САҲАРДА КЕЛАДИЛАР

Ўшанда тонг отаётганди. Салим, Шукур уччаламиз менинг каталақдек хонамга тикилиб, ўзимизча имтиҳонга тайёрланардик. Бизнинг қишлоғимиз қирнинг устида жойлашганлиги боис Каттақўл ҳам, уни ёқалаган лайлак инлари ҳам кафтдагидек кўринарди. Ажиб бир шовур билан лайлаклар учиб келди. Биринчи бўлиб Нодирларнинг уйи олдидаги инга лайлак кўнди. Кейин иккинчиси. Зум ўтмай дераза ойналарининг сингани эшитилди. Шошганча деразага ёпишдик. Кўрмасак-да сезардикки, Нодир дераза токчасига ўтирганча лайлаклардан аҳвол сўрарди. Унинг

овози паст бўлса-да, уйлари анча узоқ бўлса-да гаплари барчамизга аниқ-тиник эшитиларди. Биз кўз ўнгимизда сеҳрли олам ҳақидаги эртақ намойиш этилаётган-дек жим қолдик.

У лайлақлар билан аввал саломлашди, сўнгра саволга тута бошлади.

– Яхши келдиларингми?

– Юртимизга тинчлик ола келдиларингми?

– Бизда абадий қола олмайсизларми?

– Мен сизларни кўра олмайманми деб кўрққандим!

– Сизлардан баланд-баландларга парвоз этишни ўтишиб сўрайман. Барча кўнгли яримлар ҳаққи-хурмати осмонни кўшиққа тўлдириб учинг!!!

– Мени кутинглр...

LXIV БОБ

АКАБОБОНИ ҚИДИРГАНИМ

Имтихонларни топшириб уйга қайтаётгандик, Нодирларнинг уйи олдидаги “тез ёрдам» машинаси ҳаёлларимизни талотум қилиб юборди. Қанча уринсам-да, ўзимни тутиб туролмадим. Йиғладим. Чунки, энди уни кўролмаслигимни ҳис этардим. Ҳис этганим сари кўрқардим. Унга нисбатан билиб-билмай қилган гуноҳларим учун ич-ичимдан эзила бошладим. Наҳотки энди Нодир йўқ? Наҳот кетиш шунчалар осон бўлса?!

Минг бир илтижо билан йиғилганлар орасидан Акабобони қидирдим. Ҳайрият йўқ эканлар. Келмаганлари рост бўлсин! Бир вақтлар жўраларим билан узоқдан югуриб келиб устидан сакраб ўтиш ўйнайдиган Туркариқнинг энг тор жойидан йўл яқин бўлиши учун қандай қилиб сакраб ўтганимни билмайман. Бошқа вақтлар зўрға ўтардик. Кўпинча бир оёғимиз ариқда қолиб ҳам кетарди. Фақат бўйи биздан салкам икки баровар келадиган Зўлпон лўлигина ҳеч қачон сувга ботмасди. Биз унга тирриқлик қилиб, сувга бир ботсанг бет-кўлингни бир ҳафта учун ювиб олардинг дердик. Бирок, ана шу ариқдан ўтиш, ариқнинг бу бетидан нариги бетига сакраб ўтганимдан кейин, мен ўзимда бошқа ҳолатни сездим. Бошим совугандек, ҳар бир ҳужайра қандай ишлаётганини сезгандек бўлдим. Атрофимдаги борлиқ бошқача рангда кўрингандек, бош-қача мазмун ва моҳиятга эгадек сезила бошлади. Қандайдир шовур аввал қулоғимга эшитилгандек бўлса-да, кейин бутун танамни шу шовур эгаллади. Бутун вужудим билан уни эшитдим, ҳис этдим. Мен ўсмирлик билан хайрлашаётганимни, Нодирнинг бугунги аҳволи бизни ўсмирлик билан эрта хайрлаштираётганлигини англадим.

Маълум бўлдики, Нодир бир неча маротаба Самарқанддаги катта духтирларга ўзининг аҳволи тўғрисида хат ёзган, жавоб олган. Кейинчалик Гулчеҳра ўша духтирларга учрашиб охир-оқибат, Самарқанддан “тез ёрдам» машинасини ўзи билан бирга олиб келганди.

Уни машинага чиқаришларини серрайганча кузатиб турдик.

“Тез ёрдам» ҳайдовчиси қачонлардир шу қишлоққаи ёки шу атрофдаги қишлоққаи худди шундай юборолмайдиган бир қизни олиб келганини айтди. Лекин ҳеч ким унинг гапига жавоб бермади. Тўғриси, ҳеч кимнинг шофёр гапига жавоб бергиси келмади.

Талмовсираган шофёр ҳижолат ҳам тортмай машинаси ойнасини номигагина аритган киши бўлиб, кейин кабинадан чиқмай ўтираверди.

LXV БОБ

ЛАЙЛАҚҚОР ОСТИДАГИ ЛАЙЛАҚЛАР

Ўша қиш лайлақлар кетмади. Нодир улар билан хайрлашмади. Қору ёмғирда ҳам лайлақлар инларини тарк этмадилар. Лайлаққор ёққанда лайлақлар инларида тик турганини камдан-кам одам кўрган бўлса керак. Бурама тут қишлоғининг Каттакўл ёқалаб ўтадиган ягона йўлининг ҳар икки томонидаги симёғочларнинг деярли барчасига лайлақлар ин қўйган. Бир марта санаб чиққанимизда йигирма еттита чиққан. Катталар лайлақлар инини санашга қўймайдилар. Лайлақлар инини ва одамларни санаш бехосият эмиш.

Лайлақлар қишдаям кетмаганини эшитган Тошкенту Самарқанд олимларининг оёғи Бураматутдан аримади. Расмга туширишди, кинога олишди. Одамларнинг уйларида ижарада туриб, лайлақларни кузатишди.

Бураматут осмонини қоплаган инлардаги жуфт-жуфт лайлақлар энди Нодирни кутишарди назаримда...

LXVI БОБ

КҮНГИЛГА СИҒМАГАН ТҮЙ

Эрталаб айтувчи – товачи Жарқўчани танг қилиб, тўйга чорлади. Қисқаси, Мукаррам билан Манноп сувчининг ўғлига нон синдиришаётган эмиш. Ҳозир кўнгилга тўй сиғармиди. Кўнгилга сиғмаган тўйни қозғозга тушириб нима қилдим.

LXVII БОБ

ЭРТА ТАРК ЭТГАН ЎСПИРИНЛИК

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Назокат опа мени кўчада кўриб қолиб уйларига чақирди. Хушмирза аканинг бухгалтерлик папкасига ўхшаган иккита папка берди. Катта-катта. Боғичлариям бор. Қизил лентали. Нодир менга деб қолдирган экан. Уларни очмадим. Очолмадим. Очишга тайёр эмаслигимни англадим. Биринчи папканинг устига “Табассумингизни аямасангиз!” деб ёзилган бўлса, бошқасига “Биз ҳали учрашамиз” дейилганди.

Нодир Гулчеҳрага ёзган хатларнинг баъзиларини эгаларидан бошқа фақат мен ўқиганман. Хатлар икки нусхада ёзилишини билардим. Папкадагилар уларнинг бир нусхалари шекилли. Ўзимда куч топиб биринчи папканинг боғичларини очдим.

“Гўзал қизлар табассумидан жой олишга фаришталар талашадилар”.

Бошқасини ўқишга кучим етмади. Кучим етса бир кун очарман. Шунда бирга ўқиймиз...

Эрта тарк этган ўспиринликнинг биров ишонадиган, биров ишонмайдиган кечмишлари, унинг жовдираган кўзларига ҳайрат ёки сўқирлик билан боқиш ҳам тақдирдан эканлигини Туркқишлоқ ўспиринлари аллақачон англагандилар...

Фақат уни қандай айтиб беришни, айниқса биров тушунадиган қилиб айтишни ўрганганимизча йўқ. Акабобо айтишича, бир гапни одамларга тушунарли қилиб айтишдан оғир иш йўқ экан. Кетмон чопишлар иш эмас, эрмак эмиш. Кўнгилда Акабобо мени чақираётгандек бўлаяпти. Насиб этса, бирон соатлардан кейин олдиларига бораман. Аввал папкаларни биров тополмайдиган жойга яширишим керак. Қишлоқда ўзи иккита одам кирмайдиган жой бор эди. Энди биттаям йўқ. Тегирмон ҳам, ертўла ҳам эгали. Нодирнинг омонатини асрашга барибир жой топаман Топдим. Акабобо яшайдиган Новус тепага яшираман. У ерга ҳеч ким яқинлашмайди. Новус қанақа жойлигини айтсам кўрқиб кетасиз. Новуснинг кун чиқиш томонини Кўкалай бўри, кун ботиш томонини Қоракалла деган бўрилар кўриқлайди. Улар ҳақида кейинги сафар.

НАЗМ

МУҲАММАСЛАР

Хол Муҳаммад
Ҳасан

Навоий ғазалига

Кечди кўргулик бу бошдин турфа мароми била,
Гоҳи дониш аржуманд, гоҳ жоҳил авоми била,
Етмали ёр васлиға ким, ориф пайғоми била,
Ваҳки, умрум барча зоеъ бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноба ошоми била.

Ул сўнги кунни кутиб тоат-ибодат фарқ эмас,
Топқонинг тўрт газ матою тутқонинг туфроқми, бас,
Бўл Скандар, шоҳ Баҳром ёки Жамшид пурҳавас,
Кимса юз йил комронлиқ қилса, билким, арзимас,
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоқлиқ биров коми била.

Ихтиёру эрки ҳур қанотли ҳар бир қушником,
Ташна эрмиш то абад осмонға тушғоч ишқиким,
Кўнглини ғич тўлдириб турғонда қумри ашқидин,
Заҳрни ўз коми бирла ичса ондин яхшиким,
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиғ жоми била.

Шам туби парвонаға, чу, шамс йўлидан-да йироқ,
Муғға лаб очқанча пайт, булбулға минг йилча фиروق,
Эрса қафасда чаман, тиконға роз айдмиш, бироқ,
Юз дил ором айлагандин равза, ҳибси яхшироқ —
Бўлмоқ ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.

Пилла қурти мавҳ этиб ўзни, кўрур озодлиғ,
Жонсарақ ҳар неки бор, неъмат эрур озодлиғ,
Боғи беҳишт бокарам, сўнгсиз сурур озодлиғ,
Қушқа юнг маскан аро хушроқ дурур озодлиғ,
Бўлғонидин банд аро сайёд ипак доми била.

Ҳаргиз эликмас бўри, ит бирла тузмас иттифоқ,
Солмағай сор назарин калжуржидан ортса томоқ,

Беҳбуд миннатли тўндан ўз чопонинг юз ямоқ,
Бўлмоқ итлар мунъими тан тўъма айлаб, яхшироқ —
Танни қилгунча самин нокаслар инъоми била.

Юрғонинг савлат пеша, ҳам олғонинг кибор қўлин,
Англа, камтар уламоға дахл эрур беҳад зулум,
Комил улки ковлади сўзон ила Қуббон кўлин
Жоҳи маркаб бирла, эйким, бормадинг мақсад йўлин,
Қать ўлур бетўшалиғ зоди фано гоми била.

Элдин иста эътибор, ки, эл дуоси — давлатинг,
Юртнинг ҳар тошиға тексин зарра чеккан заҳматинг,
Ким десун Ҳолинг билиб, ол икки олам раҳматин,
Эй Навоий, ҳузн ила ўткар қорилиғ меҳнатин,
Чун йигитлик борди айшу ишрат айёми била.

Бобур ғазалига

Бўй-бастани баҳоринг ёйди яшил рўмола,
Қоп-қора қирқта доринг рўмол уза шалола,
Кутуб амру қароринг дил борди минг хаёла,
Хатинг аро узоринг сабза ичида лола,
Ул чашми пурхуморинг лоладаги ғазола.

Суқ уриб синди пайкон, сайдинга етди имкон,
Сайёралар паришон, санги балоға нишон,
Чарх уриб ҳури ғилмон, зикр айладилар чунон,
Барча парилар, эй жон, гирдингда зору ҳайрон,
Гўё эрур намоён ой теграсинда ҳола.

Ошиқ аҳлига озор касби корингму дилдор,
Мудом Мажнунинг абгор, ҳамон Лайлиму “хундор,”
Адолат йўқму зинҳор, яна ғолибму ғаддор,
Меҳру вафони агёр кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жавру жафони бисёр қилдинг манга ҳавола,

Ашким селинда абру — найсонға тушду ғулу,
Кўнглима солиб кутқу, оқти лойқаранг туйғу,
Нақл шу — демишларку: “Чароғ туби қоронғу”,
Ҳажрингда эй парирў кўзимдин учти уйқу,
Ҳар кеча тонгға дегру ишимдир оху нола.

Бўй тараб саҳар-саҳар, элитмиш мушки анбар,
Битиб Ҳолима байтлар қумсаниб муножатлар,
Йиборсам эмраниб, гар, элтармукин кабутар,
Юз сафҳасинда хатлар ёшдинки ҳар тараф бор,
Ишқингда Бобур айлар бу навъ юз рисола.

Машраб ғазалига

Тарк этиб кетгум бу кун байтул — ҳазанни на қилай,
Сигмаса кўнглима айт, пири муғонни на қилай,
Ҳажр ўқи пайконидин музтар забонни на қилай,
Бу тани хокинию руҳи равонни на қилай,
Бўлмаса қошимда жонон бу жаҳонни на қилай?

Ишқдин бебахралар-ла давра қурмоқ не керак,
Дилда дарди бўлмаганга дилни ёрмоқ не керак,
Оби кавсар кайфи-ла кўнгил кўтармоқ не керак,
Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ не керак,
Иброҳимдан қолғон ул эски дўконни на қилай?

Ахтариб гардуни дун, ҳеч топмадим дилга яқин,
Тўбию шамшодни ҳам хуршиди тобонни тагин,
Босайинму кўксима лаҳад — бу заминнинг захин,
Урайинму бошима саккиз беҳишту дўзахин,
Бўлмаса васли менга икки жаҳонни на қилай?

Ўзига манзар битиб бағримда асровдим мудом,
Ихтисоб айлаб букун оғзи билан юргай авом,
Мунташир қилғоч яна тафсир этилса ном-баном,
Зарраи нури қуёшдек бу жаҳон ичра тамом,
Ошкоро бўлса бу сирри ниҳонни на қилай?

Хурми ё ғилмонмидур, қуршабдилар сўлу соғинг,
Йиғ ўзинг тажаллийдан, саробдур суюнган тоғинг,
Ҳол Муҳаммад, сен додинг айтурға қасд қилғон чоғинг,
Машраб арш кунгурасин устига қўйдум оёғим,
Ломакондин хабар олдим, бу маконни на қилай?

Ҳувайдо ғазалига

Сайр этурда боғаро сайёردин андиша қил,
Тўкма гул атрини то хунхордин андиша қил,
Бағрихун ул булбули бемордин андиша қил,
Эй дило, гул вақтида гулзордин андиша қил,
Узмагил беҳуда гул, гулкордин андиша қил.

Ғунча қасдинг англабон жуфтлаб лаб айтолмади,
Шабнам инган шохию гул баргидин уёлмади,
Артиб ашқин андалиб орланди орин солмади,
Кимки кирди бу чаманга то гул узмай қолмади,
Оре-оре, гул узарсан хордин андиша қил.

Болга эврилди ари синдириб пайконини,
Куйди парвона охир ўтга тикди жонини,
Мўрча бедор тинмади — уйди дон хирмонини,
Пашшақим бедорликдин ичти одам қонини,
Баъзи-баъзи мардуми бедордин андиша қил.

Ҳеч хато бўлмас ғаним имконини улкан билиб,
Ойни этак бирла ёпсанг оғзини маҳкам билиб,
Рақибга дўнгай рафиқ, ҳарф ўйнасанг кам-кам билиб,
Рози дилни айтмагил, ҳар кимни сен маҳрам билиб,
Оқил эрсанг, маҳрами асрордин андиша қил.

Изла, иста ҳар қачон чаққил нақллар мағзини,
Шамдон узра пилиқдек нурга бурка лаҳзани,
Аммо, қалб кўзи очуқ — зиёли билма ҳаммани,
Ғанч топсанг зоҳир этма, тут ниҳон элдин они,
Топса шуҳрат золими бадкордин андиша қил.

Қумни кўр, Ҳолига боқ, ибтидоси эрди тош,
Авраб-авраб уни не кўйларга солди сангарош,
Ошиқ ўлдинги магар, бергил ҳаёт ўйнига дош,
Эй Ҳувайдо, этмагил Мансурдек сиррингни фош,
Айласанг одат “Аналҳақ” дордин андиша қил.

Абдулла Орипов ғазалига

Кетди ёр раҳм айламай, зулматсиё дунё бу кун,
Қўлларимда қовжираб қолмиш гулираёно бу кун,
Қилдими жонимға қасд, оҳ, не бало, барно бу кун,
Ваҳки, ишқ саҳросида қолдим беишқ танҳо бу кун,
Чикма Қайс оҳим билан ёнмоқда бу саҳро бу кун.

Тўзғиюр, ҳайдар кокил ўрмакка ҳолат қолмади,
Чашми фаттона боқиб турмакка тоқат қолмади,
Бош эгиб мағлуб мисол юрмакка нажот қолмади,
Чехраи заррин сира кўрмакка ҳожат қолмади,
Шамс нарвони уза ағёр эрур пайдо бу кун.

Ул уни изҳори ишқ қилмали хўп жазм айладим,
Мубтало мактуб битиб, дафтарга дардим сўйладим,
Нолаю афғонима тошлар эрир деб ўйладим,
Шарҳи дил этмай туриб рад этди ёрим, буйлаким,
Қисмат омин айтди, айтмай зарра бисмилло бу кун.

Лом — мимга ҳуши йўқ, лол қотди сину сумбатим,
Долга дўнди қайрилиб мисли алифдек қоматим,
Забари фатха эди, ки касра бўлди одатим,
Нун лабинг узра сокин қолди ҳилолдек ҳолатим,
Ҳарф ўйин айлай десам, ўзга эрур имло бу кун.

Кўзларим нимкосасин дийда суйи этмиш баҳр,
Ҳар баҳр томчисидин уммид майи тортмиш тахир,
Боданинг касри киби чехрамда гулханлик зухур,
Баҳри қонлар бирла ёрнинг зарра дарди йўқ, ахир,
Кўкда ҳам иблис ила машғул эрур Олло, бу кун.

Дер: Эгам қаҳр этмаса кирмас баданга бир тикан,
Воҳ, не чоғ савдои мушкул — бер демоқ тақдирга тан,
Фурқатида куйдими мендай яна зори бекам,
Чархи кажрафторнинг шеваси доим шул экан,
Васл уйида ғайр эли айлаб юрар ялло бу кун.

Қилма қалб иншосини ким, бу қалам-ла мухтасар,
Чек, муножот ҳажри дардин, токи хун чексин жигар,
Майли кулсун Ҳолиннга, ул аҳли ишқдин беҳабар,
Ёр висоли толеингда бўлса Абдулло, агар,
Сенга парво қилсалар ҳам қилмагин парво бу кун.

Қарши

УМИД, ЯҚИН АЙЛА ОЛИС ОРАМИЗ

Салима Умарова

* * *

Олтин тупроқ Ватан, нурли маконим,
Ҳар қарич замини — маъдан, бўстоним,
Сенсан Оллоҳ берган бахтим-имконим,
Ёвуз нигоҳлардан асрасин ўзи.

Сирмас, сенга кўзни тикканлар бисёр,
Бир ширин луқма деб қараганлар бор —
Кўксингга санчилур тиканлар, такрор,
Ёв қазган чоҳлардан асрасин ўзи.

Бағриндаги ҳар кас фарзанд бўлолмас,
Ҳатто сотгувчи бор, нафси қонса, бас,
Фидо бўлмоқ, ахир, эмасдир ҳавас,
Сотқин-гумроҳлардан асрасин ўзи.

Юрагимга жосан, жонимсан, балки,
Руҳим улғайтган иймонимсан, балки,
Шарқда қуёш каби порлайвер балқиб,
Ногоҳ "дарду оҳ"дан асрасин ўзи.

* * *

Хайрихоҳ ўзингиз, дўст ҳам ўзингиз,
Менинг айтар сўзим сизнинг сўзингиз.
Асли меникидир кўнглимда бори,
Нени кўрмиш бугун кўнгил кўзингиз?

Дунё машаққатдир, бардош қулисиз,
Вафонинг риштаси юрар йўлингиз.
Минг бир хиёнатга қалқонлар бўлган,
Покиза оламнинг "исён тили"сиз.

Сизни юпун кўрсам, йиғлар юрагим,
Сизни гулгун кўрсам шу руҳ — тирагим.
Умидим, армоним фақат ўзингиз,
Шодмонман, ҳис қилсам сизга керагим.

Бу дунё ўткинчи, ўткинчи имкон,
Нисор бўлсин сизга омонат бу жон.
Ҳар не ўтиб кетар, қоладиган сиз,
Соғинчингиз бўлиб қолай, онажон.

* * *

Кўнгил остонасин ошиб ўтар ким,
Кимдир урилади, зарбаси меҳмон.
Кечмишда соғинчранг оғриқ кезар жим,
Олдинга чорлағай умидли туғён.

Уйғотиб борамиз, гоҳо уйғониб,
Ненидир илғаймиз — сесканар вужуд.
Гоҳ юрак кетгудай ақлдан тониб,
Қор остидан овоз бераверар хут.

Ортимизда эса яхшию ёмон
Қолаверар қору аъмолларимиз.
Осмон очиқ, ҳеч не бўлмағай пинҳон,
Не нек иш, нияту армонларимиз.

Боқий котиб битган ёзуғимизни
Шу куйи бирма-бир топиб борамиз.
Умид, ёруғ этгин «азалий из»ни,
Умид, яқин айла олис орамиз.

Навоий

ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН ЁЗУВЛАР

Матёкуб Қўшжонов,
академик

«...Қайғусинда — виқор, виқоринда — ҳасрат»

Яқинда кўлимга “Мақомот” номли китоб тушиб қолди. Китоб муаллифи — Отаназар Матёкубов. Варақлаб, англадимки, китоб мусиқа ва ашула назарияси нуктаи назаридан битилган. Мен табиатан назарий маслаларга кизиқаман, хусусан, ижтимоий фанлар назарияси билан. Шу маънода “Мақомот”даги назарий йуналиш эътиборимни тортди.

Муаллиф Отаназар Матёкубовни кўпдан бери биламан. 80-йилларнинг бошлари бўлса керак, консерваторияда ўқиётган ўғлим Қудрат кунларнинг бирида, “Менинг бир домлам бор, мусиканинг назарий асослари бўйича илмдон. Шу кишини таклиф қилсам. Адабиёт ва мусиқа ҳақидаги суҳбатларингиз мен учун фойда бўларди”, — деб қолди. Мен таклифга рози бўлдим ва учрашув учун қулай бир вақтни белгиладим.

Ўша пайт яхши эсимда. Ўғлим билан бирга 35 ёшлардаги полвонсифат бир йигит кириб келди. Ўғлим бизни таништирди: кўз олдимда хиёл тортинчоқ, бироқ нигоҳи ўткир, зийрак, хушбичим йигит турарди. Салдан кейин суҳбатимиз бошланди. Мавзу ҳар хил йўналишда бўлди. Гоҳ оддий ҳаёт воқеъликлари, гоҳ консерваторияда олиб борилаётган илмий ишлар, гоҳ адабиёт, гоҳ шўролар даврида ҳукм сурган андозабозлик муносабатлари борасида, хуллас, кенг кўламли баҳслашдик. Адабиётшунос билан мусикашуносни бир-бирига яқинлаштирадиган, бир-бирини кизиқтирадиган масалалар шу даражада кўп эканки, суҳбатимиз чўзилиб, бир неча соатлар давом қилганини сезмай қолибмиз. Бу учрашув туфайли мен ижтимоий фанлар ҳазинасидан яхшигина хабардор янги бир ҳамфикр дўст орттирдим. Кейин ҳам мулоқотларимиз давом қилди. Бир-биримиздан хабар олиб турадиган, бир-биримизнинг фаолиятимизни кузатадиган бўлдик.

Шу орада Отаназар ўзбек мусикаси ва ашулачилик санъатининг тарғиботчиси сифатида кўзга ташланиб қолди. Тез-тез радио ва телевизорларда ўзбек мумтоз мусикаси ва ашулаларининг сир-асрори ҳақида махсус суҳбатлар олиб борадиган бўлди. Мен бу суҳбатларни иложи борица қанда қилмасдан эшитиб боришга ҳаракат қилардим. Айрим ҳолларда бу соҳалардаги тушунчаларим анча чуқурлашганини сезардим. Бу жиҳатдан Отаназар Матёкубов фаолияти мумтоз шеъримиз билимдони, катта олим Алибек Рустамовнинг Алишер Навоий шеъряти хусусида олиб бораётган илмий кузатувларини эслатарди. Бу икки олим машғулотлари қай даражада хайрли ва қай даражада фойдали эканлиги мустақиллик даврига келиб яна ҳам аён бўлмоқда.

Табийий радио ва телевидение сингари катта минбардан туриб, мусиқа ва адабиёт хусусида мунозара уюштириш учун чуқур назарий билим зарур. Бугун кўлимга тегиб, варақлаб чиққаним “Мақомот” Отаназар Матёкубовнинг ҳаётимиз талаб қилган мусикашунослик соҳасидаги катта олим эканлигидан далолат бериб турибди.

Шу ўринда мен бир нарсага урғу қилган бўлардим. Кейинги йилларда ўзбек санъаткорлари Оврўпо ва Американинг йирик шаҳарларида концертлар бераётганини ва мисли кўрилмаган ютуқларга эришаётгани ҳақида хабарларни эшитяпмиз ва ўқияпмиз. Собик

шўролар даврида “мунгли” ёки “йиғлоки” деб баҳоланган ўзбек мусикаси ва ашулачилик санъати бугун шахдам қадамлар билан юқори дидли дунё тамошабинларини ўзига жалб қилаётгани диққатга сазовордир.

Юқориди айтганимиздек, тараққиёт чўққисида ҳисобланадиган эл ва юртлар Шарқ мусикасини, жумладан, ўзбек мусикаси санъатини олқишлар экан, бу олдимишга бой маданий меросимизни тарғиб ва ташвиқ қилиш вазифасини кўйди. Ҳаётнинг бу талабини раҳбариятимиз ўз вақтида англаб, ҳар икки йилда такрорланадиган халқаро “Шарқ тароналари” мусика фестивалини таъсис қилди. Бу фестивалнинг қай даражада муваффақият билан ишлаётгани ҳурматли ўқувчимга маълум.

Шундай бир ҳолатда, яъни миллий мусикамиз дунё бўйлаб қадам ташлаётган ва янгича кадрланаётган бир даврда бу соҳага тегишли кенг кўламли илмий-назарий тадқиқот — “Мақомот”нинг эълон қилиниши маданий ҳаётимизда сезиларли воқеадир.

Дастлаб, тўғриси айтсам, бундоқ ном мени бир оз ажаблантирди. Мазмун билан тўла танишганимдан кейин муаллиф янглишмаганига ишонч ҳосил қилдим. Дарҳақиқат, миллий мусикамиз негизи мақом ҳисобланади. Бироқ, мақом бир йўналишдаги маданий мерос эмас. Ўрта Осиёда битта эмас, бир неча маданий марказ равнақ топган. Шунга монанд мақом ҳам бир неча йўналишда тараққий этган. Манбаларда асосан доим учта йўналиш тилга олинади. Хоразм мақомлари, Бухоро шашмақоми, Фарғона-Тошкент мақом йўллари ҳамда XX асрда юзага келган Тожикистон ва Ўзбекистон мақомлари — шулар ҳаммаси бирлаштирилиб, китоб “Мақомот” деб аталган табиийдир.

“Мақомот” сингари жиддий тадқиқот ишлари ўз-ўзидан, қуруқ ерда пайдо бўлавермайди. Унинг устига мавзу шу даражада долзарб ва мураккабки, бу ҳусусда кўзга ташланадиган бирор муҳим иш яратиш, яқин ва узок ўтмишда юзага келган кузатувларни ҳисобга олмасдан, ҳеч ҳам мумкин эмас.

Академик Юнус Ражабий 50 йилдан кўпроқ умрини мақомлар дунёсини ўрганишга бағишлади. Шу давр ичида илгари ҳеч ким қилолмаган ишларни битказди: мақомлар ҳақида 12 жилдлик мерос қолдирди. Муҳими, ўзи ижрочи бўлиб, атрофдагиларга таъсир ўтказиб, кўпдан-кўп шогирдлар тайёрлади, мавзу кўп жиҳатларига аниқлик киритди, тегишли муаммоларни тартибга солиб, бир бутун мактаб яратди.

Академик Юнус Ражабий фаолияти кўп киралидир. У амалга оширган ишларнинг ҳаммаси ҳам муҳим. Бироқ, “Мақомот” муаллифи фақат бир киррасини алоҳида қайд қиладики, шунинг ўзи ҳам аллома, ҳофиз ва бастакорнинг қай даражада улуғлигидан дарак берди. У, илмий тил билан ифодалаганда, мақомларни бошдан оёқ манзума қилиб чиқди, бинобарин, мақом ва шеъриятни бир-бирига мустаҳкам боғлай олди. Барча мақомларни ўзига мос тушадиган шеърият билан таъмин қилди. Фақат биргина мана шу йўлдаги хизмати учун унга ҳайкал қўйса арзийди. Зоған, Отаназар Матёқубов ҳали ёш тадқиқотчи пайтларида устоз мактабини ўтаган. Ҳатто у билан бевосита ҳамкорлик ҳам қилган.

Илмий адабиётлардан маълумки, ҳар бир замон мақомлар муаммосига ўз муносабатини билдириб келган. XX аср бошларини уйғониш даври деб атайдилар. Бу давр ҳулосаларини Отаназар Матёқубов назардан қочирган эмас. Масалан, Абдурауф Фитрат ўзбек классик мусикасини, демак, мақомларини араб ва форс классик мусикалари билан баробар қўйиб таҳлил қилган экан, бинобарин, «Мақомот» муаллифи унинг ўзбек мусикаси ҳусусидаги бир фикрини келтиради: “Шарқнинг қайғусинда виқор, виқоринда ҳасрат борлигини бизга мусиқийси англатадир” (22 бет). Бутун бир халқнинг катта меросига тегишли бундай сўзларни А.Фитрат сингари бекиёс ватанпарвар ва чексиз илмдон шахсларгина айтиши мумкин.

Ўзбек классик мусикаси — мақомларга ҳеч вақт назар билан қаралган эмас. Ўрта Осиёда жамият таназулуга учраган XVII-XVIII асрларда ҳам. Шўролар даврида кўзга ташланган ноҳушликларни эса Отаназар алоҳида қайд қилди.

“Мақомот”да яна бир ҳақиқат алоҳида таъкидланади. Шарқда, жумладан ватанимизда мусикавий равнақ адабиёт, ҳусусан, шеърият тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ. Дарҳақиқат, шеърият ва мусика бамисоли бир ота-онадан туғилган эгизаклардир.

Маълумки, кейинги асрларда уч хонлик ҳудудида, ҳусусан, бу хонликлар саройи атрофида ўзбек адабиёти, жумладан, шеърият анчагина тараққий этди. Бу тараққиёт Алишер Навоий ижоди анъаналарининг давоми эканини муаллиф доим назарда тутди.

“Мақомот”да таъкидланган яна бир фикрга кўра, мамлакатни идора қиладиган султон амирлар йирик олимларни улуғлик, баркамоллик белгиси деб ҳисоблаганлар. Улар наза-

рида ёркин истеъдодлар шу даражада катта бойлики, бошқа бирон хазина улар ўрнини боса олмайди. Ҳатто тарихда шундай воқеалар ҳам бўлганки, бошқа ҳудуддаги илм-фан соҳибби ёки улуг ижодкорларни ҳукмдорлар ўз томонига оғдириш учун баъзан куч ҳам ишлатишган.

Ўша даврда ҳар бир хонлик тасарруфидаги шоирлар ижоди мунтазам ўрганилган, махсус тазкиралар битилган. Ҳар бир хонлик саройида шоирлар уюшмаси фаолият кўрсатиб турган. Қўкон хонлиги даврига назар ташлаб кўрсак, бу хонлик ҳудудида ижод қилган, нафис шеърлар битган қатор шоирлар дилимиздан ўтади. Бордию уларни санайдиган бўлсак, рўйхат бошида Мирзо Бобиру Машраблар туради. Кейинроққа ўтадиган бўлсак, Нодирабегим ва Амирий яратган шеърлар ҳаёлимизга келади. Муқимий ва Фуркатларнинг ўрни эса ўзгача. Рўйхатни Ҳамзаю Чўлпон билан якунлаш мумкин. Бу ижодкорларнинг шеърлари бир-биридан нафис, бири иккинчисидан завкли ва шавқлидир. Айниқса, Худойберди устоз (Зебо пари), Садирхон ҳофиз, Мулла Тўйчи, Беркимбой Файзиев, Жўрахон Султонов сингари халқ севиб эшитадиган етук ва машҳур овоз соҳиблари пайдо бўлгани хайратга молик.

“Мақомот”да бу мактабнинг ўзига хос хислатларига ҳам ишора қилинади. Муаллиф эътирофича, Фарғона мактабига тегишли ҳофизларнинг ўзига хослиги шундаки, улар овози ибтидодан интиҳога қадар юрак фарёди сифатида жаранглайди. Баъзан “катта ашула” деб ишлатиладиган атама ҳам шу юрак фарёди билан боғлиқдир.

Фазилат жиҳатидан Хоразм санъати кўпроқ Фарғона мактабига ўхшаб кетади. Бу ерда ҳам ўзбек адабиётини янги босқичга олиб чиққан шоирлар ижод қилган. “Муҳаббатнома”дан (XIII аср) бошланган шеърят дунёси Мунис Хоразмий, Комил Хоразмий ижоди билан давом қилади. Гап Огаҳийга келадиган бўлса, адабиётшуносликда ягона бир фикр бор. Огаҳийни Навоидан кейинги энг йирик, нафис ва энг маҳсулдор шоир дейишади. Бу иборани биринчи бор Фафур Ғулом тилга олган эди.

Қўкон мактаби билан Хоразм мактабнинг бир-бирига яқинлигини тасдиқлайдиган бошқа бир далил бор. Узоқ вақтлар адабиёт ва санъат ишларини Қўконда Амир Умархон, Хоразмда эса Муҳаммад Раҳимхон Феруз бошқарган. Улар фақат ҳукмдор эмас, балки ўзлари ҳассос шоир бўлганлар. Шу маънода Фарғона водийсида бўлганидек, қўшиқчилик санъатини бу ҳудудда қалам тебратган ҳукмдор шоирлар меҳнатисиз тасаввур қилиш қийин. Шерозий, Муғанний, Ҳожихон ва Комилжонлар узоқ ўтмишдаги Навоий, Бобур, Фузулийлардан ташқари шу ҳудуднинг ўзида етишиб, қалам тебратган шоирлар ижодидан баҳраманд бўлганлар. Муаллиф бу боғланишларни алоҳида қайд қилар экан, шу билан баробар Хоразм ҳофизларига хос мардонавор наъра, ўрни келганда нафис оҳангдорлик, ижродаги бетакрор ички салоҳиятни алоҳида таъкидлайди.

Мақом санъатининг яна бир маконини эслайлик. Биз Бухорони назарда тутаяпмиз. Бухоро шеъряти ва овози ҳақида ҳам “Мақомот”да анча фикрлар айтилган. Октябр тўнтаришигача улкан илм ва маърифат маркази бўлган бу шаҳарда кўпгина мусулмон олами илми толиблари илм-маърифатдан баҳраманд бўлганлар ва ўзларини бахтли ҳисоблаганлар. Шунга яраша бу ерда ўзига хос мумтоз шеърят мактаби ҳам яратилган. Махсус мажмуалар тузилган.

Туркий тилдаги шеърят асосан ўрта асрлар, аниқроғи, XIII аср билан боғлиқ. Бирок Хоразмда VII-XIII асрларда араб ва форс шеъряти юқори тараққиёт чўққисида бўлган. Ҳанузгача араб элларида “Хоразм адабиёти” деган илмий йўналиш мавжуд. Бу соҳага тегишли китоблар эълон этилиб, диссертациялар ҳимоя қилинган.

Ҳақиқат юзасидан айтиш керакки, мақом улугворлиги фақат ўзбек шеъряти билан белгиланмайди, унинг қадимий илдизлари форс ва араб шеърятига ҳам бориб уланади. Шу маънода Хоразмда мақомот шу ерда пайдо бўлган форс ва араб тили шеъряти ютуқлари билан бойиб борганини эътироф этиш керак.

Тарихнинг кейинги даврларига мурожаат қилсак, шу нарса ойдинлашадики, XIX аср охири XX аср бошларида Хоразм мақомнинг асосий маркази бўлган. Юқорида қайд қилганимиздек, унга Муҳаммад Раҳимхон Феруз раҳнамолик қилган. У фақат илм аҳли, бадий ижод намоёндалари эмас, балки етук ҳофиз ва созандаларни ҳам ўз атрофига жамул-жам қила олган. Махсус кунлар, соатларда белгиланган йиғилишлар ўтказиб турилган. Муттасил равишда мушоиралар ва музокаралар бўлган. Нафосат мажлиси ҳофизлар ижроси билан якунланган. Феруз фақат шоирлар ижодига тегишли кам-кўстларни илғаб, танбеҳ бериш билан чекланмай, уларни қимматли маслаҳатлари билан руҳлантириб бор-

ган. Қайси бир ҳофиз бирон-бир парда ёки усулда адашганини Феруз дарров пайкаган ва хатони тузатиш йўллари кўрсата олган.

Отаназар ишларида, жумладан, “Мақомот”да кўзга ташланадиган муҳим хислағлардан бири шуки, у макомлар умумжараёнининг уч нуқтасини бир-бирдан фарқласа-да, улар умумийлигини ҳеч вақт назардан узоқлаштирмайди. Уларни, юқорида айтганимиздек, бир бутун ижод майдони деб тушунади. Бу ҳолни яқин ўтмишимиз ҳам тасдиқлайди. Машхур Комилжон Отаниёзовни ҳамма жойда — Бухорода ҳам, Қашқадарёда ҳам, Фарғона водийсида ҳам бир хил тушунишган ва бирдек қадрлашган. Бу фикрнинг бошқа бир исботи мавжуд. Бухоро ва Кўкон холиги худудларидаги машхур ҳофизларнинг аксарияти мақом усулларини Хоразм мактабидан ўрганишни ўзлари учун фахр ҳисоблаганлар. Машхур устоз ҳофиз Жўраҳон Султонов ва кўпгина шогирдлар ўз билим ва маҳоратларини ошириш мақсадида бир неча йиллаб Хоразмда яшашган ва ижод билан шуғулланишган. Тошкентлик ҳофиз Мулла Тўйчининг устози бўлмиш Худойберди XIX аср бошида Хоразмда 18 йил истиқомат қилиб, мақом сирларини эгаллаган.

Муаллиф мазкур асарда, бошқа тадқиқотларида бўлганидек, макомнинг бугунги куни ёхуд яқин ўтмиш тарихи талқини билан чекланмайди. Бу ерда алоҳида қайд қилиш керак бўлган муҳим бир масала нота яратиш масаласидир. Одатда мақомчилар нотага қараб ижро этмишмайди. Бироқ Феруз ва Огаҳийлар даврида йирик санъаткор — шоир ва мутафаккир Комил Хоразмий мақомнинг баъзи нусхаларини ўзига хос шарқона чизгилар орқали ифодалаган. Маълум бўлишича, бу иш ҳам Ферузнинг махсус буйруғи асосида қилинган. Афсуски, ҳанузгача бу изланишлар чуқурроқ ўрганилган эмас.

Тахминан ўн йиллар аввал муҳим бир ҳужжат қўлга киритилди. Бу янгилик очилишида шахсан “Мақомот” муаллифи фаол бўлди. Гап “Танбур чизгилари” деб аталган ва кейинча “Мақом ноталари” деб ном олган катта ҳажмли қўлёзма ҳақида кетаяпти. Бу иш муаллифи Муҳаммад Юсуф Баёнийдир. Бир неча йиллар давомида қўлёзма қўлдан-қўлга ўтди, ҳозирда асл нусхаси мусикашунос олим Илёс Акбаров уйида сақланади. Ўз вақтида, яъни 20-йилларда танбур чизгилари мавжуд бўлгани хусусида фақат республика ёки Россия эмас, балки кейинчалик Европа, Америка матбуотида ҳам шов-шувли фикр ва мулоҳазалар пайдо бўлди.

Бундан уч йил муқаддам эса танбур чизгиларининг энг янги нусхаси Президент И.А.Каримов томонидан мамнуният билан қабул қилинди. Юртбошимиз ушбу топилма беҳад муҳим эканлигини таъкидлаб, бу хилдаги ишларни чуқур тадқиқ қилиш зарурлигини билдирдилар. “Мақомот”да таъкидланганидек, бу қўлёзмани чуқур ўрганиш ва нашрга тайёрлаш Тошкент консерваторияси мутахассислари олдида турган вазифаларидан биридир.

Маълумки, ўрта асрлар илм тараққиётига Ал-Хоразмий, Беруний ва Ибн Сино билан бир қаторда Абу Носир Форобий ҳам катта ҳисса қўшган. “Мусиқа ҳақида катта китоб” асари айниқса дунёга машхур. Аслида мусиқашунослик илмини Ал-Хоразмий бошлаб берган. Отаназарнинг “Форобий шарқ мусикаси асослари ҳақида” (1986) номли китоби мусиқашунослик илмига қўшилган муҳим ва жиддий ҳисса бўлган эди. Бу асар марказий матбуот сақифаларида, шунингдек, йирик илмий доираларда ижобий баҳоланган. Ана шу тадқиқоти қай даражада янгилик ва қай даражада муҳим бўлмасин, эндигина илмга кириб келган ёш тадқиқотчи бугунгидек дадил эди дейиш мушкулроқ. Эндиликда “Мақомот”да етук олим сифатида жиддийроқ қалам тебратди. Бу жиҳатдан Хоразмий ва Форобийнинг мусиқага доир мерослари ўша йиллардагига нисбатан яна ҳам чуқурроқ таҳлил қилинади. Мутахассислар тили билан айтганда, бу ўринда таҳлил овози юқори пардага кўтарилган. Муаллиф Беруний, Форобийлар даврини, табиий ва ижтимоий фанлар тараққиётини ҳисобга олиш билан бир қаторда, мусиқашунослик давр ва тарих билан қай даражада чамбарчас боғлиқ эканини қайд қилиш йўсинида қуйидагиларни ёзади: “Яъни мазкур даврда юзага келган юксак мусиқа маданияти шу соҳага тегишли илмий рисоаларга эҳтиёж туғдирган ва Форобийдек забардаст олим уни амалга оширган” (44-бет).

Энди мақом ва тил масалаларини назардан кечирайлик. Ўтмишда, хусусан, шўролар даврининг бошланиш пайтларида айрим кишилар аруз ҳақида баҳс юритиб, бу назарий тизим туркий тилларга, жумладан, ўзбек тилига ётдир, деган фикрлар айтишган. Кейинчалик, 40-йилларнинг охирларида, бу хилдаги сохта хулосалар “Звезда” ва “Ленинград” журналлари машмашаларида ҳам бир қадар тилга олинди. Бироқ, Фитрат, Чўлпон, Қодирий, сўнгротқ Фафур Фулом, Ойбек, Иззат Султон сингари ижодкор алломалар бундай

карашлар ғализ ва илмий ҳақиқатдан узоқ эканлигини исбот қилиб бердилар. “Мақомот” муаллифи уларни ёқлайди ва ўзбек тили арузга мослигини, мақом нуктаи назаридан имкониятлари бениҳоя бой эканлигини таърифлайди. Бу ерда гап асосан чўзик ва қисқа ҳиссалар — бўғинлар ҳақида кетаяпти. Мусиқа сирларини яхши англаган тадқиқотчи қуйидаги фикрларни ёзади: “Қуй вазни ҳамда шеъринг баҳрларнинг ичидаги қисқа ва чўзик ҳиссалар бир-бирига айнан тўғри келади, орасида ҳеч қандай чекиниш йўқ. Натижада вазнлар оқимида шундай бир олий даражадаги уйғунлик юзага келадикки, қуй шеърга руҳ, шеър эса қуйга қанот бергандай бўлади” (256-бет).

“Мақомот” таҳлили муносабати билан бизни яна бир масала қизиқтиради. Бу ўринда мақомлар билан диний оқимлар орасидаги муносабат назарда тутиляпти. Ҳурматли ўқувчим бир ўйлаб кўрса, мулоим кироат билан ўқилган Қуръон суралари, демак, Қуръони каримнинг барча қисмлари тегишли ва муносиб оҳанг билан ўқилса яхши ашуладек қулоққа ёқади. Бунинг сири шундаки, ислом динига тегишли матнларнинг яратилишида ҳам ўша юқорида қайд қилинган узун ва қисқа бўғинларни маълум тартиб ва тизимда такрорлаш алоҳида муҳим аҳамият касб этган.

Чет эллардан ташриф буюрган меҳмонларнинг айримлари Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда диний эътиқод — тариқатлар бошқа ислом юртларига нисбатан кучлироқ тараққий этган деган фикрни билдиришади. Бундай тараққий этган диний эътиқоднинг негизида мақомлар алоҳида ўрин тутишини ҳамма ҳам дарров хаёлига келтиравермайди. Отаназар Матёқубов эса “Мақомот”да бу масалага анчагина ўрин ажратиб, ишонарли фикрлар билдирибди: “Йирик давлат арбобларидан ташқари, Ўрта Осиё донғи кетган азиз-авлиёлар — Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Пахлавон Маҳмуд, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳожа Аҳрор Валий, Бобораҳим Машраблар соз санъатига ҳеч қачон бидъат деб қарамаганлар. Аксинча, уни инсон қалбига чуқур таъсир ўтказувчи омил ва олий неъмат деб билганлар” (16-бет).

Машойихлар фикрича, Жалолиддин Румий ўз маснавийларини қуйга солиб айтар ва бу қуйни рақс жиловлари билан тўлдириб берар экан. Бундан ҳам шундай хулоса чиқадики, фақат Шарқ мусикаси эмас, рақслари ҳам ислом эътиқоди тараққиётидан узоқда бўлмаган. Бугун ҳам инсон маънавиятига тегишли бу икки йўналиш бир-бирини қўллайдн ва қувватлайди. Бу фикрни тасдиқлайдиган далилларни ҳаётнинг ўзидан истаганча топиш мумкин.

Гап шундаки, мақом камолоти фақат ислом динининг тараққиёти билангина боғлиқ эмас, балки тарихан олдинги даврларга бориб тақалади. Мазкур фикрни Отаназар Матёқубов қуйидагича ифодалайди: “Ислом зухуридан олдин Ўрта Осиё халқларининг мусиқа истилоҳида мумтоз қуйларга оид «роҳ», «наво» каби умумий, «тарона», «замзама»дек махсус атамалар ишлатилган” (117-бет). Бу ҳол икки нарсдан далолат беради. Аввало, мақомлар халқ орасида қадимдан яшаб келган ва севиб ижро этилган. Қолаверса, ислом динининг тараққиётига сезиларли ҳисса қўшишни мўлжаллаган сий-молар машҳур қуйлардан бевосита фойдаланганлар. Ўз навбатида бу жараён мақомлар тарғиботига сезиларли ҳисса бўлиб қўшилган.

Хуллас, мақом тоифасидаги қуй-ашулаларни эшитиш осон ва муҳлисга чексиз ҳузур бағишлайди. Бироқ, мақомотларга тегишли асосий масалаларни жумулжам қилиб, бу неъматнинг тараққиёт қонуниятларини, ижодий тамойилларини бугунги талаб доирасида очиб бериш осон эмас. Отаназар Матёқубов ҳаётининг асосий қисмини бу хайрли ишга бағишлаб, улкан ютуққа эришгани қувонарли ҳолдир.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Хуршида Ҳамроқулова,
филология фанлари номзоди

РУҲИЯТ ОЛАМИНИНГ ЭСТЕТИК ТАЛҚИНИ

Кейинги йиллар ўзбек адабиётида турли хил талкиларнинг, хусусан, тириклик ва ўлим фалсафасининг бадий асардаги ифодаси, руҳият оламини тадқиқ этувчи турли тамойиллар устуворлиги сезилмоқдаки, буни адабий-бадий изланишлар, мавжуд ижтимоий шароит яратган воқелиklar билан изохламоқ мумкин. Аммо ҳар қандай янгилик эскиликдан “ҳомила” олиб етилишини унутмаслик лозим. Зеро, сўз айтилган, моҳият эскирган, аммо ифода янгичадир. Шу нуқтаи назардан ноанъанавий тамойиллар етакчилигида адабларимизнинг шахс руҳий ҳолатлари бўртиб кўрнувчи, қахрамоннинг ҳеч бир ақидаларга, қонунқондаларга сиғмайдиган ҳолатлари ўзига хос чизгилар билан акс этаётган асарлар ёзаётганлиги, борликка ўзгача назар ташлаш, моҳиятнинг сайқалланиши ва ифоданинг янгилиги натижасидир. Ёзувчиларимизнинг анъанавий тасвирлардан чекиниб, янгича йўналишда ижод қилаётганлиги бошида бироз ноқулайлик туғдирган бўлса ҳам, адабий асарга бу хилда ёндашув бадийят қонунияти доирасида адабиётшуносликнинг ривожланишига монелик қилмаслигини кўрсатапти. Зеро, ҳар қандай талкин ва таҳлил асосида инсон тақдирини, унинг моҳиятини, тириклик ва ўлим фалсафасининг инсон ҳаётидаги ўрни ётади. Адабиётнинг бош вазифаси ҳам инсонни, унинг борлигини бадий тадқиқ этишдан иборат. Янги ўзбек адабиётида ўзига хос ифода йўсинлари яратаётган ижодкорлар — Назар Эшонкул ва Зулфия Куролбой қизи асарларида ҳаёт фалсафасининг анланган, бироқ инсон руҳияти оний ҳолатларининг талқини кузатилади. Ифода тарзи, бадий асарларга яқин бўлган хулосаларнинг фавқуллода адабий баҳсларга

сабаб бўлганининг сирини ҳам адаблар тақдим этган ноанъанавий тасвир усулидир.

Инсоннинг ҳақиқий кифосини руҳий изтироблар белгилайди. Изтироблар китобхон қалбига таъсир ўтказди. Табiiки, бу таъсирлар натижасида қалб эзулашади. Эзгуликка даъват бадий адабиётнинг асосини ташкил этади. Шу туфайли инсон кўнгли адабиётга ҳамоҳангдир. Назар Эшонкул асарларида аёл қахрамонлар алоҳида ўрин эгаллайди. Адиб аёл дардини, унинг кечинмаларини нозик фаҳмлайди. Ранг-тасвирлардаги қуюқлик персонажнинггина эмас, воқеликни ҳам чуқур англаш имконини беради. Унинг “Очилмаган эшик” ҳикояси бошдан охиригача қахрамон — аёлнинг ўй-фикрлари, изтироблари тасвиридан, ҳаёт ва мамот оралиғида тебранаётган келиннинг исёнидан — ўлимидан иборат.

Севгану севилмаган, севилишининг йўлини тинмай излаётган, ҳатто шаҳарлик нозаниннинг ҳам бор-йўқлиги аниқ бўлмаган хислатларини ўзлаштиришга ҳаракат қилаётган содда, бироз тўпори аёлнинг маҳзун чехрасини адиб моҳирлик билан акс эттиради: “...келинчак эса бўзгина тошдай тикилиб турган йигини босиш учун тишларини қаҳр билан бир-бирига босиб турар, агар тишларини қўйиб юборса, бўзидан бутун уйни, бутун ҳовлини, бутун кишлоқни, бутун дунёни бошига кўтарадиган аянчли йиги отилиб чиқшини англар, бироқ юзидан ёш томчиларини сим-сим тўкилиб бўйинлари орқали бир эркалашга, бир ардоққа интизор бўлиб сўлиб қолган кичкина, заиф кўкракчаларининг ховучига бориб қуйилаётганини сезмас эди”. Аёл қалбидаги пўртанани бундан ёрқинроқ акс эттириб бўлмайди. Ҳар бир бирикмада

такрорланаётган “бутун” сўзи жумлага алоҳида эстетик босим бағишлаб турибди. Бу босим динамик кечинмаларни чўккига кўтаради. Адиб қахрамон изтиробини, унинг бошдан-оёқ ғамбода алфозда эканини тасдиқлаш учун туш эпизодини келтиради, бу ҳам аёл тақдирида ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Инсон тушининг тадқиқи илмий томондан ўрганилаётган, аммо аниқ бир тўхтамга келинмаган, фан тадқиқи доирасига кирмайдиган, илоҳий сирлардан биридир. Қахрамон тушида унинг ракибаси ўзи тасаввур қилгандай бағоят сулув, фиғони баланд, кибрли кўринади. Эри унга парвона, келинчак эса шу дакикаларда унутилган, афтода. Тушида ночор кўринган келинни ўнгида бошқа ҳолат кутиб турарди. Эр томонидан таҳкирланган аёл номус учун курашга киради. Мана шу ўринда ўзбек аёлининг ҳақиқий қиёфаси очилади. У эрининг таҳкирларини бировдан сир тутиб юриши мумкин. Аммо ўзгалар томонидан номуси топталлишига йўл қўймайди, шу билан у нотавон эрининг ҳам номусини асрай олади.

Аёл учун ҳақиқий бахт оиладаги хотиржамлик, умр йўлдошининг эътибори. Шундан айрилиқда у фақат бахтини излаб умрини ўтказди. Қарангки, зиёли, ўқимишли эр тушунишни истамагани ҳолда, ҳисидан хирси баланд йигитнинг келинчак дарду дунёсини англай олиши, унга малҳам бўлмаслигини хис қилиши инсон бўлиш учун табақаланиш шарт эмаслигини кўрсатади.

Мажбуриятга айланган эр-хотишлик муносабати нозик, фақатгина шу ҳолни бошдан кечирган одам тушуниши мумкин бўлган алфозда ифода этилади: “Келинчак кўзидаги ёшларни артиб, уйғок эканлигини билдириш учун секин хўрсиниб қўйди. Бирок эри ўрнига чўзилди-ю, унга тесқари ўгирилиб олди. Келинчак узоқ жим ётди. Сўнг эрининг ҳали ухламаганини билгач, елкасига секин бош қўйди. Эри унга хайрон бўлиб тикилди-да, ўгирилиб ётди ва истамайгина сочларини силай бошлади”. Ноилож вазиятлар, бахтсиз болалик, чеки йўк қарғишлардан бино қилинган келажак, беғона эр, таъна-маломатдан иборат, рўшнолиги йўк умр унинг ҳаётига нуқта қўйди. Ва, бу ёзувчи ниҳоялаши керак бўлган энг тўғри хулоса эди. Афтода вазиятда келинчакнинг мўъжиза кутиши мумкин бўлмаганидай, омон қолиши ҳам ҳикояни эртатка айлантлар эди. Ҳикояда асосий урғу инсоннинг табиий омилларига қаратилади. Оиланинг асосий зарур шартини ҳам биологик муносабатлар мутаносиблиги

билан ўлчанади. Маълумки, ҳар қандай қадрият ижтимоийлик касб этишидан аввал у, албатта, табиийлик билан тўйинган бўлиши лозим. Оиладаги қадрият ҳам табиий уйғунлик асосида шаклланади. Шунинг учун ёзувчи ҳеч қандай эътироз қолдирмайдиган ҳолда оила учун зарурий шартлардан ҳисобланган эр-хотишлик муносабатларига эътибор қаратади. Ҳикоя хотимаси ҳар қанча қайғули бўлмасин китобхонни хотиржам қилади.

Адибнинг “Уруш одамлари” киссасида инсон қисмати, ҳаёт ва мамот масаласи билан боғлиқ фожиавий ҳолат юзага келган. Унда биргина инсоннинг фожиаси эмас, фожиалар силсиласи акс этган. Ҳар замонда киши қалбига бахш этадиган сурур — миллий қадриятлар, халқ табиатидаги соддалик, самимийлик ҳам умумфожна қобилига сингиб кетган. Фожиянинг тағамини урушдир. Шу туфайли одамлар тақдир чигиригида аёвсиз айланади. Ўлмаслик учун кураш, фарзанд доғини кўрмаслик учун номусни қурбон қилиш, эрқалик шаъни учун котиллик қилиш, ҳаромдан ҳазар урушда қон кечишдан ҳам оғирроқ, мусибатлироқ, аянчлироқ. Асар қахрамони Норматнинг урушдан қайтиши катта бир қувонч, аммо бунинг ортида катта бир фожиа — ўлим ва парокандалик кутиб турарди. Анзиратнинг шафқатсиз қисмат олдида ночорлиги, бахтдан бенасиб болаларнинг ноаниқ тақдири, ор-номуснинг меҳр-шафқатдан устун қилиши, Норматнинг фожиаси — буларнинг бари уруш ортидаги одамлар тақдирининг аччиқ бир бўлаги эди. Аммо чегарадош вазиятларда инсоннинг асли белгиланади. Ҳатто уруш ҳам қахрамоннинг табиий истакларига ғов бўла олмайди. Бу ҳолат Анзират образи орқали тугал ифодасини топади. Асарнинг энг мунгли ўринлари ҳам шу образ билан боғлиқ. Уруш келтирган бало — очлик, ўлим остонасида қолган болаларининг аянчли тақдири унинг номусидан устун келади. “У кун бўйи тиним билмасди-ю, бешикдаги қизчаси ва Холматнинг очликдан қичрайиб бораётган гавдасига, очликнинг даҳшатли, талвасали қадамга қарши турулмасди”. Мана шундай вазиятда босилган қадам унинг аччиқ қисматиға ўз ҳукмини ўқиди. Мажбурий ташланган қадам бора-бора ихтиёрий истакларга йўл очади. Ёзувчи қахрамонини тирикчилик исқанжасига ташласа ҳам унинг ҳар лаҳзада аёллигини, табиий туйғулардан айро яшай олмайдиган инсон сифатида кўрсатишни унутмайди. “Уруш бошланганининг учинчи йили, айниқса, унга оғир бўлди. Унинг иккита акасида қорахат келди. Онаси

бу кайғуни кўтаролмади. У ҳам йиғлайдиган одат чикарди. Ҳамма ишни қилиб, болаларни жойинга ётқизарди-да, туни билан йиғлаб чикарди. Бутун вужуди ўт бўлиб ёнар, қони томирдан тошиб чиққудай бўлиб, аъзо-бадани таранглашар, вужудида кўмсаш... Ниманидир кўмсаш туйғусини сезарди. Бу кўмсаш баъзи қушлари ақлдан оздирадиган даражада асабий қилиб кўяр, авж олар, тўғри унинг юрагини, бутун танини кемирарди. Ўша йилнинг охирига бориб, у кўп нарсага чидамсизлик қила бошлади. Энг катта чидамсизлиги эса кейин содир бўлди. Кўпинча, аёллар кучли эркакларга мойил бўладилар. Беғараз ёрдам ортидаги истак кутилаётган ҳар қандай фожиадан устун эди. Кейинчалик, Анзират ҳам, Мирзақул ҳам ана шу истакнинг қурбонига айландилар. “Англашилган ва содир бўлган гуноҳ иккинчи гуноҳнинг остонасидир”, деб ёзади адиб бир ўринда. Мажбурлик ва мойиллик ҳамда қалом ва ор ўртасидаги изтироб ёзувчи намунада ўзгача рухий манзара касб этади. Тасвирнинг тобора қуюклашиб бориши персонаж ҳолатини чигаллаштиради, уни ора йўлда сарсон қилади. Тушунишни истайдиган, унга малҳам бўладиган бирорга одам топилмайди. Натижада, у ҳаммадан бегоналашади. Асарда қаҳрамоннинг одамлардан бегоналашуви асослаб берилар экан, адиб инсоннинг жамиятдан ташқарида мавжуд бўла олмаслиги ва омма психологиясига алоҳида эътибор қаратади. Инсоннинг жамиятдаги ўрни фақатгина ижтимоий муносабатлар ёхуд ҳиссий-ҳирсий муносабатлар билангина белгиланмайди., ҳар икки ҳолатнинг меъёрда кечиши бу ўринни муқимлаштиради. Шунга қарамай, инсон ўзи билгани, англагани ҳолда гуноҳ содир этавериши, ундаги нафс бандани оний лаззатларга ғарк қилавериши, банда ҳам шунга рози эканлиги, шунинг учун ҳам у хатоқор инсон эканлиги назаримиздан қочмайди. Анзират вазият қурбони. Одамларнинг тасаллиси унга хиёнатини тасдиқлаётгандек бўлавериши Анзиратни руҳан адо қилди ва ўлим унинг рухий оғриқларига барҳам берди.

Назар Эшонқулнинг “Шамолни тутиб бўлмайди” ҳикоясида ҳам тириклик ва ўлим фалсафаси номус ва қасос туфайли барқарорлашади. Бир умр қасос ва нафрат ҳисси билан яшаган Байна момонинг сирли, эри ва ўглининг ўлиги устида мардона тура олган, изтиробларини ва ожизгина жуссасига улкан оламини яширган аёлнинг танҳоликдаги ҳаёти уни янада улуғвор кўрсатади.

Қишлоқдошларига қаратилган нафрат ҳам момони тутаб “дуд” бўлиб кетишидан асрай олмайди, ҳамқишлоқларининг номуссизлигига писанда қилиб ҳар замонда осиб қўйиладиган эри ва ўглининг яқтаклари ҳам уларга қапчалик таъсир қилмаса, момадаги нафрат ҳам шунчалик пасаймайди. Ниҳоят, Замон отбоқардан ўч олиш ҳаёт ва мамот масаласига айланади. Шу билан момо эри ва ўглининг олдидаги бурчини бажаради. Бесамар ўтган йилларига ўлим мазмун киритади. Замон отбоқарнинг шармандали ўлими момони хотиржам қилади. Назар Эшонқул қаҳрамонлар руҳиятини шахсий муносабатлар доирасида ҳам, ижтимоий шароитда ҳам, ёлғизликда кечган умр мисолида ҳам таҳлил қилади. Ҳамма ҳолатда шахсий муносабатлар ва руҳият олами билан боғлиқ жиҳатлар асосий ўрин тутадн. Демак, инсон, аввало, руҳоний мавжудот. Бошқа муносабатлар руҳий кечинмалар атрофида рўй бераверади.

Зулфия Куролбой кизи яратган аксар қаҳрамонлар оддий, ўз ташвишлари билан кўмилган, битта тақдир эгаси учун анчайин оғирлик қиладиган юк остида яна ҳам майда ва нотаваон бўлган кимсалардир. Адиба қаҳрамонларни анчайин хокисор одамлар. Улар китобхонни кўнгил кўчаларида кезишга, ўзини тафтиш қилишга имкон яратади. Адиба, асосан, аёл персонажларнинг ожизлигига урғу бергани учунми улар кўз ўнгимизда ҳаёт қийинчиликлари топтаб ташлаган, эзилган, абгор киефада намоён бўлади. Ёзувчи яратган аёл қаҳрамонлар фожиаси, асосан, икгисодий танглик билан боғлиқ. Шунинг учун бир персонажнинг “мен эрсиз яшай оламан, аммо ҳеч нарса сиз яшай олмайман”, дейиши ҳам кундалик ташвиш ортида тирикчилик қулига айлана бораётган кимсанинг фарёди бўлиб жаранглайди. Бундай ҳолатлар “Муҳаббат ва нафрат”даги Дилдора, “Қуёш мен томонда”даги Гўзал, “Номус”даги Нодиранинг тақдири мисолида кўзга ташланади. Синов майдони бўлган бу дунёда турфа хил тақдир эгаларининг арзимаган сабаблардан катта фожа ясаётгани тирикликнинг моҳиятини англамаганликлариди. Бирок, ўзликни англаш учун инсон кундалик ташвишдан баландроқ туриши лозим. Оилавий муаммолар ҳал бўлмаган ерда моҳият ҳақида ўйлаш ҳам қийин. Балки одамзотнинг тобора майдалашиб бораётгани ташвишлар исқанжасидан қутула олмаётганидир. Аммо адибанинг мақсади улар ҳақида шунчаки ахборот бериш эмас, иложсиз вазиятларда руҳий таназзулнинг персонаж тақдиридаги асо-

ратини кўрсатишдир. Айни пайтда, Зулфия Қуролбой кизи ижодида янги талкиндаги образлар ҳам учрайдики, бу образлар моҳият эътибори билан муҳим жиҳат касб этади. Адибанинг “О, ҳаёт” ҳикоясидаги Назар чолни шундай қахрамонлар сирасига киритиш мумкин. Ўзбек адабиётида бир неча нуруний чоллар образи учрайди. Улардан фаркли ўларок, Назар чол ҳаётга худбинларча назар ташлайди ва ғиятига яраша ҳукм қилинади. Ҳикояни ўқиш мобайнида ўлим ҳам инсонга нсъмат қилиб берилганлигини англаймиз. Маънисиз ҳаётга телбаларча интилиш, ўлимни тан олмаслик, бир сўз билан айтганда, Яратганга исён кўтариш каби ҳаёт ва мамот муаммосининг абсурдона тахлили Зулфия Қуролбой кизи асарларининг муҳим кирраларидан ҳисобланади. Назар чолдан фаркли ўларок адибанинг “Ҳилола” ҳикояси қахрамони ҳар дақиқа ўлимга юзма-юз келади. Шундай ҳолатда ҳам ўзи учун аталган бахтдан бенасиб қолмасликка уриниш ҳар қандай кўрқувни четга суради. Экзистенциализм фалсафасида чегарадош вазият тушунчаси бор. Бу тириклик ва ўлим чегарасида инсонга таплаш ҳуқуқини беради. Айни шу чегарада инсоннинг моҳияти очилади. Қарангки, Ҳилола учун умрига мазмун киритадиган қиска лаҳзалар доимий давом этадиган бир хилликдан афзал эди. Шунинг учун охири у ўзига ҳам маълум бўлмаган зерикарли ҳаётдан кўра, қиска ва мазмулли яшаб ўлишни маъқул кўради. Турмуш қуриш кизлик шаъни, кўнгил майли деб ўлимни бўйнига олиш “қарикиз” деган исноддан қутилиш учун қисматга рози бўлишлик анчагина метин иродани талаб қилади. Ёлғизликнинг аччиқ таъми Ҳилолага бегона эмас. Ҳатто, сочига ок оралаган Ҳилоланинг дугонаси ҳам шу туришича ундан бахтиёр. “У ҳақиқатан қаримсик кўринарди. Ҳилоланинг гезарган, изтиробли юзидан кўра фаркли ўларок, унинг қарашлари хотиржам ва сокин эди. Тақдирдан, ҳаётдан қониккиш ҳисси юз-кўзларида аниқ-тиник акс этиб турарди. Мен бундай ифодани йиллар давомида Ҳилоланинг нигоҳларида кўрмаган эдим”, дейди ҳикоянавис. Ёлғизлик

бандага хос эмас. Аёл учун бахт оиладан топилган роҳат, муносиб жуфт билан умргузаронлик қилиш. Бундан бошқаси сароб. Инсонга умр қанчалик ўлчаб берилса, бахт ҳам шу қадар ўлчовли. Бахтнинг илк ўлчами оилада пайдо бўлади. Онла руҳий мувозанатни бошқаради. Ана шу мувозанат бузилган жойдан фожиа бошланади. Ҳикоя бизга шу англамни етказиши жиҳатидан ҳам қимматлидир. Зулфия Қуролбой қизининг яна бир ҳикояси — “Ҳолик амаки”да шахс ва оломон муносабати ёрқин ифодасини топган. Бир умр қимлиги ҳеч қим томонидан кадр топмаган инсон ўлими ҳам аянчли яқин топади. Ҳолик амаки ҳеч қачон ўзини ҳурмат қилмаган одам. Доимий кўрқоклик уни ҳеч қим даражасига тушириб қўяди. Унинг ноқорлигига биринчи галда ўзи сабабчи бўлса ҳам адиба Ҳолик амакидаги ожизликларга эмас, балки одамлар ва Ҳолик амаки муносабатига урғу бериш асносида оломон ҳамда шахс фожиясини очиб беради.

Биз юкорида таҳлилга олган ҳар икки иждоқор, яъни, Назар Эшонқул ва Зулфия Қуролбой қизининг асарларида фожиявий рух устуворлик қилади. Инсон ҳаёти, табиати, руҳияти билан боғлиқ соф инсоний, табиий муаммоларга қизиқиш бугунги миллий адабиётимизнинг характерли хусусиятларидандир. Қарашларимизда ўлим билан боғлиқ ҳодисалар инсон кўнглида ноҳуш таассуротлар уйғотса-да, яшашдан мақсад налигини англаганлар учун ўлим мутлақо йўқ бўлиш эмас, абадий дунё учун робитадир. Тугилиш борки, ниҳояси ҳам бор. Аммо умр поёнига чиройли амаллар билан етиб боришнинг ҳам ҳикмати бисёр. Одамзоднинг ҳар бир амали, албатта, сарҳисоб қилинади. Шундай экан инсон ўлим отлик манзилга ҳамиша тайёр бўлмоғи лозим. Бадиий адабиётда ҳаёт ва мамот муаммосини ёритувчи асарлар пайдо бўлиши, шубҳасиз, ҳамиша инсоннинг ўзлигини чуқурроқ англашига хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугунги адабий жараёнда бу кўҳна муаммога қутилмаган, янги томонлардан ёндашиш тамойили изчиллик касб этаётгани билан ҳам аҳамиятлидир.

Тарихий мавзудаги адабий манба

Узоқ даврларни қамраб олгани, кўп ёзувларда (дулбаржин, уйғур, араб, ислоҳ қилинган араб ёзуви, лотин) етиб келгани ҳамда бир неча тиллар билан яқин алоқада бўлганлиги учун ҳам ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш муайян муаммоларни енгиб ўтишни тақозо қилади. Адабиётимиз тарихида яшаб, фаолият кўрсатган бир қатор ижодкорларнинг асарлари олимларимиз томонидан янги алифбода ўқувчиларга етказилди. Порсо Шамсиев, Солиҳ Муталлибов, Ҳамид Сулаймон, Воҳид Абдуллаев, Иззат Султон, Ғулум Каримов сингари олимлар томонидан манбашунослик ва матншунослик соҳасида ўзига хос илмий мактаб яратилди. Лекин шунга қарамай, мустабид тузумнинг мафкуравий таййиқи боис, алломалар ижодининг маълум қисми қисқартирилди, баъзи асарларни тадқиқ этиш имкони бўлмади. Бу ва бунга ўхшаш ҳолатлар адабий манбашунослик ҳамда матншунослигимиз олдига қатор муаммоларни кўяди. Қисқартириб нашр этилган асарларнинг асл манбалар асосидаги илмий-танқидий матнларини тайёрлаш, чоп этилмаган асарлар матнини мукамал ҳолатга келтириб жорий имлога табдил қилиш, оммалаштириш каби масалалар шулар жумласидандир.

Маълумки, бизда номлари маълум бўлсада, ўзи топилмаган (йўқотиб юборилган) асарлар талайгина, қўлёзма фондларимизда сақланаётган айрим асарларнинг муаллифларини аниқлаш мушкул кечади. Шундай нодир асарлар ҳам борки, улардан фақатгина ягона нусха қолган. Ушбу нодир асарлар айрим кўчирмалар олинганини истисно қилганда, тадқиқ ҳам, нашр ҳам этилмаган.

Ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли номояндаси, тарихчи, таржимон Муҳаммад Ризо Эрниеъбек ўғли Огаҳий ижоди ўз салмоғи ҳамда юксак бадий хусусиятларга бойлиги билан XIX аср ижодий муҳитида алоҳида ўрин тутди. Лекин партиявийлик ва синфийлик тамойиллари сабабли бу аллома асарларининг ҳам тўлиқ ва мукамал нашрлари амалга ошмади. Унинг бир қадар эътиборли ҳисобланган, қарийб ўн йил давомида олти жилдада босилган асарларини кузатган ўқувчи бир қарашдаёқ, бу нашрдаги чекланишларни англаб етди. Айниқса, ижодкор умрининг охирида 1873 йилда ёзилган “Шоҳиду-л-иқбол” асари китобхонлар оммасига ноаёнлигича қолиб келмоқда. Огаҳийнинг 1999 йили “Ошиқлар тумори” номи билан нашр этилган китобида берилган кичик парчани ҳисобга олмаганда, “Шоҳиду-л-иқбол” асари

билан санокли мутахассислардан бошқа ҳали кўпчилик таниш эмас.

“Шоҳиду-л-иқбол” адабиётшунослигимизда энг кам ўрганилган асарлардан. Асарнинг биргина нусхаси мавжуд бўлиб, у Россия Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими қўлёзмалар фондида сақланади. (инв. С—572. Биз асарнинг шу фото нусхасидан фойдаланмоқдамиз.)

“Шоҳиду-л-иқбол” ҳозиргача фақат тарихий асар сифатидагина айрим олимлар томонидан тилга олинади. Тарихчи олимлар Яҳё Ғулумов, Қавомиддин Мунировларнинг тадқиқотларида асар ҳақида маълумотлар берилади Бу жиҳатдан матншунос олим Қавомиддин Мунировнинг “Шоҳиду-л-иқбол” номли мақоласи эътиборга молик. Филология фанлари доктори Нурбой Жабборов “Огаҳий — тарихнавис” мақоласида асарнинг кам ўрганилиш сабабларини қуйидагича изоҳлайди: “Бунинг биринчи сабаби асарда Хиванинг Россия томонидан босиб олиниши тасвирлангани бўлса, иккинчи сабаби воқеаларнинг ҳаққоний ва батафсил ёритилишидир”.

Шўро даври адабиётшунослигида, наинки, “Шоҳиду-л-иқбол”га, умуман, Огаҳийнинг тарихий мавзудаги асарларига адабий манба сифатида қаралмагани сабабини бу асарлардаги шеърӣ матнларнинг асосан сарой руҳиятидан келиб чиқиб яратилгани билан изоҳлашни мумкин. “Шоҳиду-л-иқбол”нинг насрий йўл билан ёзилган матни ҳам, ҳар қанча тарихий далиллар ва маълумотларга асосланмасин, бадий тасвирий воситаларга ниҳоят даражада бой. Уни биринчи галда тарихий асар деб эмас, бадий асар сифатида қабул қилиш мақсадга мувофиқ кўринади. Зеро, асарда забардаст адиб ва шоир ижодининг сара намуналари Муҳаммад Раҳимхондек зукко, нозиктаъб ижодкор хукмдор эътиборига ҳавола этилган. Булардан ташқари, унда XIX аср ўрталарида ижод этган Хива адабий муҳитининг бир неча вакиллари, баъзи асарларнинг яратилиши билан боғлиқ воқеалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор. Булар ўз навбатида адабиётшунослик илми бойишига хизмат қилиши, шубҳасиз.

Огаҳийнинг мазкур асари тадқиқотларда турлича номда зикр қилинади. Жумладан, унинг “Шоҳиди иқбол”, “Иқболи Ферузӣй”, “Шоҳиди иқболи Ферузӣй” тарзларида қўлланганини учратамиз. Гарчи “Таъвизу-л-ошиқин” девони дебчасида мазкур асарнинг номи “Иқболи

Ферузий” деб қайд этилса-да, унинг ўзида “... мунга “Шоҳиду-л-иқбол” от кўйдим”, дея таъкидланади. Шунингдек, девоннинг дебочасида “Фақирнинг туркий тил билан таржима қилғон китоблари” ва “Фақирнинг ўз мусаннафотидин” сарлавҳалари остида икки кичик илова келтирилган. Ана шу иловаларнинг иккинчисида асар номи “Иқболи Ферузий” тарзида берилган.

Асарнинг қандай қилиб, нима сабабдан бу каби турлича аталиб қолиши алоҳида изланишни тақозо қилади. “Шоҳиду-л-иқбол”, таъкидланганидек, Огаҳийнинг сўнгги асари “Таъвизу-л-ошиқин” девони эса, “Шоҳиду-л-иқбол” яратилишидан бир мунча олдин тасниф этилган. Тахмин қилиш мумкинки, шоир Муҳаммад Раҳимхон II даврини намоеън этувчи асар яратишни режалаштирган ва унинг режадаги номи “Иқболи Ферузий” бўлган. Ёки ушбу иловалар девонга хаттотлар томонидан киритилган бўлиши ҳам мумкин. Зеро, уларнинг дебочадан ажралиб туриши шундай тахмин қилишга асос бўлади. Қолаверса, Огаҳийнинг тарихий асарлари номларига эътибор қаратилганда ҳам фақат арабча сўзлардан тузилган асар номлари (“Риёзу-д-давла”, “Зубдату-т-таворих”, “Жомеъу-л-воқеот...”), форсий изофа (“Шоҳиди иқбол” — ?) шаклида эмас, арабий изофа (қаралмиш-қаратқич муносабати) шаклида келтирилади.

Мунисининг тугалланмай қолган ва Огаҳий томонидан давом эттирилган асари номи (“Фирдавсу-л-иқбол”) ҳам уни “Шоҳиду-л-иқбол” деб аташга асос бўлиши мумкин. Огаҳийнинг тарихий асарлар ёзишга киришувида Мунисининг мазкур асари мактаб бўлганлиги маълум. “Фирдавсу-л-иқбол”нинг қайси қисми Мунис, қайси боблари Огаҳий томонидан ёзилганини бу ҳақдаги тадқиқотлар билан чуқур танишган кишигина ажратиши мумкин. Шунингдек, Огаҳий асарларининг бир-биридан услубий фарқланмаслигини ҳам қўшимча қилиш мумкин. Шу ўринда Алишер Навоийнинг “Лисону-т-тайр” асари Фаридиддун Атторнинг “Мантиқу-т-тайр” достони таъсирида яратилгани ва номлангани ҳам бундай аёнча мавжудлигини тасдиқлайди. Демак, асарни “Шоҳиду-л-иқбол” деб аташ энг тўғри йўлдир.

Асарнинг яхши ўрганилмагани, унда баён этилган саналарнинг, шунингдек, географик ва этнографик номлар, мансаб ва мартабаларни ифодаловчи сўзларнинг хилма-хил кўлланишида ҳам кўринади. Биргина мисол, Муҳаммад Раҳимхон Iнинг тахтага ўтириши санаси илмий адабиётларда гоҳ 1864 йил, гоҳ 1865, гоҳ 1866, ҳатто 1870 йил деб қайд этилганини кузатиш мумкин. Ҳолбуки, бу тўғридаги биринчи манба бўлган Огаҳийнинг мазкур асарида кўйидагиларни ўқиймиз: “...сичқон йили сунбуланинг охири ва таърихи ҳижрия минг икки юз саксон бирда рабеъуссоний ойининг йигирма бирида панжшанба куни эрди зубдату-л-кубаро, амиру-л-умаро шаҳзодаи мукаррам саййид Маҳмуд Тўра бошлғи уламойи изом ва умаройи киром ва вузаройи зул-эхтиром ва уманойи олиймақом ва жомийи аркони давлат ва аъени мамлакат Арк ичида кўрунишхонаи олийнинг саройи давлатнишонасида жамъ бўлиб ва “шовириҳим фи-л-амри” амрининг муқтазоси

била салтанат бобида машоварат қилиб, ҳама иттифоқ билан ҳазрати зилли субҳонийнинг салтанатин фуқаро ва раоё беҳбуди учун маслаҳат билдилар ва ул ҳазратдин салтанат амри хатирин қабул этмакни муболага била тавалло ва илтижо қилдилар. Чун ул ҳазратнинг ҳамияти куши андоқ баландпарвоз эрдиким, бу фоний жаҳоннинг мамлакат тахтига баракатлиг қадамин еткурмакни ўзига улуг ор эътиқот қилур эрди...”

Парчадан маълумки, Муҳаммад Раҳимхон II нинг тахтага ўтириш йили “ҳижрия минг икки юз саксон бир”га, милодий ҳисоб билан 1864 йилга тўғри келади.

Қайд этилганидек, матннинг далилларга асосланиши ўзга унинг образли иборалар, шеърый асарлар билан зийнатланиши бошқа гап. Ҳар қандай тарихий воқеа бадиий ифода орқали тасвирланар экан, у бадиий асарга айланиши, шубҳасиз. Бундай сирага Навоийнинг “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”и, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”и ёки Бобурнинг “Бобурнома”си сингари асарларини киритиш мумкин Бу асарлар энг яхши адабий манбалардир. Ҳолбуки, уларнинг ҳеч бирида “Шоҳиду-л-иқбол”дагидек тасвирий воситалар, шеърлар кўп эмас. Шу ўринда, асарнинг сўнгги саҳифаларига эътибор берайлик:

“...Ва вақти муқтазосига қараб салтанат амри хатирига ризо берди. Ва ул ҳазратнинг бу илтифотидин жамий уламо ва умаро ва мажлис ҳозирларининг тамомиси хушқол ва масруру-л-бол бўлуб, мазкур бўлғон кун пешин вақтида, муборак соат ичидаким, борча соатларнинг аҳсани ва жамий вақтларнинг аймани эрди, иттифоқ била ул ҳазратнинг ёши йигирмада эрди, салтанат тахтига миндуруб, хилофат тожин гўшаи кулоҳига урдилар. Маснавий:

**Шоҳи фалак рутбаи анжум ҳашам,
Тахти халофатга чу кўйди қадам.**

**Мақдамидин бўлди сарафроз тахт,
Қилди фалак маснадиға ноз тахт.**

**Тахт уза руҳсори бўлуб нурпош,
Авжи сипехр узра нечукким куёш.**

**Даҳрни равшан қилибон сарбасар,
Меҳр, масийр айлаки вақти саҳар,**

**Ёрутубон даҳр эли шоми ғамин,
Нур била қилди бадал мотамин...”**

Ушбудан аёнки, матннинг бирор жойида эътиборсизликка, қуруқ баёнга йўл қўйилмаган. Асардаги мусажжаъ иборалар, сўз ўйинлари, лафзий ва маънавий бадиий санъатлар — буларнинг ҳаммаси Огаҳийнинг юксак ижодий салоҳияти мевасидир.

Хуллас, истиқлол шарофати туфайли маънавиятимиз дурдоналари бўлган мумтоз адабиётимизнинг нодир намуналарини асл манбаларга асосланган ҳолда кенг кўламада илмий ва амалий ўрганиш ҳамда тарғиб қилиш имкониятига эришилди. Биз юқорида сўз юритган Муҳаммад Ризо Огаҳий қаламига мансуб “Шоҳиду-л-иқбол” асарининг асл манба асосида ўрганилаётгани ҳам ана шу имконият самарасидир.

БАДИИЙ СЎЗ ЖОЗИБАСИ

Жаҳон адабиётида бўлганидек, ўзбек миллий адабиётида ҳам ҳикоячилик алоҳида салмоқли ўрин тутди. Ҳикоя қизиқарли ва ҳозиржавоб жанр бўлиб, ҳамма вақт ижодкорлар эътиборини тортган, қаламни чархлаш, айна пайтда, сўз санъати юксалиши йўлида хизмат қилган. Кейинги йиллар ўзбек насадида рўй бераётган адабий ўзгаришлар – шакл ва мазмунни янгича поэтик қиёфада тасвирлаш услуби, аввало, ҳикоячиликда намоён бўлаётгани бежиз эмас.

Ҳаёт оқими узлуксиз давом этганидек, адабиётда ҳам узвийлик бўлади. Ижодий анъаналар ўзлаштирилади, янги-янги босқичларга олиб чиқилади. Катта авлод изидан келган навқирон авлод ана шу вазифани бажаришни зиммасига олади. Миллий адабиётимиз заманида, хусусан, ҳикоячилик борасида туғилган ва шаклланган илҳомбахш анъаналар Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Хайриддин Султон, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул, Нормурод Норқобил, Саломат Вафо каби истеъдод соҳиблари томонидан самарали ўзлаштирилаётгани, бетакрор бўёқлар воситасида ривожлантирилаётгани диққатга сазовор адабий ҳодисадир. Булар ортидан адабиётга дадил кириб келган Собир Ўнар, Абдуқанош Йўлдош, Луқмон Бўрихон, Тўхтамурод Рустамов ижодиди ҳам ўзига хос бадиий изланишлар жозибасини кузатиш мумкин.

Шўро даврида адабиёт тузум манфаатига хизмат қилувчи мафкура хизматкорига айлантирилгани беҳад оғир асоратларни келтириб чиқарди. Сўз санъати бошқариб турилгани сабабли бадиий тафаккур бир қадар сийқалашди, қайсидир даражада эстетик моҳияти саёзлашди ва маҳдудона назарий қарашлар майдонида депсиниб қолди.

Ана шундай мураккаб шароитда дилида чинакам сўз санъатига бўлган эътиқод учқунини асраб қолишга эришган, бинобарин, мустақиллик шабадаси эса бошлагач, бу учқунни аланга олдиришга эришган шоирлар ва ёзувчилар орасида Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам борлигини алоҳида таъкидлашни истардик.

Илк асарлари билан назарга тушган, бугунги кунда истиқлол адабиётининг таниқли вакили ҳисобланган Хуршид Дўстмуҳаммад ўз йўлини танлаб, ижодий услубини шакллантириб улгурди. Дунё адабиёти, миллий адабиёт сарчашмаларини пухта ўзлаштирган адиб ҳаётий бўёқлар, жамият туб масалаларига зийрак нигоҳ билан қарайди, зиддиятлар сабабини инсоннинг ўзидан – дилдан қидиради, аниқроғи, юзани эмас, ичкарини кузатади, таҳлил этади. Бадиий сўз мантиғи ва моҳиятини теран англаш, ижодий жараёнда кечадиган изланиш азоби ва завқини чуқур туйиш, руҳий ифода ва тасвирда эстетик изчиллик яратиш унинг маҳоратига хос асосий белгилардан.

Муҳими шундаки, ёзувчи адабиёт даргоҳига, аввало, ҳикоя орқали қадам қўйди, бинобарин, ҳикояни истеъдоди табиатига энг яқин жанр сифатида қадрлайди, ҳозир ҳам. “Бозор” каби анча бадиий бақувват роман, бир қанча эҳтирос ва кечинмага бой қисса ёзганига қарамай, бу жанрдан кечган эмас, аксинча, муттасил унинг ҳали ҳеч бир қаламкаш назари тегмаган қирраларини очмоқда, руҳият иқлимлари билан узвий боғлиқ бадиий-эстетик имкониятларини тўлароқ рўёбга чиқармоқда.

Маълумки, мутолаа, фақат мутолаа бадиият сеҳри ва ҳароратини теранроқ туйиш, образлар қиёфасида, рамзлар ва иборалар заманида жам нафосатни ва руҳий эврилишлар миқёсини яққолроқ идрок этиш имконини беради. Сўз оламида яшаш кўникмаси туфайли тафаккуримиз, онг-шууримиз ва қалбимизда бадиий-эстетик синтез, бадиий-эстетик инқилоб содир бўлади, сўз билан фикр, ботин билан зоҳир, дил билан дунё бирлашади. Ана шу жараёнда, атоқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов таъкидлагани каби, “...ғўзаллик халқ мулкига айланади ва унинг маънавий дунёсининг юксалишига хизмат қилади”. (“Ижодни англаш бахти”. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент. 2004. 637 бетлик. 15-бет).

Хуршид Дўстмуҳаммад ижодидида намоён ғўзаллик тушунчаси шунчаки оддийгина тушунча эмас, таъбир жойиз бўлса, моҳият сари етакловчи кўп қиррали тушунчадир. Айна шу хил диққатга лойиқ тушунча, романи ёки қиссаларида қанчалар бўртиб кўринса,

ҳикояларида ҳам шунчалар яққол кўринади. Бунга эришиш учун, шаксиз, синалган тажрибаларга, муҳими, таланти табиатини белгилловчи малакасига суянади. Муҳими, адиб сўз танлашда эҳтиёткорлик йўлини тутуди, иложи борича қахрамони руҳий ҳолатини ишонарли ифода этадиган, ўқувчи дилига жизиллаб тегадиган, жонли сўзларни сафарбар этади, мақсадига фақат шу йўл билан эришади.

Ўтган асрнинг охириги чорагидан адабиётимизда рўй бера бошлаган янгилашиш, кўплаб иқтидорли ва меҳнаткаш қаламкашлар сингари, Хуршид Дўстмуҳаммад ижоди, малакаси ва дунёқараши шаклланишига жиддий таъсир ўтказди. Адиб бу жараён фалолларидан бўлиб, улкан маънавий-маърифий бойлик ҳисобланган сўз оламига кириш учун самарали изланиш, оддий сўзни бадиийлаштириш устида турли тажрибалар қилиб, англаш қийин мантиқни англаш машаққатидан чўчимасди. Шунинг учун ҳам профессор Қозоқбой Йўлдошев "...ижодий эркинликка бир қадар йўл берилгач, бу йўналишдаги изланишлар қайта юз кўрсатди" ("Ёниқ сўз". Адабий ўйлар. Янги аср авлоди. Тошкент. 2006. 545 бетлик. 151-152-бетлар), деган фикрни илгари сурар экан, модернчилар қаторида Хуршид Дўстмуҳаммадни ҳам санайди.

Чиндан у ислохотчи адиблардан бўлиб, сўз санъатида мавжуд қондаларни ислоҳ қилиш йўлидан боради. Сўз санъатини жўн ҳодиса сифатида тушунмай, ҳар бир асариди бадиий-эстетик мезонларни оҳорли меъёрлар билан бойитар экан, бадиият билан кўнгил кўзини топиштириш орқали дунёни, одамларни ҳамда ҳодисаларни кузатади. Дунёнинг таниқли модернчи ёзувчилари тажрибаларини ўрганиш, улар эришган ютуқларга суянган ҳолда янгича фикрлаш, янгича оҳанглар кашф этиш адиб учун кенг маънодаги қисмат – ижод олами товланишларига ошифталик нишонасидир.

Шунинг билан бирга, Хуршид Дўстмуҳаммад миллий заминдан узилиб қолмайди, анаънавий усул имкониятларидан ҳам самарали фойдаланиб, асарлари мағзига ўзбекона руҳ сингдиради. Ана шундай изланиши туфайли ҳар бир битигида анъанавийлик ёшаргандай бўлади, аниқроғи, анаънавийлик ҳамда модернча усул матнда бир-бирини тўлдирди, бир-бири билан шаклан ва мазмунан уйғунлашади.

Адиб адабиёт масалалари, хусусан, ҳикоячилик борасида олиб борган кузатувлар ижодий жараён завқи-қийноғи, сўз санъатида хос эстетик-фалсафий тамойиллар, ижодкор дунёси, жасорати ва иродасига бориб тақалади. Кейинги китоби муҳаррири билан савол-жавоб қиларкан, қуйидаги долзарб мулоҳазани ўртага ташлайди: "Ҳар сафар янги ҳикояни хаёлда пишитиб юргангизда, уни қоғозга тушира бошлаганингизда аввалгиларидан зўрроқ асар яратаман деган туйғу сизга рағбат бериб туради. Бу фойдали туйғу, лекин ҳикоя яратиш мусобақа эмас. Қайсидир бошқа ёзувчидан ёки бўлмаса ўзимнинг бурунги ҳикояларимдан ўзиб кетадиган янгисини ёзишга интилиш эмас. Ҳар бир ҳикоя – янги ижодий кайфият! Воқеликни ўзгача идрок этишга ҳаракат!" ("Беозор қушнинг қарғиши". Ҳикоялар. "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент. 2006. 509 бетлик. 3-бет).

Демак, адиб анаънавий ва модернча усулларни ёнма-ён ёки туташтириб қўллар экан, аввало, ўзида янгича ижодий кайфият уйғотишни, энг муҳими эса, қадимий дунёни – жамият ва табиатни янгича идрок этиш, одамзот кўнглини янгича тушунишни хоҳлайди. Ҳар бир ҳикоя орқали юз берган ёки юз бериши мумкин бўлган воқеа-ҳодисалар ичкарисига чуқурроқ кириб боради, айна пайтда, яхши-ёмон ичра ғимирлаб, ўзлигини топишга уринадиган одамни ёки бундай интилишдан олисдаги одам дилини бадиий талқин манбаи қилиб олади. Бадиий кузатувлар орқали туйган қувончлари ва азоблари руҳлантирувчи кучга эга бўлади.

Хуршид Дўстмуҳаммад амалда ва назарий жиҳатдан услубий хилма-хилликни ёқлайди, бир хил услубдан кечолмаган ижодкор охир-оқибат бир қолипга тушиб қолишини афсус билан таъкидлайди. Чиндан ҳам ҳаётни бадиий идрок этиш, бадиий тасвирлаш ва ифодалаш йўсинларини ўзгартириб бормаган, ҳар хил тажриба кўчаларини кезмаган шоир ёки ёзувчи, нафақат миллий адабиётда, лоақал ўз ижодида ҳам бирор янгилик яратиши амримаҳолдир. Ягона услубда ёзилган минглаб ҳикоянинг бадиий-эстетик қиймати талабчан ва қизиқувчан ўқувчилар маънавий эҳтиёжини қондиrolмайди. Сўз санъати кенгликка интилишни, ҳурлик неъматларидан озиқланишни, яъни, олам рангбаранглигини турфа шакл ва мазмунда намоён этишни ёқтирадиган ҳодисадир.

Адиб қўллаб келган услубий ва бадиий хилма-хиллик "Беозор қушнинг қарғиши" китобига киритилган, йигирма беш йиллик машаққатли изланиш маҳсули бўлган ҳикоялар мазмуни ва мундарижасини белгилайди. Турли вақтда, турли кайфиятда ёзилган бу ҳикояларнинг ҳар бири тирик организм: сизни бедор мозий сари етаклайди, болалик ва ўсмирлик, ёшлик ва йигитлик хотиралари билан учраштиради, кўнгилнинг мусаффо

ва ғуборли осмонига парвоз қилдиради, муҳаббатнинг оташин сурури ва муздек совук жафосига рўпара қилади.

Адиб ҳикоянинг кичик оламида катта олам – эстетик кўлам вужудга келтиришдек сирли жараённинг жамики оғриқларини дилдан кечиради. Натижада ҳар бир ҳикояси қурилмасида юраги гупиллаб уриб туради, яъни, яратилган ҳар бир образ билан баҳамжиҳат яшайди, масалан, “Ёлғизим – Сиз”даги Фёдор Михайлович Достоевский кўнгли билан кўнгли пайванд бўлиб кетадики, бу ҳолатни яққол ҳис этасиз.

Ёки “Қоялардан баландда”ни олиб кўрайлик. Анчайин мўъжаз бўлган бу ҳикояда поёни йўқ табиатнинг кеча амал қилган, бугун амал қилаётган, эрта ҳам амал қиладиган шафқатсиз қонунияти – ибтидо ва интиҳо теран ифодасини топганки, бунга лоқайд қараш мумкин эмас.

Адиб ҳикояда қоялардан баландда яшайдиган бургутлар жуфтлиги – ҳаёт тарзини эзгинликка тўла кескин драматик вазиятларда кўрсатади. Тирикчилик қилиш – зуриёд қолдириш тилагида не-не оғир синовлардан ўтадиган она бургут билан ота бургут кечин-малари бизга бегона эмас. Эркак бургут тимсолида адиб туйган туйғу моҳияти, шубҳасиз, ўқувчини маънавий улғайтирадиган кучдир, ўқувчи умри поёнига етган – қартайган ва ажал билан олишаётган эркак бургутда чинакам мардлик белгисини кўради. Дарқақиқат, жонивор шижоати ва қатъияти ҳайратга молик: жон таслим қила туриб, ўзини эмас, модаси ва палапонларини ўйлайди, умри тугаётган онларда оловланган муҳаббати, умидворлик нолишлари ва изтироблари кўтаринки руҳда ишонарли ёритилган бўлиб, алоҳида бадиий-эстетик ҳолат пайдо қилади. Бинобарин, олам ва одам уйғунлигини мажозда, мажозни олам ва одам уйғунлигида кўришни истаган адиб кайфиятини фақат сўз санъати мезонида ўлчаш мақсадга мувофиқдир.

Фаҳмимизча, “Беозор қуш қарғиши” китобининг бадиий салмоғи тўласинча бугунги кунда айрича нафас олаётган миллий адабиётимиз даражасини белгилайди. Китобдаги ҳар бир ҳикоя сюжети ва композицияси ҳаёт каби, инсон қалби каби драмага бойлигини ҳис этамиз.

Хуршид Дўстмуҳаммад шакл билан мазмун уйғунлигини таъминлашда тинимсиз изланадиган, ушбу мақсад йўлида беҳад кўп куч сарфлайдиган адиблар сирасига киради. Хоҳ йирик, хоҳ кичик жанр бўлсин, ушбу икки унсурни тенг кўяди, пировард натижада ҳар иккала унсур бадиий мантиқ чуқурлашуви, сўзнинг эстетик таъсир кучи ошуви, тўқнашувлар кескинлашуви учун хизмат қилаётгани, ниҳоят, ботиний ва зоҳирий қиёфаси билан ажралиб турадиган, бир-биридан кескин фарқ қиладиган образлар қиёфасини чизишда қўл келаётгани англашилади.

Бошдан-охир руҳий таҳлил, кўнгили зарблари, иқрор ва инкор заминида яратилган “Маҳзуна” ихчамгина бадиий-эстетик обидага ўхшайди. Ана шу митти обида ифода этган аёл қалби қийноғи шунчаки қийноқ эмас, фавқуллодда башарасини кўрсатган ҳирсга қарши исёндири. Динамик жараёнда бу исён битмас-туганмас азоб ва қаҳр уйғотувчи ранж билан йўғрилиб кетади, демакки, бу ўринда ранж тушунчаси мажозий образ ўрнини босади. Агар “Ёлғизим – Сиз”да садоқатли, вафодор аёлга бўлган қайноқ ва чексиз муҳаббат эстетик моҳият касб этган бўлса, “Маҳзуна”да бундай вазифани қуюшқондан чиқа бошлаган эркакка нисбатан нафрат бажаради.

Фақат, бир мулоҳазаки, ҳаётий материал, руҳий олам кечирмишлари жон бағишлаган “Маҳзуна” ишонарли яқун тополмаган кўринади. Гап мувозанат – танланган услубни охиригача бузмай сақлаб қолиш устида бораётир. Бегона эркак нигоҳи таъқибига учраб талвасага тушган, бутунлай оромини йўқотган Маҳзуна аҳволи тушунарли, қулоқлари остида ҳадеб “кўнғироқлашамиз” деган сўз жаранглаши, оқибат телефондан ўзини олиб қочиши табиий, лекин тинимсиз жиринглаётган телефон гўшагини кўтаргач, ундан “қизалоғи туғилган йили вафот этган онасининг овози...” эшитилиши анча-мунча сунъийдек туюлади.

Юқорида таъкидланганидек, санъат асари турли услуб, турли шакл ва мазмун воситасида туғилгани маъқулроқ – ана шунда бадиий имкониятлар кенгроқ очилади, матнда юзага келган сира қутилмаган кескин, ҳатто ғайритабиий вазият бадииятни кучайтиради, фақат қачонки ўша вазият психологик жиҳатдан пухта асосланса. Шунинчун турса, реалистик асар бўлган “Маҳзуна” ҳеч бир тайёргарликсиз бирдан мистик йўсинда ақунланиши шубҳали – бадиий мувозанат бузилишига олиб келган, айни пайтда, асар эстетик қийматига путур етказган. Мабодо ушбу фавқуллодда интиҳо янгилик сифатида тақдим этилаётган бўлса, бизнингча, бу “янгилик” унча ўзини оқламаган.

Ижодий жараён нотекис мураккаб жараён эканлиги, агар у фақат турфа тажрибалар ўтказиш, воқеа-ҳодисалар, одамлар маънавий дунёсига бошқача ёндашиш билан кечса, янада қийин кечиши “Беозор қушнинг қарғиши”да яна ҳам яққолроқ сезилади. Бу ҳикоя

номиёқ эътиборни тортади, сезгиларга таъсир этадиган жиддий мажозий юк, жиддий эстетик вазифа ташийди. Чиндан асар катта қизиқиш билан ўқилади, ҳатто тирик жонга зарари тегмайдиган холис ниятли қалдирғочлар дуойибадига учраган хонадон тақдирига ачиниблир кетасиз.

Фақат ҳикоя тасвирида баён ва диалог кўпроқ устунлик қилгани сабабли юқтирган ҳиссиётингиз тез таркайди. Бошидан кўп қийинчиликларни ўтказган, ҳатто қиз узатиб улгурган оила бошлиғи – ота равонда уялаган жониворларни нега бунча хушламаслиги қоронғи бўлиб қолган. Она тимсолидаги ҳалимлик ва эзгинлик ўзини анча тўлақонли оқлайди-ю, аммо ота қиёфасида намоён шафқатсизлик қайсидир даражада сохтадек туюлади. Бизнингча, ота руҳиятида адиб қалами учун хос бўлган изчил таҳлил етишмайди. Бундан ташқари келинчак бахти увол бўлгани бадиий тасвир элагидан ўтказилмай, шунчаки хабар тарзида айтиладики, бундан қониқмаймиз. Умуман, ҳикояда адиб воқеаларга меъёридан ортиқроқ аралашади, эстетик моҳият ва мақсадни парда остида сақламай, персонаж тилидан очиб ташлайдики, бу ҳол ўқувчи мустақил мулоҳаза юритиши ва мустақил хулоса чиқаришига халақит беради.

Адиб битикларида ора-чирада учрайдиган бундай ҳолатлар услубий хилма-хилликка интилиш, табиат ва жамият, инсон суврати ва сийрати, ахлоқий муаммолар, воқеа-ҳодисаларга айрича ёндошишга уриниш йўлида учрайдиган мураккабликлар билан изоҳланиши керак.

Лекин у ижодий жараёнда рўй бериши мумкин бўлган узилишлардан чўчимайди, изланиш қаламни тоблаш мактаби эканлигини англаган ҳолда дадилроқ изланади. Кейинги йиллар маҳсули – “Жим ўтирган одам”, “Жимжитхонага йўл”, “Ибн Муғанний”, “Қор одам”, “Сас”, “Кўз қорачиғидаги уй” каби мазмунан ва моҳиятан теран ҳикоялар бу фикримиз далилидир. Булар қурилишидаги бадиий-эстетик мукамаллик илгари тўпланган тажриба ва малака заминидан, муттасил янгилликка интилиш ўзагидан ўсиб чиққан десак бўлади.

Ана шу жиҳатдан олганда, айниқса, “Жажман” адиб ижодида муҳим босқични бошлаб берди, адиб истеъдоди имкониятлари анча кенглигини кўрсатди. Олам ва одамни янгича тушунишга уриниш натижаси ўлароқ туғилган “Жажман” миллий ҳикоячиликда алоҳида бадиий-эстетик ҳодиса сифатида қайд этилгани бежиз эмас. Айнан шу асарда анаъанавийлик ва модерн сифатлари тўлароқ гавдаланади, бадиий шакл билан фалсафий шакл туташиб, кенг кўламли руҳий-маънавий фожеали манзара, айни пайтда, ботиний ва зоҳирий жозиба пайдо қилгани кузатилади.

Энг муҳими, ҳикоя мағзига фақат фалсафий-бадиий унсурлар эмас, аввало, мажозийлик руҳи, қолаверса, кўҳна мозийдан эшитилиб турадиган овозлар, миллий қадриятлар улғуворлиги, романтик ва мистик омиллар ҳам чуқур сингдириб юборилган. Ҳикояда, шунингдек, олам ва одам тақдирини ўзаро узвий боғлиқ эканлиги, муайян ҳодиса, муайян шарт-шароит мазмун-моҳияти бадиийлик мезонини белгиловчи мағзи тўқ сўзлар воситасида англанади, фаол ҳаракат қиладиган ўша сўзлар бир пайтнинг ўзида кишини изтиробга соладиган, оғир-оғир ўй ва мулоҳазага толдирадиган тап-таранг муҳит ярата олгани таҳсинга лойиқдир.

Миллий ҳикоячиликда “Жажман” каби ўзида бир йўла бир нечта бадиий-эстетик йўналишни уйғун тарзда жамлай олган асар кам, бинобарин, “Жажман” олис мозий орқали бугунги кун муаммоларидан огоҳ этаётгани, бугунги кун воситасида кечмиш сабоқларидан сўйлаётгани айниқса ибратлидир.

Мутолаадан кейин қизиқ бир таассурот туямиз: ҳикоя гўё замон ва макон билан ҳисоблашмайди, айни дамда, бутун диққатимизни замон билан маконга қаратади, беихтиёр зардуштийликнинг муқаддас китоби – “Авесто” даврида мавжуд мезонларни ҳозирги вақтда ҳукм сураётган мезонлар билан солиштиришга киришамиз.

Ҳикоя ёзилганда халқимиз “Авесто”дек қадимда ўзи яратган баҳоси йўқ ёзма ёдгорликдан бутунлай йироқлашиб қолган эди, аниқроғи, жудо қилинган эди. Таъқиб ва тақиқлаш ҳукм суриб турган мураккаб шароитда ўша обидада акс этган азалий ва абадий мавзулар – эзгулик билан ёвузлик, нафс билан қаноат ўртасида кечадиган кураш мавзуларига мурожаат қилиш айрича ижодий жасорат эди. Адиб мана шу жасорат сари қадам қўйиш учун журъат топа олди, анча чархланиб қолган қаламини аниқ мақсадга бўйсундирди.

Дадил айтиш мумкинки, Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида “бозор” сўзи алоҳида бадиий-эстетик, фалсафий-рамзий маъно касб этади. Адиб йирик асарини “Бозор” деб номлагани бежиз эмас. Унинг мулоҳазасича, дунё бир бозорки, тошу тарозисида ҳамма нарса тортилади, бозор – нукул ғалвадан иборат ҳаётда кимдир сотувчи, кимдир харидор, қолаверса, имонлиу имонсиз ҳам, оқилу жоҳил ҳам, ҳақгўйу ғаразгўй ҳам, тўғриу ўғри

ҳам, нафси жиловлангану нафси ҳақалак отган ҳам, қисқаси, турли тоифадаги, турли характерга эга бўлган одамлар ёнма-ён ҳаракат қилишади.

Биз “Жажман”да улардан бир қанчасига дуч келамиз ва иблис сиёқли махлуқ – Жажман образи орқали улар билан яқиндан таниша борамиз.

Гап шундаки, кўз аранг илғайдиган митти ҳайвон бўлишига қарамай, ўлгудек очопатлиги, еб тўймаслиги билан ваҳима уйғотадиган Жажманни йўқотишга бел боғлаган кишилар ғофиллик намояндалари тарзида гавдаланади. Аввал текинтомиқ махлуқни эркалатиб, бошларига чиқариб қўйишади, сийрати бир ёқда қолиб, сурати билан қизиқишади ва уни шунчаки мол ва пулга зиён етказиб турган муттаҳам деб ўйлашади. Аслида, у илдизи мозийда бўлган, бозор – ҳаётни м а ъ н а в и й т а н а з з у л гирдобига улоқтиришни бош мақсад қилиб қўйган ёвузлик тимсоли эканини англашмайди.

Ғофиллик бозор аҳли руҳидаги кишандир, фақат Зардушт бобо руҳи – эркин, бинобарин, бобо ҳаётга кўнгил кўзи билан қарагани учун ҳам ўзини кучли сезади, бир умр тириклик ва тирикчилик фалсафасини ўргангани, илоҳий кароматлардан баҳраманд, имон ва эътиқодда собит одамлиги мулоҳазалари ва ҳаракатларидан ойдинлаша боради.

Адиб вақти-замонида “Авесто” тарғиб қилган Эзгу сўз, Эзгу ният, Эзгу амал Зардушт бобо кўнглини нур каби ёритганини назик имо-ишоралар орқали ифодалайди. Ишонарли тасвирий воситалар оқу қорани яхши таниган бобо олди-сотдидан путур кетаётгани сабабини ҳаммадан илгари сезганини ҳис этишимизда кўмаклашади.

Бобо мудом вақтини таҳликали ўй-хаёл оғушида ўтказиши, “Авесто”да кенг ўрин берилган, зардуштийлик динида Яхшилик худоси ҳисобланган Ахурамазда руҳига суянишни ифодаловчи сўзлар ўқувчида огоҳликка чорловчи драматик кайфият уйғотади. Ҳамма оддий, расмона ўғридан гумонсираб турган пайтда, у гўзаллик кушандаси – имон-эҳтиқод ўғриси бўлган Жажман билан юзлашганини, хатар остида қолган эртанги кун ва эртанги орзу-умидлар қайғусини чека бошлаганини кузатамиз. “Тимга Жажман оралади, яхшилар!” Қийноқ оғушида қолган бобо қилган бу хитоб қайсидир даражада ҳикоя тугуни ҳисобланади. Бобо шундай деркан, ҳозирроқ барча бир ёқадан бош чиқариб, худбинлик уруғини сочаётган махлуқни йўқотиб ташлашига ишонади.

Лекин товуши ҳеч кимнинг қулоғига кирмайди, аниқроғи, кўпчилик Жажманни кўради-ю, лекин унинг зулматга чулганган дунёсини ҳис этмайди. Бундан яна ҳам изтиробга тушган бобо кўйиб-ёниб ёлборади: “уларнинг дилини нурафшон қилгайсан, Ахурамазда!”

Ҳикоя давомида адиб, воқеалар билан бирга, Зардушт бобо характерини динамик ривожлантиришда кўрсатади: у ҳаётга кўнгил кўзи билан қарайдиган, кўрган-кечиргани ҳақида теран фалсафий мушоҳада юрита оладиган кароматгўй шахслигига бизни ишонтиради. Жажман зардуштийликда Ёмонлик тангриси бўлган Ахриман йўллаган ва унга хушомад илинжида ҳар қандай жирканчликдан қайтмайдиган гумашта эканлигини пайқаган чоғларида бобо чеккан изтироб ҳикоя эстетик жозибасини янада бўрттиради.

Ўғрилланган мол Ахриманнинг ҳеч қачон тўлмайдиган улкан ҳовучларини тўлдиришга мўлжаллангани мазмун-моҳиятни кучайтириб, бизни ечимга – нафс ҳалокат сари элтувчи офатдир, деган тушунчага яқинлаштиради.

Кейин адиб бобо тасаввурида акс этган, Эзгулик ҳомийси билан Ёвузлик ҳомийси ўртасида кечган даҳшатли жанг лавҳаси воситасида олдига қўйган бош мақсадига кўчади: “...Ахурамазда қаддини ростлай деганда Ахриманнинг оғзидан пуркалган булутлар орасидан бир, икки, уч... яна, яна, яна Жажманлар диқирлаб чиқиб кела бошлади, Ахурамазда уларга ҳам олов пуркади. Жажманлар куймади. Ахурамазда оташга дош берадиган жондорни кўрмаган эди...”

Ғойибда кўринган – қадимда ўтда куймаган Жажман бозор оралаб юрган Жажманнинг ўзгинаси эканлигини адиб Зардушт бобо афсусларига йўғуриб тасвирлайди. Бобо койинишлари орқали олис мозийни ортда қолдирган Жажманни бугун қўлга тушириш осон эмаслигини, у шайтондек ажалга ҳам чап беришга қодирлигини тушунамиз.

Тўғри, охир-оқибат тим оралаб юрган, ғофилларни чалғитган махлуқ куни битади, лекин ўша заҳоти ҳеч ким кутмаган, фақат Зардушт бобо ҳавтирланиб кутаётган даҳшатли ҳодиса содир бўлади: “...туйнуқдан бир жуфт баҳайбат ҳовуч кўринди... ҳовучлар ичкарига суқилиб кирди-ю, улардан ҳозиргина базўр, минг бир азобда ўлдирилган Жажманга икки томчи сувдек ўхшаш бошқа бир Жажман сакраб ерга тушди, фақат у олдингисидан хийла дуркунроқ – бўйи икки қарич эди...”

Яққол сезиладики, Жажман яшовчан, орамизда Жажманлар доим мавжуд, демак, ҳар қадамда бу ёвуз махлуқдан эҳтиёт бўлишимиз, ақлу идрокимиз ва сабру бардошимизни унга қарши қўйишимиз керак.

Бундан ташқари ҳикоя бадий-эстетик ўзагини ташкил этувчи, фалсафий қийматини ифодаловчи ва мушоҳадага ундовчи уч йўналишдаги образлар тизими: Ахурамазда – Зардушт бобо, Ахриман – Жажман, аҳли ғофил – бозорчилар ўртасидаги ўзаро

муносабатларда азалий-абадий қарама-каршилиқлар мужассам эканлигини назардан қочирмаслигимиз лозим.

Фақат "Жажман" да эмас, адибнинг бошқа кўпгина ҳикояларида ҳам ҳаёт зиддиятлари, турли маънавий-ахлоқий фожеалар ва муаммолар фаол суратда, бинобарин, шафқатсиз йўсинда тасвирланган кузатилади. Ҳар қандай ўқувчини бефарқ қолдирмайдиган "Ибн Муғанний", "Жижитхонага йўл" шундай ҳикоялар сирасига киради. Ҳар иккала асар ҳам пухта ўйланган рамзлар заминида бўй қўсатади, ҳар иккаласида ҳам бош қаҳрамонлар турли руҳий қийноқларга дуч келган, ўзлари билан ўзлари курашадиган типлар сифатида гавдаланади.

Адиб "Ибн Муғанний" да ёшлик фаслидаги биргина йўқотиш – билиб-билмай босилган биргина қадам инсонни тоабад виждон азобига қўйиши, руҳий ва жисмоний оғриқларга гирифтор этиши мумкинлигини бадиий талқин қилади.

Адиб ҳикояда биз кўникиб қолган усул — яхлит воқеа ёки узундан-узон сюжетдан фойдаланмайди, асар динамикасини Ибн Муғанний руҳий динамикаси – руҳий тўлғоқлари билан боғлиқ ҳолда ривожлантиради ва шу тахлит бадиий умумлаштирилган манзара яратади.

Бош қаҳрамон исми рамзийдир, шу рамзийлик замирида теран фалсафий маъно ётади. Бобомерос созлар муқаддас эканлигига ишоралар ўқувчини ҳушёр торттиради, хусусан, Ибн Муғанний бу созлар ва мусиқий қадриятларга лоқайд қарагани, ҳатто уларни унутиб юборгани азобини тартади. Афсуски, хато қилганини кеч: ёшлигида энг яхши кўрган нарсаси бўлган қор ўзи ва оиласи бошига офат бўлиб ёғила бошлагандан кейингина англаб етади.

Адиб ҳикояда фақат уйни эмас, бутун атроф-борлиқни кўмиб юборган қорни мажозий образ даражасига кўтарган, қор тимсоли орқали фақат ҳаёт машаққатларини эмас, шунинг билан бирга, Ибн Муғаннийнинг аччиқ қисматини ҳам кўрсатиб берганки, биз беихтиёр унинг дилидан кечадиган изтироблар гирдобига тушиб қоламиз.

Муҳими шундаки, ҳикояда қордан бошқа яна жуда кўп ҳаётий деталлар қўлланган: муз, камзул, этик, каклик, ўрдак, қарға ва ҳоказо. Улар ҳар бири табиий йўсинда теран маъно ташувчи рамзга айланади, шунчаки тасвирни қуюқлаштириш учун эмас, бадиийлик салмоғини ошириш, эстетик моҳият ва руҳий зиддиятни кучайтиришга хизмат қилади.

Қачондир йўқотилган ва тўсатдан топилган к и т о б хуруж қилаётган қор исқанжаси – тақдир буюрган руҳий ва жисмоний азобдан қутилиш омили бўлиб кўринади. Айниқса, унда битилган атиги тўрт оғиз каломдан иборат "Куй оламини сел қиладур" ибораси, Ибн Муғаннийни қийнаётган армонни теранроқ ифодалаш баробарида, миллий қадрият ҳалос этувчи қудратли куч эканлигига ишора беради. Ана шу кучдан рағбатланган, хатосини тузатиш – мозийга эҳтиром кўрсатишга қасдланган Ибн Муғанний кўҳна чолғулар турган, бугун эса қорнинг залворли кўрпаси остида ётган этакдаги уй томон жон-жаҳди билан ошиқади. Бутун вужуди, бутун руҳиятини биргина истак чулғайди: "уйга етиб олсам бас... бобомдан қолган созларга қўл чўзсам..."

Ўша уй – яқингинада, айни пайтда, шунчалар узоқки, унга етгунга қадар орадан минг йил ўтгандек туюлади. Яқин масофа узоқдай кўриниши, зеро, олислатиб тасвирланиши боис, ҳар бир сўз ботинидаги маъно тўлароқ зуҳур бўлади, сўзлар фожиа кўлами ҳақида кенгроқ тасаввур беради.

Охир-оқибат Ибн Муғанний ана шу фожиа доирасида қолиб кетганини биламиз ва унга чин дилдан ачинамиз. Адиб унинг нияти ушалиши осон эмаслигини ишонарли, ҳаётий ҳамда теран бадиий воситалар орқали тасдиқлайди: қимматли вақт бой берилган, вақт шундай қайсар нараски, тарихий аҳамиятга молик моддий ва маънавий бойлиқларни топтаган инсонни ҳеч қачон кечирмайди.

"Маҳзуна", "Жажман", "Жим ўтирган одам", "Ибн Муғанний" да ифода топган, салмоқли бадиий-эстетик моҳият касб этган руҳ ва кўнгил драмаси "Жимжитхонага йўл" услубий йўналиши учун ҳам хосдир.

Бу ҳикоя, муаллиф эътирофича, асли машҳур италян адиби Дино Буцаттининг "Етти қават" ҳикоясига "назира" тарзида ёзилган. Бу тажриба миллий адабиётимизда биринчи марта учрамоқда, эҳтимол, шу сабабдан мазкур тажриба атрофида кўп баҳс ва мунозаралар бўлиб турибди.

Назира — ҳикояга муносабат билдирган тадқиқотчилар орасида профессор Қозоқбой Йўлдошев мулоҳазалари ва хулосалари ҳар жиҳатдан эътиборга сазовордир. Таниқли олим кузатувларига кўра, Дино Буцатти ҳикояси зиммасига юкланган бадиий маъно-мазмун назира-ҳикоя намоён этаётган маъно-мазмундан анча салмоқлидир. Яъни: "... бадиий асар тирик одам каби яхлит организм ҳолига келгандагина ҳақиқий эстетик қиммат касб этиши мумкинлигидан келиб чиқадиган бўлсак, Х.Дўстмуҳаммаднинг тажрибаси жуда ҳам муваффақиятли чиққан деб бўлмайди". ("Ёниқ сўз". Адабий ўйлар. Янги аср

авлоди. Тошкент. 545 бетлик. 136-бет). Шунинг билан бир қаторда, олим оригиналга бадий илова вазифасини ўтайдиган ушбу асардаги “кўпгина саҳифаларда инсон туйғулари жилваларини нозик илғайдиган моҳир ёзувчининг қўли сезилиб” туришини эслатиб ўтади.

Тадқиқотчи Гулноза Сатторова “Икки кутб фалсафаси” мақоласида (“Ёшлик” журнали. 2002 йил, 3-сон. 44-45-бетлар) “Жимжитхонага йўл”ни, назира эмас, мустақил ҳикоя сифатида текширар экан, мазкур асар бадий-эстетик қимматига юқори баҳо беради, у Ғарб адабиёти ютуқларини ижодий ўзлаштириш самараси ўлароқ туғилганини, “Етти қават” билан бемалол беллаша олишини таъкидлайди.

Шубҳасиз, италян адиби қаламига мансуб “Етти қават” дунё ҳикоячилигидаги энг сара, энг бадий бақувват асарлардан биридир, бинобарин, у зришган бадий юксакликка зришиш осон эмас. Шундай бўлса-да, бу масъулиятдан қўрқмай, Хуршид Дўстмуҳаммад қўлига дадил қалам олган, Ғарб ва Шарқда шакланган фалсафаларни ўзаро қиёслаб, таҳлил этиб, қайсидир даражада маънавий дунёмизни бойитишга хизмат қиладиган бадий-эстетик хулосалар чиқаришга муваффақ бўлган.

Гап шундаки, “Етти қават” ҳикояси дунёни мажоз орқали англаш ва ҳис қилишга ундайди, бинобарин, худди шундай бадий фазилат “Жимжитхонага йўл” қиёфасида ҳам анча яққол кўринади.

Ҳар иккала асарда касалхона ҳаётга, қаватлар ва зиналар умрининг текис-нотекис поғоналарига қиёсланади. Бу ўхшатиш ҳар иккала асар учун танланган бадий-эстетик ва фалсафий мезонларга мувофиқ келади. Дейлик, Дино Корте шароит тақозосига кўра пастга туша борса, Зоҳид Яқин баланглай боради. Тушишу кўтарилиш алдов ва қаллоблик туфайли рўй беради ва ўқувчида нафрат-ачиниш ҳиссини уйғотади.

Бир қават пастлашни зулмат қаърига чуқурроқ чўкиш деб билган ғарблик ғам-андуҳга ботса, жигаргўшамиз юқори қаватга чиқишни анчайин мамнун қаршилайди ва Тангрига яқинлашиш деб тушунади. Жисман ўлаётганига қарамай, ўзини хотиржам тутаётган Зоҳид Яқинни сохталик билан фариштага қиёс қилишади. Эқтимол, шунда ичида ёнса ёнади-ю, аммо буни билдирмайди, аниқроғи, руҳан синмаслик учун сабру бардошини ишга солади, шу хусусияти билан Дино Кортедан кескин фарқ қилиб, кўз ўнгимизда мўминлик рукнларидан хабардор, қолаверса, тасаввуф таълимотини ўзлаштирган Шарқ кишиси сифатида қад ростлайди.

“Беозор қушнинг қарғиши” китобидан жой олган бошқа асарлар ҳам ана шундай салмоқдор бадий-эстетик хусусиятлари билан қизғин баҳс кўзғайди, кичик жанр ҳисобланган ҳикоя катта имкониятларга эга эканлигини намойиш этади.

Баҳоли қудрат қилган таҳлилимиздан кўриниб турибдики, истеъдодли адиб Хуршид Дўстмуҳаммад олам ва одамга бадий-эстетик ва фалсафий нуқтаи назардан ёндошади, олам ва одам тушунчаларини, аввало, қалбида синтез қилади, айнан шу синтез ҳосиласини нозик дид ва эҳтиёткорлик билан бадий асар мазмунига кўчиради. Адиб яратган каттаю кичик асарлар қиёфасида эстетик жозиба эмин-эркин яшайди, адиб саралаган сўз бемалол ўзи ҳақида сўзлайди, эзгу ниятлар ва ўтли изтироблар билан қоришган воқеа-ҳодисалар ўша сўзнинг таржимаи ҳолига айланади.

Бу таржимаи ҳол ҳам беҳад кенг кўлам, ҳам беҳад чуқур мазмун касб этган бўлиб, тадқиқотчи олимларга қизиқарли материал беради. Шундай экан, улар олдида адиб истеъдоди ва қалами, яъни, ижоди сирларини тугал ўрганиш, илмий-назарий таҳлилдан ўтказиш вазифаси турибди. Фақат адиб асарлари, айниқса, ҳикояларига хос бадий ҳамда эстетик йўналишлар миқёсини аниқ белгилаш орқали унинг ижодий лабораториясига кириб бориш мумкин.

Шерали Турдиев,
филология фанлари номзоди

ФИДОЙИЛИК ҚУРБОНИ

Қори Йўлдош Пўлатов қисмати

XX асрнинг бошлари Бухородаги маърифатчилик ва ислохотчилик ҳамда амирликка қарши кураш ҳаракатларида, шунингдек, Бухоро Халқ Республикаси (1920-1924)нинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётида Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитратлар билан бирга Қори Йўлдош Пўлатовнинг ҳам хизматлари катта бўлган. У ўша вақтларда Бухоро амирлигига қарашли Керки шаҳрида “Ёш бухороликлар” кўмитасининг раҳбари сифатида амир сиёсатиغا қарши жиддий ташвиқот ишлари олиб боради ва амирлик салтанатини ағдаришда фаол қатнашади. Кейинчалик Бухоро Халқ Республикасининг Маориф нозири вазифасида ишлаган. 1925 йилдан Ўзбекистон Республикасининг турли ижтимоий-иқтисодий ташкилотларида молиявий-маърифий ишларни жонлаштириш борасида фидойилик билан қатнашади. Лекин, афсуски, 30-йилларнинг охириларида собиқ иттифоқда бошланган катта қатағон сиёсати оқибатида республикамизнинг Файзулла Хўжаев, Рустам Исломов, Фитрат каби бир қатор давлат ва жамоат арбоблари, фан намояндлари сингари Қори Йўлдош Пўлатов ҳам бегуноҳ ҳолда қатағон даҳшатини тартади.

Қори Йўлдош Пўлатовнинг ўзи қайд этишича, у 1890 йилда собиқ Бухоро амирлигига қарашли Керки шаҳрида (ҳозирги Туркменистоннинг Чоржўй вилоятига қарашли) хизматчи оиласида таваллуд топади, 1910 йилгача шу ердаги эски усул, сўнг янги усул мактабларида ўқийди, ўқишни тугатгач, 1916 йил охириларигача Керки шаҳридаги мактабларда дарс беради. 1917 йил Рус февраль инқилобидан кейин Бухорода амирлик сиёсатиغا қарши кучая бошлаган “Ёш бухороликлар” ҳаракатига қўшилиб, уларнинг Керки шаҳридаги бўлимига раҳбарлик қила бошлайди. 1918 йилда “Ёш бухороликлар” билан бирга амирга қарши курашда фаол иштирок этади. Кураш муваффақиятсизликка учрагач, Самарқандга келади. 1919 йилдан Самарқанд вилояти маориф бўлими мудири бўлган. Бу борада Самарқанд вилоятидаги янги маориф, матбуот ходимлари Саид Ризо Ализода, Ҳожи Мўйин, Исматулла Раҳматуллаевлар билан ҳамкорликда иш олиб боради.

1920 йил куз ойларининг бошида “Ёш бухороликлар”нинг муҳожиротда бўлган бошқа раҳбарлари билан бирга, қизил кўшин ёрдамида амирга қарши курашнинг олдинги сафларида бўлади. Амир ағдарилгач, юқорида қайд этганимиздек, унинг ўрнига ўрнатилган янги ҳукумат — Бухоро Халқ Республикасининг Маориф нозири бўлиб ишлайди. У 1920-1924 йиллар мобайнида Бухоро Халқ Республикасида янги замонавий руҳдаги таълим-тарбия тизими, янги мактаб ва педагогика билим юртлири, болалар боғчалари, кутубхона ва музейлар очиб ишларини йўлга қўйиб, янги матбуот ва адабиёт, театр барпо этишга фаол қатнашади. Бу борада янги кадрлар тайёрлаш масалалари билан ҳам жиддий шуғуллана бошлайди. Айниқса, Бухородаги янги матбуот ва адабиёт ишларини йўлга қўйишга катта эътибор беради. Бу борада Бухоро ҳукуматининг органи сифатида Бухоронинг ўзида чиқа бошлаган янги “Бухоро ахбори” газетасининг муҳаррири сифатида унинг саҳифаларида муҳим ижтимоий-иқтисодий ва маърифий мавзуларда мақолалар ёзади. Мазкур матбуотга қатнаштириш ниятида Тошкент ва Самарқанддан бир қатор ижодкорларни таклиф этади. Жумладан, Мунаввар қори Абдурашидхоновни ўзига вақф ишлари бўйича ўринбосар қилиб олади. Шунингдек, Саид Аҳрорий, Чўлпон, Лазиз Азиззода каби таниқли шоир ва матбуотчиларни

“Бухоро ахбори”, “Учқун”, “Нашри маориф” каби янги газета ва журналларда самарали ишлашларига яқиндан ёрдам беради. Натижада, 1920-1924 йилларда Бухорода чиқиб турган мазкур матбуотларнинг сақифаларида республикада янги маориф ва мактабни йўлга қўйиш, давлат ишларини бошқаришда маҳаллий кадрларга яқиндан ёрдам кўрсатиш, эл-юртга ғамхўрлик, мамлакат иқтисодини кўтаришда солиқ сиёсатини тўғри амалга оширишнинг ақамияти сингари масалалар борасида Фитратнинг “Маориф ишлари” (“Учқун”, 1923 йил), Саид Аҳрорийнинг “Давлат ишларида ерлиларга ёрдам” (“Озод Бухоро” газетаси, 1933 йил, 6 ноябрь), Файзулла Хўжаевнинг “Солиқ масаласи”, Лазиз Азизоданинг “Иқтисодий ишларимиз” мақолалари, Чўлпоннинг “Халқ” шеъри эълон қилинади. Қори Йўлдош Пўлатов Бухоро Халқ Республикаси Маориф нозири сифатида бу йилларда фақат маориф, матбуотнинг ўзигагина аҳамият бериб қолмасдан балки бу борада мутахассис кадрлар тайёрлашга катта эътибор қаратади. Бу борада амалий ташаббус кўрсатиб, 1922 йил охириларида ўзи билан бирга бир неча кишиларни Москва, Санкт-Петербургга олиб боради ва у ердаги илғор тажрибаларни ўрганиб қайтади. Бу ҳақда бухоролик тарихшунос олимлардан Шодмон Ҳайитов ва Камол Раҳмоновлар ўзларининг “Истиклолнинг икки фарзанди” (Бухоро, 2003 йил, 18-20-саҳифалар) китобида шундай ибратли фактларни келтирадилар:

“Қори Йўлдош Пўлатов ва бир гуруҳ маорифчилар 1922 йил 19 декабрда Тошкентдан Россиянинг Москва ва Санкт-Петербург шаҳарларига қараб поездда йўлга чиқишади. Москва ва Петербургда салкам бир ярим ой бўлиб, 1923 йил январь ойининг охириларида Бухорога қайтишган. Москва ва Санкт-Петербург шаҳарларида маориф нозири вакиллари, ўнлаб илмий, маданий муассасаларни бориб кўрадилар. Жумладан, “Оналар ва болаларни соғломлаштириш маркази”, “Болалар билим юрти”, “Болалар уйи”, театр, музей, кутубхоналар кўздан кечирилиб, тегишли тажрибалар ўзлаштирилади...”

Қ.Пўлатов Москва ва Санкт-Петербург сафаридан қуруқ қайтмаган. У ўзи билан синтография, (матбуотга зарур бўлган аксилхона), кўпгина китоблар ва ўқув қуроллари олиб келган. Россия ўқув юртларига ёшларимизни ўқиш учун юбориш тўғрисида шартномалар тузган”.

1924 йил охириларида Қори Йўлдош Пўлатов Ўзбекистон Республикаси Молия вазيري этиб тайинланади. У мазкур вазифада 1929 йилга қадар ишлаб, шу ўтган давр мобайнида Ўзбекистоннинг иқтисодий-молиявий аҳволини яхшилаш, унинг ўлка сиёсий-ижтимоий ва маданий ривожидagi роли ва аҳамиятини кўтариш борасида муҳим фаолият кўрсатади. Ўша пайтдаги Ўзбекистоннинг раҳбарлари Файзулла Хўжаев, Хидир Алиев, Йўлдош Охунбобоев, Абдуллажон Каримов ва бошқалар билан бирга республикада амалга оширилаётган ер-сув ислоҳати, имлони лотинлаштириш жараёни каби муҳим сиёсий-ижтимоий ва маданий тадбирларда ҳам фаол қатнаша бошлайди. Бу масалалар юзасидан матбуотда ўз фикр, мулоҳаза, тақлифларини билдиради. (Масалан, Қори Йўлдош Пўлатов. “Ер ислоҳотининг сиёсий аҳамияти”, “Қизил Ўзбекистон” газетаси, 1925 йил 26 январь; “Лотин ҳарфларини қабул қилиш тўғрисида 4-чи сессиясининг қарори”, “Қизил Ўзбекистон” газетаси, 1926 йил, 4 июль; “Фарғона — Ўзбекистоннинг гули”, “Қизил Ўзбекистон” газетаси, 1925 йил 1 апрель). Шунингдек у хорижда ўқиётган талабаларимизнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, уларнинг стипендияларини ўз вақтида етказиб бериш ва бу борадаги қийинчиликларнинг олдини олиш борасида ҳам жонбозлик кўрсатади. Бу жиҳатдан, айниқса, унинг Германияда ўқиётган ўзбекистонлик талабаларнинг маориф вакили Олимжон Идрисийга 1926 йилда йўллаган қуйидаги мактуби характерлидир: “Ўртоқ Олимжон Идрисий! Сизнинг сўнги хатингиз ва у билан бирга талабаларнинг аризаларини ҳам олдим. Гап шундаки, Берлиндаги талабаларимиз ҳақидаги масала уларнинг аризаларини олгунимизча ҳал қилинади. Ўйлайманки, сиз ушбу масала бўйича бизнинг сўнги қилган қароримизни олган бўлишингиз керак. Москвадан олган сўнги маълумотларимизга қараганда, сизларга уч ойлик (бир кварталлик) юборилган экан. Агар менинг хатимгача пулларингизни ололмаган бўлсангизлар менинг номимга Москвадаги Ўзбекистон ваколатхонасига яна қайтадан хат йўлланг, чунки, мен 15 мартда Москвада бўлиб, у ерда икки ҳафтача тураман ва хатларингизни олишим биланоқ Иттифоқ молия вазирлиги билан бу борада чора кўраман. Ўртоқ Ризаев сизнинг хатингизни олмайди. Талабалар масаласида сиз унга тез-тез хат ёзиб туринг. У сизнинг хатингизга жавоб қилишга ваъда берди. Сиз талабаларимизнинг икки ойлик ёзги таътил ойларида ватанларига қайтишларини ёзибсиз. Менинг укам масаласига келганда сиз уни бирга олиб келмай ўша ерда қолдиринг. Абдулла у ерда дарсларини тайёрласин, махсус ўқитув юртида

махсус ўқитувчи ёрдами билан она тили ва рус тилини ўргансин". (Қаранг: Архив КГБ при СМ. Уз ССР, №-П-20033, дело в 2-х томах, том, II, стр. 23).

Қори Йўлдош Пўлатов 1929 йилдан сўнг собиқ СССРнинг Урта Осиё банки бўлими бошқарувчиси вазифасига тайинланади ва бу вазифада у то 1932 йилгача ҳалол меҳнат қилади. 1932 йил Тошкентдаги Марксизм-ленинизм институтига ўқишга ки-ради.

1934 йилда Сергей Миронович Кировнинг отиб ўлдирилиши боис, мамлакатда бошланган партияни тозалаш компанияси муносабати билан Қори Йўлдош Пўлатов ўқиётган Тошкентдаги Марксизм-ленинизм институтидаги муҳокамаларда уни ҳам ўтмишда жадидчилик, миллатчилик ташкилотларининг аъзоси бўлган, деган сохта айб билан қоралаб, партия сафидан чиқарилади, ўқишдан ҳайдалиб, ишсиз қолади, 1937 йил 11 июлда эса шу каби айб билан қамоққа олинади.

1937 йил 11 июлда Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссари ўринбосари, Дав-лат хавфсизлик хизмати майори Леоновнинг тасдиғи ва республика прокурори ўринбосари санкцияси билан Қори Йўлдош Пўлатовни ҳибсга олиш ва уни уйда тинтув ўтказишга қилинган қарорда 1934 йилдаги партиявий тозалаш даврида унинг партиядан чиқарилганлиги, ўтмишда "Миллий иттиҳод" деган ташкилотнинг аъзоси бўлиб, унинг топшириқлари билан босмачиларга ёрдам қилганлиги, советларнинг сиёсатидан норози бўлиб, доимий равишда унга қарши ташвиқот ва тарғибот олиб борган, ер ислоҳоти ва миллий масалалар бўйича советларнинг ўтказган тadbирла-ридан норози бўлиб, яширинча четга кетмоқчи бўлган ва бошқаларни ҳам хорижга кетишга маслаҳат берган, дейилади. (Архив КГБ при СМ. УзССР, Дело 2-х томах, том I. Стр.30).

Шундай қилиб, Қори Йўлдош Пўлатовни қамоққа олиш ҳақидаги Ўзбекистон НКВДси раҳбариятининг чиқарган мазкур қарорида тамомила адолатсизлик билан иш кўрилади. Унинг Бухоро Халқ Республикасида Маориф нозири сифатидаги хайрли саъй-ҳаракатлари ва барча ижобий хизматларидан ҳам тамомила кўз юмилиб, қарорда уларнинг ҳаммаси тескаричилик, душманчилик, деган бўёқларда бўяб кўрсатилади. Қори Йўлдош Пўлатов ҳибсга олингандан кейин уч кун ўтгач, унга аввалдан тўқиб кўйилган мазкур тухмат — айб бўйича жавоб бериш талаб қилинади. Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли Давлат хавфсизлиги комитети кичик лей-тенанти, терговчи Афанасьев унга кўйилган мазкур айбларга жавоб беришни талаб қилганида, Қори Йўлдош Пўлатов ўзининг XX аср бошларида "Ёш бухороликлар" ҳаракатида иштирок этганлигини, 20-йиллар бошларида амирга қарши курашда улар билан бирга, қизил армия кўмагида фаол иштирок этганлигини айтади. Бу ҳақдаги унинг жавоблари тергов баённомасида шундай қайд қилинган:

"Савол: Сиз ўтмишда "Ёш бухороликлар" — жадидларнинг фаол аъзоларидан бири бўлиб, унинг Керкидаги филиалининг бошлиғи бўлганлигингизни бўйнингизга оласизми?"

Жавоб: 1917-1920 йилларда "Ёш бухороликлар" деб аталган жадидларнинг са-фида бўлганман ҳам уларнинг фаол аъзоларидан бири эдим. "Ёш бухороликлар" ташкилотининг Керки шаҳридаги ячейкасининг раҳбари ва ташкилотчиси бўлиб ишлаганман. У ердаги раҳбарлик ва ташкилотчилик ишларим 1918 йилгача давом этди. 1917-1920 йилларда ўзимни Бухоро амири сиёсатига қарши инқилобий курашчи деб ҳисоблайман. "Ёш бухороликлар" мазкур даврда большевиклар билан бақамти бўлиб, қизил армия ёрдамида амирга қарши кураш олиб борган эдилар"... (Мазкур архив, 37-бет).

Лекин, шунга қарамасдан терговчилар Қори Йўлдош Пўлатовни айбсиз айблари-ни тан олдиришга, ўзига ва бошқаларга тухмат қилдиришга роса уриниб кўрадилар. Бунинг учун НКВДнинг ўша ғайриқонуний ишлардаги ғайриинсоний қийноқлари ва тергов усулларининг барчаси ишга солинади. Конвейер усулда тўхтовсиз сўроқ қилинади, овқат ва уйқу бермай қийнашади, ярим тунлари уйқудан уйғотиб, тонг отгунча сўроққа тутишади. У буларнинг барчасига чидайди, тухматларни бўйнига олмасликка ҳаракат қилади. Ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам тухмат қилмай, ҳақиқатни та-крорлашда давом этади. Охир-оқибатда уни 1937 йил 5 ноябрда ҳеч қандай судсиз, сўроқсиз аввалги тўқилган сохта айблар, тухматлар асосида 10 йилга сургунга ҳукм этилади. У узоқ совуқ юртларда оғир жисмоний ва руҳий қийноқларда меҳнат қилади. Охири бу адолатсизликка чидамай 1937 йил охирларида юқори ҳуқуқ органларига ишини қайта кўриб, ўзини оқланишини талаб қилиб, шикоят йўллайди. 1939 йил 28

декабрда Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссарлиги Давлат хавфсизлиги сержанти аризасини кўриб чиқиб, “унинг аризасидаги илтимоси оқибатсиз қолдирилсин”, деган хулосага келади ва уни Давлат хавфсизлик хизмати капитани Бойко тасдиқлайди. Бунга сабаб қилиб яна унинг эски айбсиз айблари, “Ёш бухороликлар” — жадидлар билан алоқада бўлганлиги, “Миллий иттиҳод”га аъзолиги, Фитрат билан бирга мазкур ташкилотларнинг топшириғи билан ўзбек ёшларини Германияга ўқишга юбориш режаларини тузиб чиққанлиги”да, деб кўрсатилади”. (Мазкур архив, 46-бет).

Шундай қилиб, унинг узоқ вақтлар сургундаги қийноқлари, таҳқирлашлар етмагандай, аризаси ҳам оқибатсиз қолдирилади, ўн йиллаб ички Россиянинг совуқ қор, бўронли иқлимида оғир меҳнат лагерларида озиб-тўзиб ишлайди, 1947 йил жазо муддати тугаб, Ўзбекистонга қайтади, лекин унинг уйини ҳуқуқ ҳимоячиларининг ўзлари аллақачон тортиб олишиб, оиласини ҳам уйдан ҳайдаб юборишган, оила аъзолари ҳам халқ душманининг кишилари сифатида оғир таъқиб ва тазйиқ, қувғин остида кун кечириётган эдилар. Бунинг устига у сургундан қайтгач, унга Тошкентда яшаш ва ишлашга рухсат берилмайди Шаҳардан 50-60 километр узоқликдаги Чиноз районида бир боғ совхозида қоровул бўлиб ишлаб бошлайди Бу иш ҳам фақат ёздагина бўлиб, қолган вақтлари ишсиз қолади. Орадан икки йил ўтгач, НКВД ходимлари уни ўша ердаги ғариб кулбасидан яна қамоққа оладилар. 1949 йил 23 февралда Ўзбекистон Ички ишлар вазирлигининг Тошкент вилояти бўлими бошлиғи ўринбосари, подполковник Кондратьевнинг уни қайта қамоққа олишга берган буйруғида Қори Йўлдош Пўлатовни 1923 йилда Ўзбекистондаги “Миллий иттиҳод” ташкилотига аъзо бўлгани, унинг топшириқлари билан Берлинга талабалар юборишни ташкил қилганлиги ва советларга қарши узоқ вақтлардан буён курашиб келганлиги” борасидаги эски тўхмат — айбловлар қўйилади. (Мазкур архив, 2-том, 4-бет). Шу тўхмат — айб асосида у яна Тошкентдаги НКВД қамоқхонасида эски зиндон камералар, тергов қийноқларини қайтадан кечира бошлайди, унинг қаерда бўлганлиги, қамоқдан келгач нима ишлар билан шуғулланганлиги ва қаерда яшаганлигидан тортиб, советларга қарши яна қандай тарғибот ва ташвиқ юритганлиги суриштирилади. 1949 йил 18 мартда бўлган навбатдаги тергов савол-жавобларида шундай қайдлар баён этилган:

“Савол: Аввалги терговда сиз 1937 йил 10 йил қамоқ сургунида бўлганлигингиз ҳақида кўргазма берган эдингиз. Мазкур йиллардаги жазо муддатини қайси лагерларда ўтадингиз?

Жавоб: Жазо муддатини СССР Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли Сибирдаги қамоқ лагерларида ўтказдим. У ердан 1947 йил 11 июлда жазо муддатим тугаб, қамоқдан — сургундан озод бўлганимдан кейин Тошкент вилоятининг Чиноз районида келдим.

Савол: Сиз қамоқ-сургунидан озод бўлиб қайтгач, қаерда яшаб, нима иш билан шуғулландингиз?

Жавоб: Мен сургундан бўшагач, Ўзбекистонга, яшаб турган оиламга, уйимга қайтдим, лекин улардан алоҳида ажралиб Тошкент вилоятининг Чиноз районида яшадим. У ерда ёз ойлари 15-совхоз боғида қоровуллик қилдим, бошқа вақтларда ҳеч қаерда ишлаганим йўқ.

Савол: Сургундан озод бўлиб, Ўзбекистонга қайтганингиздан кейин советларга қарши олиб борган ишларингиз ҳақида гапириб беринг?

Жавоб: Мен қамоқдан озод бўлиб қайтганимдан кейин советларга қарши ҳеч қандай иш олиб борганим йўқ”. (Мазкур архив, 20-21-бетлар).

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, у яна терговга қаҳирилади. Бу сафар энди олдингидай кундуз кунлари эмас, тун ярмида олиб келишди. Тергов 23 март кеч соат 22 да бошланиб, 24 март куни бошлангунча, қарийб 4 соат давом этади. Терговчи ушбу 4 соат давомида уни тик турғизган ҳолда Германияга талабалар юборишдаги иштироки ҳақида батафсил жавоб беришни талаб қилади. “1921-1922 йилларда, — дейди бу ҳақда Қори Йўлдош Пўлатов — Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати қарорига кўра, 50 га яқин ўзбек, тожик, туркман миллатига мансуб ёшлар Германияга ўқишга юборилади. Талабаларни ўқишга юбориш учун танлов комиссиясига Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти қошида масъул котиб бўлган немис миллатига мансуб бир киши (фамилиясини эслай олмайман) раислик қилган ва у киши кейинчалик талабаларнинг бошлиғи бўлиб Германияга кетган. Мен ўша вақтларда Бухоро Халқ Республикаси Маориф нозири вазифасида ишлаётган бўлсам-да, Германияга талабалар юбориш ишларига аралашганим йўқ. У ерга талабаларни танлаб ўқишга

юборишни ўша махсус комиссия ўзи мустақил ҳал қилган эдилар”. (Мазкур архив, 24-25-бетлар).

Шунга қарамасдан, 1949 йил СССР Давлат хавфсизлик комитетининг махсус қарори билан у ҳеч асоссиз равишда яна 10 йил қамоқ-сургунга ҳукм этилади. СССР Давлат хавфсизлиги комиссарлигига қарашли бўлган Красноярский ўлкаси Давлат хавфсизлик комитети бошқармаси бошлигининг ўринбосари, подполковник Заславский Ўзбекистон Давлат хавфсизлиги комиссарлигига йўллаган нарядида СССР Давлат хавфсизлиги комиссарлигининг 1949 йил 14 майдаги махсус мажлиси қарори билан советларга қарши миллатчиликда айбланиб, қамалган ва 10 йилга ҳукм этилган Қори Йўлдош Пўлатовни Красноярский ўлкасига сургунга юборишни сўраган. (Мазкур архив, 31-бет).

Шундай қилиб, у Тошкент қамоқхонасидан Красноярский ўлкасига сургунга юборилади. Ва у ердаги Игарка шаҳрида 5 йилу 8 ой давомида оғир меҳнат ва таҳқир азобларини бошидан кечиради. Ниҳоят, Сталин вафотидан кейин, 1954 йилда сургундан қутулиб, Ўзбекистонга қайтади. Лекин, у ерда аллақачон уй-жойидан маҳрум қилинган эди, ишсиз, уй-жойсиз қийналиб, охири, Туркменистондаги ногирон укасининг торгина кулбасида бирга яшашга мажбур бўлади. Бу ерда унинг қамоқ ва сургундаги қийноқ ҳамда оғир меҳнат азоблари оқибатида орттирган касалликлари тобора кучая боради, нафақа ҳам ололмайди. У охири 50-йилларнинг ўрталарида КПСС Марказий Комитетининг биринчи котиби Никита Сергеевич Хрущев номига ариза ёзади. Аризада у ўзининг узоқ йиллар давомида Ўзбекистонда ҳалол меҳнат қилганлигига қарамай, 1937 йилда тухматга учраб, беғуноҳ қамоқ ва сургунларни бошидан кечирганлиги, қамоқхоналарда унга нисбатан қўлланган ноқонуний руҳий ва жисмоний қийноқлар, бунинг оқибатида орттирган оғир касалликлари, бугунги кунда уйсиз, жойсиз, нафақасиз ҳолда ногирон укасининг тор уйида сиғинди бўлиб, хору зорликда кун кечираётганлиги, ўзининг қариган чоғидаги бу қийинчиликлардан қутилиши учун унинг ишларини қайта кўриб, сиёсий жиҳатдан тамомила оқланишига ёрдам беришларини сўрайди.

1956 йилдан ўтмишда кўплаб беғуноҳ қатағон бўлган ватандошларимизнинг аризалари қатори Қори Йўлдош Пўлатовнинг мазкур аризаси ҳам қайта кўрилади бошланди. Унинг қамалишига асос қилиб 1923-1930 йилларда республикадаги Давлат хавфсизлик органларига тушган оператив маълумотлар ва кейинчалик қамоққа олинган баъзи бир шахсларнинг Қори Йўлдош Пўлатовнинг Бухорода Маориф нозири ва Ўзбекистонда Молия вазири бўлиб турганда миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлган эди, деган ўйдирма кўргазмадари олинганлиги ва қайта текшириш пайтида бу кўргазмаларнинг далилсизлиги аниқланади. Бундан ташқари уни ўз вақтида яқиндан билган республиканинг кекса меҳнат фахрийларидан Қори Оқилов, Мирзо Мухиддинов, А.Альмеров, Қосимхўжаев ва бошқалар гувоҳ тариқасида қайта сўроқ қилинганда ҳам улар Қори Йўлдош Пўлатовни фақат ижобий томонларидан билишларини айтганлар. Шундан кейин, 1956 йил 18 декабрда Ўзбекистон ССР Олий суди ўзининг махсус ёпиқ мажлисида бу масалани қайта кўриб чиқади ва Қори Йўлдош Пўлатовга нисбатан Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссарлиги қошидаги учлик комиссиясининг 1937 йил 5 ноябрда чиқарган қарор — қукмини асоссиз топиб, уни бекор қилади. (Мазкур архив, 1 жилд, 101-102-бетлар) ва у шундан сўнг расман оқланди.

Лекин, шунга қарамасдан, турғунлик даврида советларнинг ёвуз қатағон сиёсати йилларида беғуноҳ қамалган кўплаб ватандошларимиз каби Қори Йўлдош Пўлатов ҳам узоқ пайт шубҳа ва гумонлардан қутулолмай, охир-оқибатда оғир руҳий ҳамда жисмоний касалликлар таъсирида 1965 йили бу оламдан рўшнолик кўрмай, армон билан дунёдан ўтади. Унинг ҳақиқий тарихий хизматлари фақат Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан кейингина холис баҳосини ола бошлади. XX асрнинг 30-50 йилларида беғуноҳ қатағон этилган кўплаб таниқли давлат ва жамоат арбобларимиз: Файзулла Хўжаев, Турор Рисқулов, Фитрат, Абдулла Раҳимбоев ва бошқалар қатори Қори Йўлдош Пўлатовнинг ҳаёти ва фаолиятини ҳам тамомила янгидан ўрганишга киришилди. Истиклол ёғдуси унинг қадрини шуълапантирди.

Муҳаммад Очил

Шоир кулса — олам кулар

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов ҳаётидан лавҳалар

КИТОБ ҲАМ ЎҚИБ ТУРИШ КЕРАК

Устоз “ойнан жаҳон”да тез-тез кўриниб, китоблари пайдар-пай нашр қилиниб – анча машхур бўлиб қолган юқори маҳкама бошлиқларидан бири сизим қоқиб, шоирни суҳбатга таклиф қилади. Хурмат юзасидан шоир белгиланган муддатда ўша маҳкамага йўл олади. Аммо, дарвоза ёнида турган дарбон — милиционер йўлига кўндаланг бўлади.

— Хужжат?

Шоир у ёқ-бу ёғини пайпаслайди, одатий паришонхотирлик – хужжатни чўнтакка солиб қўйиш бу гал ҳам ёдидан кўтарилган экан.

— Хужжат йўқми?! — милиционер энди тамомила “қулф”га айланади. – Унда рухсат ҳам йўқ! Кўп гапирилмасин... Рухсат йўқ, тамом!

Бу тарздаги мулозаматдан табиийки, шоир азият чекади.

— Ҳой, одамзот! Бутун бошли тирик инсондан нахотки бир парча қоғоз улугроқ бўлса?! Бу нима деган гап, ахир?!

— Ахир-пахирни йўқ, — дарбон-робот киприк ҳам қоқмайди — Буйрук шундай! Мен инструкциядан четга чиқмайман. Хужжат йўқми, демак, рухсат ҳам йўқ!

Абдулла ака кетиш учун чоғланиб бир-икки одим отади, сўнг нималариндир мулоҳаза қилганча дарбонга қайта юзланади.

— Менга қара, жўра! Бу даргоҳда қўйим адашгани йўқ, билдингми? Каттанг хурмат қилиб чакирганди, хурмат юзасидан келдим. Мен-ку, қайтиб кетаверишим мумкин. Лекин, кейин гап-сўз кўпайиб, бу жойдан сенинг насибанг қирқилмасин дейман-да! Шу бонс, каттанга қўнғироқ қил. “Абдулла Орипов келди!” деб айт. Ҳа, “хужжати зарур” дейилса, ана унда...

“Гап-сўз”дан чўчибми дарбон хартугул ички телефон гўшагини кўтаради.

— Алло! Ўртоқ бошлик... Кечирасиз, ҳалиги бу ерда бир киши сизга... ҳой, памилиянг кимиди?! Ҳа-а, Абдулла Орипов-о... А-а? Хўп... Хўп! Кечирасиз...

Дарбон ранг-қути ўчганча гўшақни охишта лўқидонга қўяркан, шоирга мўлтираб боқади.

— Марҳамат! Ичкарига... Сизни қутишябди!

Шоир кўкрак кериб остона хатларкан, дарбондан қулмсираганча сўрабди:

— Каттанг нима деди, огайини?

Милиционер лавлагиси чиққанча ерга боқиб манглайини ишқалабди.

— Катта қойидилар! “Ҳар замонда китоб, газета-журнал ҳам ўқиб тур, овсар!” дедилар... Узр, шоир ака!

ИЛК УСТОЗИ — ҚУРУВЧИ

Абдулла ака бир гал ота юрти – Қашқадарёга келганда биз маҳаллий ижодкорлар ул зотни қуршаб олиб саволга тутдик:

— Абдулла ака, илк устозингиз ким?

Шоир ҳаёлига тароқ урмоқчи бўлгандек бир нафас ўйга толди-ю, сўнг бошини кўтариб жилмайди.

— Илк устозларимдан бири шак-шубҳасиз Ғайбулла ака Саъдиев!

Абдулла аканинг оғзидан бирор-бир машхурроқ шоир ёхуд аллома адибнинг номини эшитиш умидида қулқ тутиб тургандик. Бу “жавоб”ни эшитиб кимдир хайратини яширолмади.

— Балки, Ғайбулла Саломов демокчи бўлгандирсиз?! Машхур олим...

— Йўқ, — Абдулла ака яна кулимсиради. — Ғайбулла Саъдиев! У киши на олим, на шоир ва на санъаткор. Бирок курувчи сифатида Қашка воҳасида Ғайбулла акани кўпчилик яхши билдилади. Энди, “берди”сини айтгунча сабр қилсанглар, нима учун бу инсонни “Устоз” дея тан олишимнинг боисини ҳам сўзлаб бераман...

— Майли...майли! Розимиз!..

— Бу воқеа болалигимда рўй берганди, — хикоясини бошлади Абдулла ака ўйчан ҳолатда. — Ҳали айтганимдек Ғайбулла Саъдиевнинг касби-корлари курувчи эди. Ўзлари эса отам Ориф бованинг кадрдон дўсту-улфатларидан саналарди. Шу боис бизнинг хонадонимизга тез-тез таъриф буюриб турардилар. У пайтларда камина мактаб ўқувчиси. Дарсдан келгач, уйимизда мўъжазгина кутубхона бор, ўша жойда китоб мутоола қиламан.

Бўш пайтларда Раззоқ акам билан басма-басига шеър машқ қилишга ҳам тутинардик. Иккаламизнинг ҳам алоҳида-алоҳида “шеърый альбом”имиз бор эди. Ана шундай кунларнинг бирида сабоқдан қайтсам, иш-комимиз тағидаги сўрида отам меҳмон бўлиб келган Ғайбулла ака билан гурунғ қилиб ўтиришган экан.

Кифтини келиштириб, саломни куюқ қилганча ичкарига ўтиб кетаётганим Ғайбулла ака мендан “ҳол-аҳвол” сўраб қолдилар.

— Хўш-ш, тойчок... Ўқишлар дурустми? Қани айтчи...Бир кило тош оғирми ёки бир кило пахта?

— Иккаласи ҳам тенг...

— Дуруст, дуруст... Саводинг чаккимас.

— Ўқиши тузук, — отам гурунғланганча оғайнисига мени мактаб кетди. — Чунки, кўй боқишнинг ўрнига уззу-қун бошини китобдан кўтармаган... Ҳа, айтгандай, шу улимнинг шоир бўладиган сиёки бор! Ҳозирдан байту газал битати... Ишқилиб кўз тегмасин-да!

— Зўр-ку?! — Ғайбулла ака менга қизиқсиниб кўз югуртирди. — Бўлмаса, қани биронта “зўрроғидан” ўқиб бер-чи?

“Текин тингловчи” тонилганлигидан қувониб, дарҳол жилдан альбомимни сугуриб олганча, илк саҳифасидаги машқни ўқишга тутиндим. Шеърнинг номи ўша кезларда урф бўлган “Кремль”ни таърифлашга бағишланганди:

Кремль юлдузи, Кремль юлдузи,
Норлар кеча-қундуз беш ёниқ кўзи...

Ғайбулла Саъдиев “шеър”ни бўлмасдан, диққат билан сўнгги сатригача тинглади. Кейин елкамга кўлини кўйди.

— Хўш, жўра... Менга айт-чи. Кремльни кўрганмисан ўзи?

— Йўқ, — бош чайқадим таажжубда.

— Кўрмаган бўлсанг, — бу сафар Ғайбулла ака таажжубланди. — Қандай қилиб у ҳақда шеър ёздинг? Мен албатта шоирликнинг кўчасидан ўтмаганман. Шеърятнинг қонуи-қондасини ҳам билмайман. Лекин, сен-ку ҳали ёш, катта шоирлар ҳам ўзлари кўрмаган, билмаган нарсасини ёза у шеърни ёлгон деб ҳисоблайман! Шунинг учун бундан кейин сенга маслаҳатим, фақат ўзинг билган ва кўрган нарсангни ёз!

— Ана, — Абдулла ака хикояси сўнгига бизга юзланди, — Шоирлик кўчасидан ўтмаган, ўзга касб эгасининг ижод борасидаги мангити! Ганининг очиги илк машқимга берилган бу “баҳо” туфайли, дастлаб ўпкам тўлиб, ташқарига чиқиб, ариқ бўйида ўтириб олиб роса хафа бўлганман. Аммо, кейинчалик ҳаёт тажрибасининг ўзи кўрсатдики, Ғайбулла Саъдиев айтган “кўриб ва билиб ёзиш” ижоднинг олтин қондаси ҳисобланаркан. Кези келганда айтиш жоиздир... Улкан адиб Абдулла Қаҳҳордан камнашнинг ижодига баҳо беришларини сўрашганларида домлам шундай жавобни айтган: “Абдулланинг битта хислати менга жудаям маъқул. У фақат ўзи кўрган ва ўзи яхши билган нарсаларининга ёзади!” Ана шу боис мен ҳали шеърят дарвозасини қокнига журъат қилолмай юрган кезларимда, камнага ўша сеҳрли даргоҳга киришнинг йўл-йўригини кўрсатган, қимматли маслаҳатини берган доно курувчи инсонни илк устозларимдан бири деб номларини зикр қилдим...

“СОҶОЛ”НИНГ ҚОФИЯСИ

1991 йилнинг айни баҳорида Абдулла аканинг эллик йиллик тўйлари туғилган юрти Қашқадарёда ҳақиқий халқ шодёнасига айланиб кетганди. Хусусан, Шаҳрисабз шаҳар марказидаги Оксарой пойида ўтказилган шеърят базми кўпчилик мухлислар ёдида бир умрга муҳрланиб қолган бўлса ажабмас. Шоирнинг ушбу юбилейи олди учрашувда пойтахтдан келган адабиёт ва санъат намоёндалари қаторида, шу воҳанинг турли касб эгалари иштирок этишяётганди. Давра авжи қизиган маҳали ўртага юз-кўзидан ажиб бир нурунийлик балқиб турган қария чиқиб келди.

— Абдуллажон! — деди отахон шоирга яқинлашаркан. — Маники тоғли Варганза қишлоғидан. Шеърларингизда “Варганза апорн”га хўп ва кўп таъриф бергансиз. Шу десангиз ёшим саксондан сакраган. Лекин, сизнинг ашъорларингизни ҳали ҳам кўзойнақ тақмасдан ўқийман. Бугунги таитанани кўриб кўп тўлқинланиб кетдим. Чунки, бу даргоҳ қутлуг бобокалонларимизнинг пойқадами теккан жой. Қаранг, Соҳибқирон Амир Темур саройида бугун сизнинг тўйингизни нишоилаялмиз. Даврага қикшишдан мақсад сизга бир жуфтгина илтмосимни айтиш. Биринчиси, Соҳибқирон бобомиз пойқадами теккан тупроқдан илҳомланиб ул зот тўғрисида ажойиб бир асар битиб берсангиз! (“Соҳибқирон” драмаси ўша кезларда ёзилмаганди.) Кейин, меннинг ёшимга етгунча, илоҳим юз билан юзлашинг, шу масқанда яна кўп маротаба элу улусга кўзингизга кўзойнақ тақмасдан, аммо менга ўхшаб соқол қуймасдан шеърят кечалари ўтказиб берасиз. Телевизор у “приписка”, бизга кўзини-кўзга қадаб шеър ўқиганингиз ёқадн... Энди келинг, бир бел олишайлик, шоир улим!

Абдулла ака кучоклашиб, хазил-хузул гап қилиб, хурмат юзасидан қарияни жойига кузатиб ортига қайтди. Шу аснода кимдир шоирнинг биллагидан охишта тутди. Ўғирилиб қараса, рўпарасида яна бир “сокол” — мусаввир Омон Азиз коғоз узатганча маънодор тикилиб турибди.

— Мана... Бобойнинг сувратини чиздим. Қалай ўхшабдими?!

Абдулла ака сувратга тикилганча ҳайрат ила бош силкиди.

— Қачон улгурдингиз? Бошлабсиз. Отахонга бир томчи сувдек ўхшап-а... Айниқса, соқолини зўр келиштирибсиз? Бу бизга эсдаликми?

Омон Азиз фурсатдан фойдаланиб, темирни кизиғида босди. Қоп-қора тўсдай соқолини маънодор снлаганча йўталди.

— Суврат сизга-ю, лекин шартин бор.

Ака мусаввирга саволомуз тикилди.

— Хўш?!

— Шартин шулки, ана шу сувратнинг орқасига лутф айлаб тўрт мисрагина шеър битиб берасиз, вас-салом!

Абдулла ака бироз жим қолди. Бир сувратга — оппоқ соқоли кўксини безаган чолга, бир қоп-қора соқолини муғомбирона силаётган мусаввирга тикилиб қолди... Сўнг илжайганча қўлига қаламинин олиб тез-тез ёзди ва мамнун ҳолатда бош кўтарди.

— Марҳамат, Омонбой!

Омон Азиз қизиқилиб ўзи чизган суврат тағидаги қиска муддатда ҳозиржавоблик билан ёзилган куйидаги мисраларни ўқиди:

— Сой оқади сойга қараб,
Той кишайди тойга қараб,

Ушбу сувратни чизди
“Соқол” — соқолга қараб...

ШЕЪР — БОЛАНГ

Саксониничи йилларда Тошкент шаҳридаги «Ёшлар уйи» ертўласида «Шўъла» ёш ижодкорлар уюшмаси қўним топганди. Ана шу уюшманинг фаол аъзоларидан самарқандлик Равшан Файз (жойи жаннатда бўлсин) ва қашқадарёлик Хол Мухаммад Ҳасан (иккаласи ҳам ўша кезларда талаба) Абдулла Ориповникига йўл олишди. Мақсад ёзган-чизганларини устозга кўрсатиб холис баҳо олиши...

Абдулла ака шогирдларини хушнуд қаршилайди. Сухбатнинг даромад қисми тугагач, устоз дастлаб Хол Мухаммадга юзланди.

— Қани, бу сафар сен бошла-чи! Қисиниб-қимтинма... Шоир қачонки ёзганини ўз забони билан ўқисагина маза қилади!... Ўқи!

Хол Мухаммад титроқ оҳангда шеърнинг номини эълон қилади:

— “Оқува”! Қадимий қўшиқ. Ҳалқ оҳангида ёзганман. Бизнинг Дехқонобод томонларда чўпон-чўликлар куй боқиб, дўмбурасини чертиб...

— Индамаса, мазмунини ҳикоя ҳам қилиб берасан, шекилли?! — Устоз ковоғини уйди. — Сен ўқи! Шеърхоннинг ўзи нима демокчи бўлганингни уқиб олаверади...

Хол Мухаммад қизаринқиради. Сўнг доимий одатига кўра кўзларини ярим юмиб, тебранган кўйи шеърини ўқишга тутинди.

— Тоғ тўшида туман сурув,
Ой сузати бирам сулув.

Тошлар ётар қордай эриб,
Куй сизати тўлиб-тўлиб...

Хол Мухаммад шеърини ўқиб бўлиб жовдирди.

Устознинг чехраси ёришганини кўриб дили таскин топди.

— Яхши, — Абдулла ака шогирдинин мактаган бўлди. — Сен боладаги халқона оҳангини ёктираман! Бир замонлар ўша сен тилга олган тоғларда мастона кезиб, афсоналар оғушида “Қасам дара” деган достон ҳам ёзгандим. Шеърларнинг ўша қадрдон дамларни қайта ёдимга туширди! Раҳмат сенга... Хўш, яна қандай шеъринг бор?

Хол Мухаммад мактовдан рухланиб дадилланди.

— “Қашқадарё” деган қасидам бор. Бироз узунроқ... ўқийверайми?

Устоз индамасдан бош силкиди.

Яна киприқлар ярим юмилди, яна гавда охишта тебраннишга тушди.

— Қишдан қишга қурашгай то қори Қашқадарёнинг,
Келиб эмин, кетар эркин баҳори Қашқадарёнинг...

Шеър яримлаётганда Хол Мухаммад негадир устозига сирли тарзда қараб кўйди-да, ўқишда давом этди:

...Шаҳри Қушон кутар йўлда, ноп-туз мисол тутиб қўлда,
Ҳожини Абдулло Орифининг ашъорини Қашқадарёнинг.

Устоз ўз номини эшита туриб маҳзун ҳолатга кирди.

— Шошилма! Қашқадарёнинг ҳали кўпчиликка номаълум улуг қалам соҳиблари бисёр. Биргина қадимда “Хуббатул хузро”, “Хуббатул илм вал-адаб” каби номларга сазовор бўлган шаҳри Кешнинг ўзи Мирзо

Голиб, Мирзо Бедил, Амир Хусрав Дехлавийларга бобо юрт бўлган. Қолаверса бу заминда Насафийлар ижод этган... Ҳеч бўлмаганда Ҳофиз Рўзивойни олайлик. Зукко шеърят соҳиб сифатида “Машраби соний” унвонини олган. Уларнинг олдида биз хали нима қилибмиз?! Тилимиздаги сўзларни бор оҳанги билан, тўла-тўқис қозоғга мухрлай олаяпмизми?! Ҳа, майли, мен мавзудан четга чиқдим шекилли-а?! Қашқадарёмизни яхши таъриф ва тавсиф этибсан. Айтмоқчи бўлганим, ўз вилояти ёки шаҳар-кентини таъриф этмаган шоирлар камдан-кам. Бироқ, айтайлик “Қашқадарё” ўрнинга “Сурхондарё” ёхуд “Бухоро” деб ўзгартирсанг-у, шеър мазмуни ўзгармаса, унда меҳнатнинг бесамар. Холбуки, бир одам иккинчисига ўхшамаганидек, ҳар бир гўшанинг ҳам ўзинга хос ва ўзинга мос “қирралари” бўладики. уларни кашф қила олсангини, ниятинга эришсан. Шу жиҳатдан сен Қашқадарёнинг ўзинга хос сифатларини бера олибсан... Баракалла! Хўш, энди навбат Равшанбекка-а?

Ҳалидан буён навбат кутганча, нималарнидир пичирлаб ўтирган Равшан Файз чўчиб тушди. Устознинг имосидан сўнг чиройли жилмайганча босиқлик билан шеър ўқишга тутинди:

Кўнглимда тугилди сафарга майл.
Хоҳишни енгмоқлик дунвордир, ахир,
Шаҳарга кетяпман, қишлоғим, хайр,
Қишлоқ-чи, бирам жим, бирам тошбағир.

Далалар ифори ўзимда қолди.
Ўшал дил тусаган серҳашам маъво —
Мени ҳам сершовқин бағрига олди,
Аммо, у нечундир бефарқ, бепарво...

Абдулла ака Равшанга мулоим боқди.

— Ассев деган шоирнинг Луқонинга ёзган хатини эсладим. У ёзди: “Яхши шеър тингласанг, сенинг ҳам бирор нарса ёзгинг келиб қолади. Ёмон ёхуд ўртача нарса ўқиганингда эса, умуман ёзишдан ҳафсалапг пир бўлади”. Хўш, бу билан нима демоқчиман. Ҳозир шеърингни тинглаб ўтириб негандир она қишлоғим Некўзни кўмсаб қолдим. Раҳматли Маҳкам момом ривоятлари, Исмоил чўлок деганининг олди-қочди эртактарини соғинганимни сездим. Демак, шеъринг ўйлашга мажбур қилибдими, мақсадинга эришибсан. Зўр шоирлардан бири, “Истеъдод — бу дид” деган. Сен болани дидинг ўтқир... Қани, мактовдан суйилмай яна ўқи-чи!

Равшан “кўрдингми!” дегандек Хол Муҳаммадга қараганча илжайиб кўйди-да, галдаги шеърини ўқишга тутинди.

— Туя кўрдим, оқ туя кўрдим,
Ўрқачлари тоғ туя кўрдим...

— Тўхта! — Устознинг шиддатли овози янгради — Равшан, сен кофир бўлдинг!

Равшан овози бўғзида қотиб, қум оқарди. Хол Муҳаммад ҳам хайрон тарзда устозга боқди.

— Бу сизнинг айбонгиз эмас, — давом этди Абдулла ака кўзлари чакнаб. — Бонси ёшларга сабоқ беришда дунёвий илм ва диний илм ўртасида тўсик ҳали-ҳамон мавжуд. Шундай даврлар келадики, авлод-аждодаларимиз қолдирган барча меросдан тўлиқ баҳраманд бўласиз. Энди, Равшан, сени кофир бўлганинг хусусига келсак... Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳазратлари мушриклардан ўзларини муҳофаза қилиш учун отланганда қандай жонзотни мингаилар... Биласизларми? Албатта, оқ туяни... “Оқ туя кўрдингми?” дея сўрашганда, мўмин-мусулмонлар уларга: “Йўк!” дея жавоб берганлар. Аслида “Туя кўрдингми — йўк!” мақоли замирида ҳам, ана шу ҳаётини ҳақиқат ётади. Шу боис, на фақат тилда, балки, дилда ҳам, шеърда ҳам “Оқ туя кўрдим!” дейиш кофирликка менгзалади. Сен тавба қилгин-да, ўша мисраларни ўзгартир...

Равшан Файз мунгайди.

— Ахир, кофия, оҳангни зўрга топгандим!

Устоз шогирди кўнглига қаради.

— Шеър ҳам туккан боланга ўхшайди. Бирор “туки”ни олиш ҳам азоб. Кел, унда биргалашамиз...

Абдулла ака варақка тикилиб ўйга толди. Бир оздан сўнг бошини илкис кўтарди.

— Хўш, мана бу тарзда ўзгартирсак нима дейсан?

Туя кўрдим, бир туя кўрдим,
Яғринлари қир туя кўрдим...

— Қалай? Яғринни ўрқачга, ўрқачни қирга ўхшатиш! Мана сенга кофия, ана оҳанг!

Равшан қўлини кўксига кўйди.

— Раҳмат-э, Абдулла ака! Мен энди шеъримдан буткул ажралдим деб тургандим. Бағрикенглик қилдингиз, устоз...

Абдулла ака ёйилиб қулди.

— Кўркма, қарздор бўлиб қолмайсан. Янги тузган “Қуш тили” тўпламинини сенга топшираман. Унга ўзинг муҳаррирлик қиласан...

Шундан сўнг устоз ва шогирдлар яна шеър мутолаасига шўнгишди.

МУНДАРИЖА

НАСР

Шукур Холмирзаев. Ҳожи бобо.
Видеофильм учун сценарий 3

НАЗМ

Абдумажид Азим. Сен томон интилдим, эй абадий сир 45
Ҳалима Аҳмедова. Учрашармиз ёмғир томчиси мисол..... 47

АҚЧАКЎЛ ТОМОНЛАРДА

Тўлепберган Қаипбергенов. Маърифат меридиани 50

НАЗМ

Бердақ. Ҳақ, қалбимга ҳақиқатнинг нурун бер 51
Ажиниёз. Сўзин севганидан айтар 55
Ибройим Юсупов. Мустақиллик даврони бор 57
Набийра Тўрешова. Сен ҳақингда кўшиқлар ёздим 60

ЭҲТИРОМ

Абдулла Орипов. Қорақалпоғим 62
Сирожиддин Саййид. Ватан 62
Маҳмуд Тоир. Элликқалъа 63

ДИЛЛАРДАН-ДИЛЛАРГА

Шарап Уснатдинов. Юлдузли тақдир. Суҳбат 64

ГУЛ КЎП, ЧАМАН КЎП

Мардлик муқаддас жойда кўқарган 69

НАСР

Баҳодир Қобул. Кўзойдин. Қисса 75

НАЗМ

Хол Муҳаммад Ҳасан. Муҳаммаслар 127
Салима Умарова. Умид, яқин айла олис орамиз 131

ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН ЁЗУВЛАР

Матёқуб Қўшжонов. «Қайғусинда – виқор, виқоринда –
ҳасрат» 133

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Хуршида Ҳамроқулова. Руҳият оламининг эстетик талқини .. 138
Нафас Шодмонов. Тарихий мавзудаги адабий манба 142
Нилуфар Дилмуродова. Бадиий сўз жозибаси 144

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР

Шерали Турдиев. Фидойилик қурбони 151

ГУЛҚАЙЧИ

Муҳаммад Очил. Шоир кулса – олам кулар 156

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали
2007
5-сон

Матн кўчирувчи:
Манзура Йўлдошева.
Саҳифаловчи:
Эля Ким.

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади.

* Обунага монъелик кўрсатилса ёки журнал ўз вақтида етиб бормаса Тошкент – 100000, Амир Темура тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Босишга рухсат этилди 08.02.2008 да.
Қоғоз бичими 70x108^{1/16}.
Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди.
Босма табоғи 10.
Шартли босма табоғи 14.
Шартли-рангли босма табоғи 14,7.
Наشريёт ҳисоб табоғи 15,4.
Адади 1060 нусха.
Буюртма № 33.

ЧАКАНА САВДОДА
БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН
НАРҲДА

«ARNAPRINT»
босмаҳонасида чоп
этилди.
100182, Тошкент,
Ҳусайн Бойқаро
кўчаси, 41